

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОСОФІЯ
(XIX–XX століття)**

**АНТОЛОГІЯ
У ДВОХ ЧАСТИНАХ
Частина 1**

Суми
Сумський державний університет
2011

УДК 1(091) (477)
ББК 87.3 (4 Укр)
У 45

Рецензенти:

В. М. Вандишев – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Сумського державного університету;

С. Л. Йосипенко – доктор філософських наук, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України;

Т. І. Яцук – доктор філософських наук, професор кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

*Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету
(протокол № 14 від 23 червня 2011 р.)*

У45 Українська історіософія (XIX–XX ст.): антологія: у 2 частинах /
упор. В. О. Артюх. – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – Ч. 1. – 250 с.

ISBN 978-966-657-279-0

ISBN 978-966-657-380-6 (частина 1)

До антології включені тексти відомих українських інтелектуалів середини XIX – першої половини XX століть, які знайомлять читача з основними проблемами та течіями української філософсько-історичної думки. В багатьох текстах філософське опрацювання проблем світової історії пов'язується з історичною долею України. Поряд з відомими історіософськими роботами М. Костомарова, І. Франка, М. Грушевського, Д. Чижевського, В. Петрова до антології ввійшли також маловідомі праці В. Лесевича, А. Товкачевського, Ю. Вассіяна, Л. Окіншевича.

Для спеціалістів в області філософії історії, аспірантів, студентів, а також читачів, які цікавляться історією української філософської думки.

УДК 1(091) (477)
ББК 87.3 (4 Укр)

ISBN 978-966-657-279-0

ISBN 978-966-657-380-6 (частина 1)

© Артюх В. О., 2011

ЗМІСТ

	С.
РОЗВИТОК ІСТОРІОСОФСЬКИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	4
Микола Костомаров	19
Книги буття українського народу (Закон Божий).....	19
Володимир Лесевич	29
Філософія історії на научній почве.....	29
Пантелеймон Куліш	60
Хутірська філософія і віддалена од світу поезія.....	60
Михайло Грушевський	67
Вступний виклад з давньої історії Русі.....	67
Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства.....	71
Іван Франко	79
Мислі о еволюції в історії людськості.....	79
Що таке поступ?.....	132
Богдан Кістяківський	173
Категории необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений.....	173
Андрій Товкачевський	229
Утопія і дійсність.....	229
БІОГРАФІЧНІ ДАНІ ПРО АВТОРІВ	236
ПОКАЖЧИК ІМЕН	244

РОЗВИТОК ІСТОРІОСОФСЬКИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Історіософська проблематика пунктирною лінією проходить через усю історію української філософської думки. Повторення сакральної біблійної моделі історії «від сотворення світу» в «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона (ХІ століття), гуманістична історіософія Станіслава Ожеховського (1513–1566), різні варіанти «відрубності» української історії в «козацьких літописах» (ХVІІІ століття), романтична історіософія першої половини ХІХ століття, Пантелеймона Куліша (1819–1897), позитивістське бачення історії людства у Володимира Лесевича (1837–1905) та Михайла Драгоманова (1841–1895) – ось лише деякі віхи цієї традиції. З цього приводу український філософ Микола Шлемкевич зазначав:

«В осередку українського світовідчуження і далі – світогляду здавна і нині – стоять *історичні і соціологічні* проблеми. Це особливо яскраво виявляється у свідомості української нації ХІХ і ХХ сторіч. Не навколо гносеологічних і не навколо природознавчих проблем, як це було в мисленні Західної Європи, але навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовність минулого і нашого сторіч»¹.

Починаючи приблизно з середини ХІХ століття, в українській інтелектуальній історії справді з'являється велика кількість текстів, у яких простежується загострене переживання історії, роздуми над долею етнічних колективів у минулому та сучасності, накреслюються перспективи на майбутнє як української та світової історії, так й історичного процесу в цілому, безвідносно до його емпіричного наповнення. Причини активізації такого «осмислюючого» підходу до історії з боку українських інтелектуалів бачаться насамперед у соціально-політичних та духовних процесах, тобто в основному в площині практики. Мова йде про цілий комплекс факторів, пов'язаних із формуванням української модерної нації, становленням національної самосвідомості та культури, боротьбою за українську державність (1917–1920 рр.). Оскільки філософсько-історичні ідеї дуже часто впливають безпосередньо із національно-політичної практики, то вони найчастіше не представлені у формі професійного дискурсу: філософський рівень ідей ще потрібно виділити із художніх чи публіцистичних текстів. Їх авторам часто притаманна така собі «наївність» у підході до свого предмета – вони не звертаються до методологічної рефлексії, у їхніх працях відсутній дискурсивно-теоретичний спосіб викладу матеріалу. Осмислення «граничних засад»

¹ Цит. за: *Кульчицький О.* Іван Мірчук – дослідник української духовності // Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип. 37–38. Україна: філософський спадок століть. – С. 60.

історичного буття справді представлене у багатьох текстах слабо, але це не означає, що буденний чи ідеологічний рівні повністю витіснили рівень, власне, філософський. Варто назвати праці Б. Кістяківського, Ю. Вассияна чи Д. Чижевського, щоб засвідчити наявність професійного філософування над історичним процесом.

Речники національної ідеї (В. Липинський, Д. Донцов, Ю. Вассиян) піддавали минуле (переважно українське) процедурі осмислення з надією, що воно може щось «сказати», дати пораду при вирішенні нагальних потреб сучасної їм дійсності. Тому українська історіософія – це не лише, наприклад, констатація результатів поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. (здаймо, що фантазування над часовим виміром свого існування притаманне масовій свідомості саме тих народів, вихід яких із неісторичного існування в історію закінчився невдачею), але й фактор надії на майбутнє політичне відродження України. Від розгадки таємниці історії, вважали згадані автори, залежить відкриття долі української нації. Знання своєї долі (якої, до речі, не знали навіть давньогрецькі боги) робить нас всесильними стосовно майбутнього. Як досить влучно про цю ситуацію писав Ю. Вассиян:

«Для нації, що мусить вести боротьбу аж до перемоги – не може бути пізнання власної минувшини самоціллю, заспокоєнням чисто теоретичного зацікавлення, але першим із необхідних творчих засобів, бо справа йде про продовжування життя, а не про погляд на завершену історію»¹.

Тому саме історіософія, як інтуїтивно-глобальна конструкція бажаної моделі всього історичного процесу чи національної історії, здійснює цю прагматичну функцію. У свою чергу, таке звернення до минулого базується на ідеї такого зв'язку між минулим і сучасністю, коли сучасність є прямим продовженням минулого; минуле ж є тією причиною, наслідком котрої обов'язково стане сучасність; жодні розриви тут не передбачаються.

Деякі характеристики української історіософської думки

У розвитку української філософсько-історичної думки цього періоду можна досить чітко простежити кілька тенденцій, які ми виділяємо за критерієм перебування їх в обрії відомих західноєвропейських філософських течій та шкіл.

¹ Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Розбудова нації. – Прага, 1928. – Ч. 2. – С. 33.

Українська історіософія

Беручи за основу саме такий критерій, ми відштовхувалися при цьому від думок Дмитра Чижевського про приналежність України до Західної цивілізації. Може нижчеподана цитата і задовга, але вона досить влучно характеризує ідею Чижевського про справжнє місце української філософії і, ширше, культури у колі світових цивілізацій.

«Українська культурна історія, – писав він, – дійсно була завжди реально зв'язана з культурним розвитком європейського світу. І то не в розумінні постійної «залежності» від «заходу», не в тому розумінні, що український розвиток завжди підлягав західним «впливам», відбивав на собі ті культурні стилі, що панували на Заході, переймаючи їх відтіля. Звичайно, і не в тому розумінні, що український розвиток проходив паралельно з західноєвропейським через ті самі стадії. Сенс застосування загальноєвропейської схеми культурного розвитку до українського минулого лежить в тім, що цим самим український культурний розвиток мусимо визнати складовим елементом загальноєвропейського, українську культуру – елементом європейської цілості; коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що й європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні «впливи», на Україні чинять «чинники», «фактори» чужого походження, а тому, що Україна, яка частина європейської культурної цілості; переживає ті самі внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належить»¹.

Історіософія романтизму. Найчіткіше романтичні інтенції проявилися в ранній творчості відомого українського історика Миколи Костомарова (1817–1885). На відміну від Просвітництва з його універсалістськими підходом до конструювання історичного процесу («людство», «загальний розум», «природне право») романтики мислили історію в національних категоріях, і тому їхня історіософія зосереджується на новому суб'єкті історичного процесу – народів/націй. Національні історії тепер пишуться як історії народу. М. Костомаров, мабуть, один із перших у тодішній українській (і російській) історіографії робить ідею народу центральною проблемою історіописання. Для нього, на відміну від попередньої державницької історіографії, народ – це «зовсім не механічна сила держави, а істинно жива стихія, зміст, а держава, навпаки, є лише форма, сама по собі мертвий механізм, що оживлюється тільки народними спонукуваннями»².

І тому, як висновок: «... державність не може бути чимось іншим,

¹ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // Д. Чижевський. Філософські твори у чотирьох томах. – К., 2005. – Т. 2. – С. 29.

² Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Н. Костомаров. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1880. – Т. III. – С. 384.

ніж результатом умов, що містяться в народі»¹.

Романтизм остаточно на перший план вивів як внутрішню причину такий фактор історії народу, як «народний дух». «Народний дух» є внутрішньою суттю народу, заглибленою в його колективну душу. Тоді рух того чи іншого народу в історії є лише розкриттям начал, уже закладених у «народному дусі». На світоглядний розвиток М. Костомарова принципи романтизму мали безпосередній вплив. Первинні філософсько-історичні уявлення в дусі романтизму він отримав ще у студентські роки від професорів Харківського університету, які дотримувалися поглядів Й. Г. Гердера та німецьких романтиків.

М. Костомаров у одній із своїх програмних статей «Две русские народности» (1861), перебуваючи у межах романтичної філософської парадигми, вибудовує аналогію «народному духові» – «сутність народності», або як він ще називає «втаємничені, внутрішні причини», котрі приховуються «на дні душі народної», і які він ще називає «характером народу». Це насамперед

«духовний склад, ступінь почуттєвості, його прийоми або склад розуму, напрямок волі, погляд на життя духовне і громадське...»².

І далі, пишучи вже про «южнорусское племя», він постулює позачасову незмінність такої «суті народності», яка є спільною для всіх часів історії українського народу³. Саме таке есенціалістське бачення «народного духу» робить і історію народу, що ним керується, органічно-неповторною. Звідсіля і принцип історизму, винайдений романтиками, який припускав, що народ стає зрозумілим із вивчення його власного історичного розвитку, коли один історичний етап з необхідністю стає продовженням наступного, а якісь аналогії з історіями інших народів, завдяки дії в українській історії незмінної «суті народної», тут неприпустимі.

Для істориків-романтиків справді є важливою реалізація принципу одухотвореності і одушевленості зовнішньої реальності. Причини такого наділення ідеєю душі потрібно, очевидно, шукати у глибокому розриві на рівні романтичного світогляду між ідеалом і тогочасною дійсністю. Неприйняття романтиками навколишньої реальності призводить до того, що за цією реальністю вони починають відкривати глибинні шари іншої, «правильної реальності». Таким чином відкривається «душа народу», «дух народу», національний характер як ті внутрішні первні, що визначають рух зовнішньої історії народу. М. Костомаров у повній злагоді

¹ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии. – С. 384.

² Костомаров М. И. Две русские народности. – К.; Харьков, 1991. – С. 15.

³ Там само. – С. 18.

Українська історіософія

з цими постулатами романтизму також виділяє в історії два шари – зовнішній і внутрішній. Коли історик вивчає інститути держави, дипломатію чи війни, то він ніби «ковзає по поверхні життя»¹, тому що це лише «коло зовнішніх явищ» історії². Проникнення ж у суть, «глибини» історії розпочинається із вивчення життя простого народу, в результаті якого нам і відкривається «внутрішній склад душі». Ось тоді ми й побачимо, що «будь-яке зовнішнє явище має основу у внутрішньому нашому світі»³. У цілому для М. Костомарова історія лише тоді стає наукою, коли вона «головним науковим предметом своїм» робить «духовну основу народного життя», бо тоді відкриття, які робляться у сфері цієї науки, можна підвести «під розуміння народного духу»⁴.

Для романтиків не лише «народний дух» є внутрішньою історією, але й усе історичне минуле того чи іншого народу постає періодом якоїсь «духовної глибини», в якій потрібно шукати джерело духовної енергії народу, необхідної для видозміни теперішнього його стану. Сучасний стан життя народу постає тоді аналогом отієї «зовнішньої історії», який для свого розвитку потребує актуалізації причини свого існування – минулого. Тому знання історичного минулого народу у романтиків часто служить ще й джерелом перебудови теперішнього. Саме через актуалізацію своїх історичних першовитоків аморфна маса людей усвідомлює себе у сучасній реальності «колективним індивідом» і постає єдиним цілим – нацією.

Власне історіософські ідеї «раннього» М. Костомарова найповніше викладені у його праці «Книги буття українського народу (1845–1846)». Ця невелика за обсягом робота була програмним документом Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847), таємної організації київської слов'яно- і українофільської прогресивної молоді. «Книги буття...» писалися М. Костомаровим під великим впливом твору А. Міцкевича «Книги народу польського і палігримства польського» (1832). Романтизм тут поєднується з ідеями народництва, панславізму та християнської філософії. Якраз у «Книгах буття...» український народ наділяється месіанськими функціями. Цей обраний Богом народ, який за аналогією з Ісусом Христом, що вже лежить у могилі потім воскресає і своїм «голосом» (аналогія з Божественним творінням світу) будить/воскресає інші слов'янські народи:

¹ *Костомаров Н.* Об отношении русской истории к географии и этнографии. – С. 378.

² Там само. – С. 384.

³ Там само. – С. 385.

⁴ Там само. – С. 382.

«Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»¹.

Позитивістсько-соціологічна тенденція. Перехідним етапом від романтизму до поверхневим чином засвоєного позитивізму була творчість Пантелеймона Куліша (1819–1897). А вже власне у межах позитивістської парадигми розвивали свої історіософські ідеї Володимир Лесевич (1838–1905), Михайло Драгоманов (1841–1895), Володимир Антонович (1834–1908), Іван Франко (1856–1916). В. Лесевич, взагалі, одним із перших познайомив російську й українську інтелігенцію з філософією історії О. Конта². Окремі історіософські ідеї народницько-позитивістського плану ми можемо спостерігати також в історіографії великого українського історика Михайла Грушевського (1866–1934).

Виникнення позитивізму пов'язують з іменем Огюста Конта (1798–1857). Позитивісти задекларували свій рішучий розрив із метафізикою, під якою вони розуміли всю попередню їм філософію. Існує лише єдиний світ – світ феноменів і пояснювати його, залучаючи якісь першосутності, що знаходяться в основі нашого досвіду, не варто. У нас немає можливості вийти за межі нашого досвіду і тому ставити питання про якусь основу досвіду, що лежить позаду самого досвіду, безглуздо, – так вважали позитивісти. А тому і історія не потребує якоїсь філософії, що стояла б над нею як наукою. Але, на їх думку, це зовсім не означає, що виключається синтез історичного знання чи наявність загальних висновків із історичних досліджень. Таке неприйняття позитивістами сучасної їм філософії, а отже, і філософії історії привело до того, що філософсько-історична проблематика у них стала предметом уваги нової науки про суспільство – соціології.

І якщо традиційна історіософія тлумачить насамперед духовний зміст історії, майже повністю ігноруючи дані історичної науки, то позитивісти намагаються вибудовувати теоретичні історичні моделі як пряме продовження емпіричних досліджень.

Історія у позитивізмі мислиться як не належний людині, наперед заданий їй процес. Бажання поставити дослідження історичного проце-

¹ [Костомаров М. І.] Закон Божий // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 169.

² Див. його статтю «Філософія історії на науковому ґрунті», опубліковану в журналі «Отечественные записки» (1869. – № 1).

Українська історіософія

су на строго наукові рейки привело до особливої актуалізації ідеї прогресу (поступу). Для самого Конта формулою прогресу є закон трьох стадій розумового розвитку людства – теологічної, метафізичної та позитивної.

Позитивізм мав великий вплив як на формування методологічних настанов українських істориків, так і на їхні спроби філософських рефлексій над історичним процесом.

Так, наприклад, молодий Іван Франко перше, що взяв від позитивізму, так це уявлення про тотожність методології, яка застосовується у природничих науках, із методологією, яка використовується під час дослідження історичного буття людини.

Друге – це взагалі непомічання на рівні закономірностей принципової відмінності між світом соціокультурним і світом природним, тому у нього й «науки суспільні ніяким чином не можуть відриватися від ґрунту загального природознавства, бо тільки на тім ґрунті й можливий їх зріст»¹. Існує один ідеал науковості, найбільш повно зреалізований у практиці природничих і точних наук, – суспільні ж чи історичні науки його повинні просто копіювати (цікаво, що «батько позитивізму» О. Конт нововідкриту ним науку соціологію теж називав «соціальною фізикою»). Даючи визначення історичній науці, І. Франко пише:

«під історією розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, т. є. щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючи їх»².

Знову ж таки, саме «природні закони» є основою історичних фактів, тобто людська історія не виходить за межі природного буття і тому

«іменно ті самі закони біологічні, викриті в біології, сміло» можуть бути «приложені й до чоловіка, до суспільності зі всіми її матеріальними і духовними здобутками»³.

Виходячи з першості математично-природничого критерію науковості, молодий І. Франко твердить, що історична наука ще «не дійшла до тої степені певності, що математика або астрономія», ще не дійшла і «можемо сказати напевно, що й не дійде ніколи»⁴. Тоді, можливо, історія – це просто інший тип науки зі своїми критеріями науковості? Звичайно, таких питань І. Франко ще не ставить, однак

¹ Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 45. – С. 83.

² Там само. – С. 77.

³ Там само. – С. 82.

⁴ Там само. – С. 77.

визнає, що історія стає постійною переінтерпретацією, її постійно доповнюють, як він пише,

«власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се іменно залежить від того, під якими впливами розвинулись його розум і чуття. Історія назавсідги останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів»¹.

Але, тут же потрібно зауважити, така жорстка детермінованість уявлень про минуле сучасністю і світоглядом історика повинна була б виключати критерії об'єктивності й строгості наукових знань, що було притаманне якраз позитивістському розумінню історії.

Ще в одній із перших своїх статей – «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878) – І. Франко намагається дати класифікацію всіх наук, де також помітний вплив позитивістських структурувань. Так, поділивши науки на два розділи – ті, що вивчають світ зовнішній (природничі науки), й ті, що вивчають людину (антропологічні науки), І. Франко, як і «пізній» О. Конт, вивершує всю будову наук про людину етикою². Науку, яка знаходиться на нижчому щаблі, ніж етика, він (як і ще один представник «першого позитивізму» Дж. С. Міль) називає «суспільною економією»³.

Починаючи з другої половини 90-х років ХІХ століття у світогляді І. Франка бачимо відчутну трансформацію щодо інтерпретації деяких принципів функціонування суспільства та способів його осмислення: він активно береться критикувати марксистську версію соціалізму, суб'єктом історичного процесу у нього перестає бути народ, натомість увага перекидається на феномен нації, підноситься роль героїчної особистості в історії тощо. На цьому етапі вже немає відвертого копіювання певних позитивістських ідей, але деякі оригінальні «ходи» Франкової думки, як на наш погляд, навіюються все ж тією позитивістською теорією⁴. Мова йде про теорію кількох «факторів» історичного розвитку в позитивістській доктрині й нав'язане нею подібне вирішення питання у статті І. Франка «Поza межами можливого».

¹ Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. – С. 77.

² Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 45. – С. 39.

³ Там само.

⁴ Звичайно окремі позитивістські здобутки, наприклад, у галузі вивчення психології несвідомого та застосування їх до естетичної сфери, й далі продовжують привертати його увагу як наприклад у праці «Із секретів поетичної творчості» (1898) [Див., наприклад: Мазена В. І. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004. – С. 127–139].

Українська історіософія

Що є причинами руху історії? І, власне, скільки цих причин? Марксизм твердить про вирішальну роль в історії економічного чинника. На противагу марксизму з його «однобічним» підходом до причин виникнення історичних явищ позитивізм запропонував ідею «багатофакторності», що проявилася в теорії взаємодії безлічі чинників суспільного життя¹.

Історична закономірність як щось єдине розпадається на сукупність зовнішніх причин і лише в найбільш загальних рисах визначає рух історії. Це означає, що ідея якоїсь однієї головної історичної закономірності замінюється у позитивізмі на теорію багатофакторності історичного процесу. Історія, таким чином, стає тоді результатом одночасної взаємодії найрізноманітніших факторів: економічних, правових, моральних, релігійних, що розглядаються як самостійні «приховані сили». І, зрозуміло, перевага при цьому якомусь одному фактору не надається. У ХІХ столітті ці погляди розвивали позитивісти О. Конт, Генрі Томас Бокл, Іполіт Тен. Так, Г. Т. Бокл (1821–1862) вважав, що вирішальний вплив на розвиток суспільства чинили матеріальні фактори. На перше місце він висував географічний – клімат, ґрунт, їжу. З часом, у міру розвитку суспільства, роль розумових і моральних факторів, на його думку, зростає. У І. Тена виникає теорія, вперше сформульована ним у вступі до першого тому «Історії англійської літератури» (1863), за якою історія рухається під сукупним впливом трьох факторів: «раси» (природні та національні особливості), «середовища» (кліматичні та географічні умови, а також соціальні й політичні обставини) та конкретного історичного «моменту» (взаємодії «раси» і «середовища» з історичною традицією). У своїй лекції «Найновіші напрямки в народознавстві» І. Франко слідом за своїм ідейним натхненником І. Теном також стверджує, що

«...розвиток усього людю залежить швидше від сталих причин, таких як клімат, раса (або змішування рас), географічна конфігурація і геологічна будова краю, сусідство інших народів і т. п., ніж від минулих причин, таких як війни, добрі і злі королі, більша або менша

¹ Хоча у самій марксистській доктрині із цим *одним* визначальним фактором не все так просто. Так, у «пізнього» Ф. Енгельса в його листі до Й. Блоха можна зустріти такі думки: «... історія робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнень багатьох окремих воель, причому кожна з цих воель стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехрещуються, безконечна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча – історична подія» [Енгельс Ф. Лист до Йозефа Блоха, 21 [-22] вересня 1890 року / пер. з рос. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – К., 1967. – Т. 37. – С. 373]. І якщо цю цитату вирвати із контексту листа, то може справді видатись, що Ф. Енгельс також є прихильником теорії багатофакторності.

кількість славних і видатних мужів і т. п.»¹.

Тим часом і саму ідею багатофакторності І. Франко намагається застосувати до аналізу сфери українського національного життя. Коли ми аналізуємо конкретну історичну подію, то ідея одного головного фактора як єдиної причини виникнення саме цієї події не спрацьовує – вона стає занадто абстрактною. І. Франко критикує марксизм за те, що у «розумінні движучих сил у історії людства» він займає односторонню позицію «економічного матеріалізму чи фаталізму».

«Для Маркса і його прихильників, – продовжує він, – історія людської цивілізації, то була поперед усього історія людської продукції. З продукції матеріальних дїбр, мов літорослі з пня, вирости і соціальні і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали»².

Звичайно, зайве заперечувати, що спосіб виробництва матеріальних благ відіграє важливу роль в історичному процесі, проте очевидна для І. Франка є й інтелектуальна (і навіть уявленнева) зумовленість такого виробництва. Справді, що «гонить чоловіка до продукції, до витворення економічних дїбр? Чи тільки потреби жолудка?», – запитує він, і відповідає,

«що ні, а цілий комплекс його фізичних і духовних потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця – се вплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію»³.

До таких ідеалів, що зумовлюють рух української історії, він зараховує й ідеал української політичної самостійності. І нехай такий ідеал, як «синтез бажань, потреб і змагань», з точки зору теперішніх реалій лежить «поза межами можливого», але

«тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки»⁴.

Отже, в І. Франка на протигагу «матеріалістичному фаталізму» виразно проступає взаємодія принаймні *двох факторів* підґрунтя історичного процесу – економічного та ідеального. Аналізуючи ж конкретні історичні події, спостерігаємо, що таких факторів, які зумовлюють виникнення тієї чи іншої ситуації може бути ще більше.

¹ Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві // І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 45. – С. 261.

² Франко І. Поза межами можливого // І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 45. – С. 283.

³ Там само. – С. 283–284.

⁴ Там само. – С. 285.

Українська історіософія

Проте інколи (як, наприклад, у випадку з українською політичною нацією) ідеальний фактор виходить навіть на перше місце, обумовлюючи матеріальний. Відтак українська нація постає не лише результатом об'єктивних процесів у суспільному житті, а й суб'єктивного інтелектуального конструювання.

Михайло Грушевський захоплення позитивістською методологією також проніс крізь усе своє творче життя. Серед його соціологічних кумирів – О. Конт, Г. Спенсер, В. Вундт. Навіть після повернення з еміграції у вже совєтську Україну (1924 р.) він зробив обов'язковим для вивчення аспірантами книгу Ернста Бернгайма (1850–1942) «Вступ до історичної науки», у якій систематизовано філософсько-історичні вчення з позитивістських позицій, конкретніше – з позицій психолого-генетичного тлумачення історії у межах позитивізму. Серед методологічних новацій позитивізму, що полонили Грушевського (в окремих випадках, – у останніх томах «Історії України-Руси», навіть у негативний бік), – увага до одиничного факту. Крім цього, він постійно дотримується у своїх творах принципу соціального детермінізму у розумінні причинної зумовленості діяльності окремої «людини законами еволюційного, прогресуючого розвитку всього суспільства, яке у плині свого саморозвитку висуває на поверхню активних індивідів, здатних найповніше виразити інтереси своєї епохи чи середовища».

Неокантіанська тенденція. Епістемологічні проблеми історії не є панівними у філософсько-історичних поглядах українських мислителів. Один з небагатьох, хто спеціально акцентував на них увагу, був Богдан Кістяківський (1868–1920).

Б. Кістяківський, особливо на початку своєї наукової кар'єри, знаходився під безпосереднім впливом ідей баденської школи неокантіанства. Тому, в межах цієї традиції він ділить науку на дві самостійні галузі – науки про природу та науки про історію, і, так розрізнивши їх, намагається встановити всю можливу гаму відносин між цими двома сферами. На рівні об'єкта і факти природи, і факти історії є індивідуальними, неповторними одиницями; на цьому етапі між світом природи і світом суспільних відносин якоїсь принципової різниці не існує.

Але дослідник під час дослідження цих індивідуальних явищ – залежно від свого наукового інтересу – застосовує різні точки зору (методи).

«У першому випадку, тобто коли дослідженню підлягає явище природного світу, дослідник цікавиться не даним індивідуальним явищем, а тим *причинним співвідношенням*, яке у ньому проявилось. У іншому випадку, тобто коли дослідженню підлягає історична подія, історик настільки поглинутий і проникнутий саме цим індивідуальним

явищем, що воно саме як таке, у всіх своїх дріб'язкових рисах і подробицях складає предмет його вивчення»¹.

Тому, у першому випадку, людський розум встановлює закономірність у природі, у другому випадку – той самий розум спрямовується на схоплення індивідуального факту у всій його неповторності.

Такий поділ наук також має своїм «подразником» ще кантівську філософію. Людина, за І. Кантом, існує у двох вимірах – природному та моральному. Все, що відбувається у природі, є наслідком зовнішньої причини. У сфері ж моралі людина існує по той бік природної необхідності, й тому саме на цьому рівні можлива реалізація людиною себе як свободної істоти. Людина як свободна істота не наслідуює порядок зовнішньої необхідності, а протиставляє їй свій власний порядок, який, врешті-решт, обумовлений наявністю в людському розумі рівня трансцендентальних ідей. Якщо вважати, що людська воля визначається розумом, то вона справді буде незалежною від зовнішньої природної каузальності.

Звідси – й різні способи «роботи» із цими двома сферами, тепер уже у неокантіанстві. До сфери природи розум може застосувати категорію закону. Закон – це те, що відбувається з необхідністю, він є вираженням необхідності. Сфера ж власне не природного (штучного, результату людських діянь) у людині вимагає застосування зовсім іншого методологічного інструментарію, який би дозволив зафіксувати цей рівень позаприродного. У лідерів баденської школи неокантіанства – В. Віндельбанда та Г. Рікєрта – ці підходи називаються, відповідно, ідіографічним (від грец. *ίδιος* – особливий і *ὑράφω* – пишу) та індивідуалізуючим, і результатом приписування їх розумом до явищ історичного життя є бачення факту, події, ситуації у всій її неповторності, виокремленості від інших, може й подібних за якимись іншими ознаками, ситуацій. І навпаки, протилежні методи – знову ж таки, відповідно, номотетичний (від грец. *νομοθετική* – законодавче мистецтво) та генералізуючий – спрямовані на схоплення того спільного, що є в однорідних явищах природи, тобто у встановленні закону цих явищ.

Б. Кістяківський стверджує, що метою історії є «точне встановлення кожного окремого факту», а ось

«натуралісту немає ніякої справи, завдяки саме якому індивідуальному і випадковому зчепленню чи перетину сотень

¹ *Кістяковский Б.* Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений // *Б. А. Кістяковский.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 127.

Українська історіософія

причинно-зв'язаних явищ вироста і розвинулась кожна рослина окремо. ...Але ж натураліст, в точному розумінні цього слова, вивчає тільки закони росту і життя рослин і тварин взагалі, а не причини виникнення кожного із них окремо»¹.

Ще раз потрібно наголосити, що у баденців така методологічна протилежність стосується лише способів, прийомів пізнання й ніяк не впливає на його зміст, а тому до одиничних явищ і сфери природи, і сфери людських діянь можуть з однаковим успіхом застосовуватись обидва методи. Це означає, що у реальному науковому дослідженні ми можемо говорити лише про *домінування* одного із методів. Наприклад, для Г. Рікєрта фундаментальна специфіка історичних (гуманітарних) наук полягає саме у *переважаючому* застосуванні індивідуалізуючого, а природничих наук (до яких він, до речі, зараховує і соціологію) – у переважаючому застосуванні генералізуючого методу. Закцентуємо принагідно увагу на специфіці кантіанського підходу до історичної сфери: у межах неокантіанської традиції засвоєння історичної дійсності у формі науки історії є результатом *теоретичного конструювання* як наслідку свідомого застосування методу.

Такий «гносеологізм» неокантіанства був не в останню чергу реакцією на позитивістську методологію, завдяки якій сам історичний процес ставав аналогом природних процесів, що рухаються у висхідному напрямку до наперед визначеної мети. При цьому основною категорією, через яку потрібно розуміти історичний процес, стає категорія поступу (прогресу). Неокантіанці намагалися підвести глибші підвалини під заперечення натуралізму та природничо-наукових методів, а також робили спроби обґрунтувати інші специфічні методи. Тому піддаючи критиці позитивістський варіант соціології, Б. Кістяківський також наполягає на перегляді методологічних основ соціального пізнання (необхідно відразу зауважити, що у неокантіанстві баденської школи соціальне знання й історія за предметом розмежовуються не досить чітко, точніше, історичне знання редукується до суспільствознавства («наук про культуру»)). Тут він насамперед не погоджується з Г. Рікєртом і відносить соціологію до сфери гуманітарних (історичних) наук. Нагадаємо, що Г. Рікєрт тлумачив соціологію як «*природничо-наукове* потрактування» людського соціального життя. Якщо ж узагалі й можна проводити якісь аналогії, то погляди Б. Кістяківського з цього питання ближчі до М. Вебера, який у своїй «розуміючій соціології» висунув програму її розвитку як «*універсально-історичної*» науки.

Оскільки категорія необхідності й пов'язана з нею причинність у

¹ Кістяковський Б. Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений. – С. 125.

соціальних явищах (що дає змогу, у свою чергу, застосувати до них поняття закону за неокантіанськими канонами) можуть бути віднесені розумом і до сфери людських діянь, то Б. Кістяківський намагається виявити специфіку застосування цієї категорії під час дослідження соціальних явищ. Проте лише на перший погляд видається, що причинність у природничих та історичних науках – це одне й те саме, як вважали, наприклад, позитивісти. Насправді причинність в історії зовсім іншого порядку. На думку українського вченого,

«...на противагу натуралісту історик досліджує те індивідуальне скупчення і перетин різних рядів причинно обумовлених явищ, яке привело до даної події. Це скупчення обумовило те, що дана подія повинна з необхідністю здійснитись. Але саме це скупчення або співпадіння різних причинно обумовлених рядів явищ не повинно відбутися з необхідністю так, як воно не було обумовлене яким-небудь вищим законом. Отже, це скупчення було цілком випадковим, а з цієї точки зору й досліджувана індивідуальна подія, як результат тільки даної комбінації причин, також є випадковою»¹.

Тому причинний зв'язок у світі культури та світі природи – це зовсім не одне й те саме. І на відміну від натураліста, який, наприклад, вивчає лише загальні закони росту рослин і його, за великим рахунком, не цікавлять причини виникнення кожної окремої рослини, саме на аспекті випадковості фокусує свою увагу історик. Вона (випадковість) чільно пов'язана із одиничністю, неповторністю, індивідуальністю події.

Концентрація уваги дослідника-гуманітарія на індивідуальному явищі приводить і до зовсім іншого бачення причинних зв'язків між елементами в межах однієї людської ситуації. Погляд, який бачить лише індивідуальне у всій повноті його прояву, по-новому дає змогу застосувати й категорію необхідності: вона робить виопуклішими зв'язки саме у межах цієї події, ситуації тощо. На думку Б. Кістяківського, оскільки причини в історичних науках стосуються одиничної події і не мають жодного відношення до зв'язків між подіями, то самі вони «такі ж індивідуальні і неповторні, як і самі історичні події»².

Крім цього, причинність, яка встановлюється у світі природних явищ, можлива лише тому, що ці явища винесені за межі простору й часу. Її застосування забезпечується саме тим фактом, що ці явища подані вже як ізольовані від усієї повноти зв'язків з усіма іншими явищами при збереженні лише деяких, і тому вони можуть бути представлені як однотипні. Виведення за межі простору та часу означає віднесення явища

¹ Кістяковскій Б. Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений. – С. 130.

² Там само.

поза межі категорії неповторності; воно не сприймається як таке, що існує тут і зараз. Тож такий причинний зв'язок існує скрізь і завжди, завдяки чому «положення природознавства набувають абстрактного забарвлення». І навпаки, якщо подія має бути сприйнята як неповторна, то вона обов'язково повинна бути зафіксована в певному місці й у певній точці часу. Лише в поєднанні із простором і часом може фіксуватися причинність в історичній дійсності. У цьому, зокрема, вбачається ще одна специфічна риса, яка відрізняє причинність у природничих від причинності в історичних науках.

«Адже, – як пише Б. Кістяківський, – крім установлення й відтворення фактів, історія зайнята ще дослідженням причин подій і пригод. Це з першого погляду, мабуть, створює якийсь суперечливий характер історії як науки: з одного боку, її увага спрямована на лише індивідуальні явища, з іншого боку – вона дошукується того, що вважається найбільш загальним у науці. У такий спосіб категорію причинності часто вважають тим містком, що логічно поєднує природничі науки та історію. Як природничі науки, так й історія досліджують причини явищ, отже, і логічні прийоми й методи дослідження в них ті ж самі»¹.

Таким чином, ідіографічний метод, що акцентує увагу на всебічному описі неповторних індивідуальних явищ, також передбачає використання причинних зв'язків для встановлення єдності між окремими частинами індивідуального цілого. Такий крок, із точки зору неокантіанських поглядів Б. Кістяківського, ще раз засвідчує раціональний характер процедури дослідження в історичних (гуманітарних) науках. Цей раціоналізм виразно контрастує із поширеними на початку ХХ століття ірраціональними методологіями, що апелювали до інтуїції (А. Бергсон), «вживання» (В. Дільтей) тощо.

¹ Там само. – С. 128.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ
(1817–1885)

**КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(ЗАКОН БОЖИЙ)¹**

[1.] Бог сотворив світ, небо і землю, і землю населив всякими тварями, і поставив над усею твар'ю царем чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кож[но]му колінові і племену даровав країну жити, щоб кожне коліно і племено шукало бога, котрий от чоловіка недалеко, і поклонялись би йому всі люди, і віروвали в його, і любили його, і були б усі щасливі.

[2.] Але род чоловічеський забув бога і предався дияволу, і кожне племено вимислило собі нових богів, і в кожному племені народ вимисли[в] собі нових богів, і стали тоді битися за своїх богів, і почала земля поливатися ровію і усіватися костями, і во всім світі стались горе і бідність і хороба, нещастя і незгода.

[3.] І так покарав їх справедливий господь, іспершу потопом, потім війнами, потім неволею.

[4.] Бо єдин єсть бог істинний і єдин цар над родом чоловічеським, а люде як поробили собі много богів, то поробили з тим і царів; бо як у кожнім кутку був свій бог, то став у кожніму кутку свій цар, і стали люде битися за своїх царів, і стала земля пуще поливатись кров'ю і усіватися попелом і костями, і на всім світі умножилось горе і бідність, і хороби, і нещастя, і незгода.

[5.] Нема другого бога, тільки один бог, що живе високо на небі і везде духом своїм святим, і хоч люди поробили собі других богів в [постаті] звіриної і чоловічеської со страстями і похотями, а то не були боги, а були то страсті и похоті, а правив над людьми отець страстей і похоті, чоловікоубийця, диавол.

[6.] Немає другого царя, тільки один цар небесний утешитель, хоч люде поробили собі царів в постаті людей – своїх братів со страстями і похот[ями], а то не були царі істинні, бо цар, котрий править людьми, му[сить] быть розумніший і справедливіший над усіх людей, а разумніш[ий] і справедливі[ший] над усіх людей суть бог, а ті царі були со страстями і похотями, і [був] над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубийця, диавол.

[7.] І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були силь[ніші] і ба-

¹ Публікується за: Рукопис М. І. Костомарова «Книги буття українського народу» // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 152–169. (Вперше опубліковано: Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 1–21).

Українська історіософія

гатші, і нужніші, і назвали їх панами, а других людей пороби[ли] невольниками і умножились на землі горе і бідність, і хороба, і нещастя, і незгода.

[8.] Два народи на світі були умніші й дотепніші: євреї і греки.

[9.] Бо євреїв сам господь ізбрав і послав ім Мойсея, і поставив Мойсей закон їм, люду своєму, що прийняв од бога на горі Синайській, і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між їх, а знали б усі одного царя і бога небесного, а порядо[к] давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

[10.] Але євреї вибрали собі царя, не слухаючи старого святого Самуїла, і бог тоді ж показав їм, що вони недобре зробили, бо хоч Давид був лучий із усіх царей на світі, а і його бог попустив у гріх, що одняв у сосіда чужу жінку: се же йому за те було, щоб показати людям, що хоч як[ий] добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зробиться з сего ледащо. І Соломона, мудрішого з усіх людей, попустив господь у велике безуміє, а сему за тим сталось так, щоб показати, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

[11.] Бо хто скаже: Я лучий од усіх, і усі мусять м[е]ні покорятись і щитать мене за пана, і що я задумаю, слуги мусять те робити, той [зо]грішає тим первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи диавола, захотів бути рівним богу і здурів, той навіть самому диаволу подобиться, котрий хотів стати богом і упав в пекло.

[12.] Єдин бо єсть бог і єдин цар – господь неба і землі.

[13.] Тим і євреї, як поробили собі царей і забули істинного царя небесного, то зараз одпали от іс[тин]ного бога і поприймали до себе Ваала і Дагона.

[14.] І покарав їх господь – пропало і царство їх, і всіх забра[ли] у плененіє халдеї.

[15.] А греки сказали: Не хочем царя, хочемо бути вольні і свободні.

[16.] І стали греки просвіщенні над усі народи в світі, і пошли од них усякі науки, і скуства, і умисли, що тепер маємо. Асе сталось за тим, що не мали вони царей.

[17.] Але греки не дознались правої свободи і щастя, бо хоч одрікліся од царей, та не знали царя небесного і вимишляли собі богів.

І так царей земних у їх не було, а боги земні лукаві були, тим вони вполовину стали такими, якими б були, коли б бога істинного і царя пізнали. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні у їх були одні граждани, а прочі стали рабами неключими[ми] і так сталось панство і намісто царя були у їх пани, що все рівно, що якби багато царей у їх.

[18.] І покарав їх господь: бились вони між собою і попали в неволю іпершу македонянам, а удруге римлянам.

[19.] І так покарав господь бог род чоловічеський, що найбільша часть його, весьма просвіщенна, попалась в неволю спершу до римських панів, а потім до римського імператора, сиріч царя.

[20.] І став римський імператор царем над народами і прозвав себе богом.

[21.] Тоді возрадувався диавол і все пекло з ним вкупі і сказали злі духи: От тепер уже наше царство, бо чоловік далека отступ[ив] от бога, коли один назвав себе і царем і богом вкупі.

[22.] Але в той час змілувався господь, отець небесний, над родом чоловічеським і послав на землю сина свого, щоб показати людям бога, царя і пана.

[23.] І прийшов він на землю, щоб відкрити людям істину, щоб істина свободила род чоловічеський з неволі.

[24.] І учив Христос, що всі люде єсть братія між собою і ближні всі повинні любити один другого, і того, буде більше заслуга перед богом, хто душу свою положить за другі своя.

А хто перший між людьми х[о]че бути, той повинен бути всім слугою.

[25.] І сам показав приклад з себе: був він справедлив[ий] і розумніш[ий] і перш[ий] над усіма людьми, і явився не в постаті царя або пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав собі учеників не з панськ[ого] роду, не з учених, не з філософів, а з бідних рибалок.

[26.] І став народ прозивати істину: і злякались тоді лукаві філософи, і архіереї, і люде імператора римського, що істина воцаряється на землі, а за істиною буде свобода, і тоді вже не легко буде обдурювати і катовати людей.

[27.] І засудили на смерть Іісуса Христа, і претерпів господь Іісус Христос оплевання, заушення, бієння, хрест і погребеніє за свободу роду чоловічеського тим, що не хотіли прийняти його царем і паном, бо мали другого царя і пана, лукавого царя, що сам себе назвав богом і пив кров людськую.

[28.] А Христос свою кров пролив за свободу роду чоловічеського і оставив навіки кров свою для питанія вірних в таїнстві євхаристія.

[29.] І воскрес Христос в третій день і вознісся на небо і став царем неба і землі.

[30.] І ученики його, бідняки-риболови, розійшлись по світу і хрестили народи і на[в]чали правді і свободі.

[31.] І ті, що приймали св[яту] віру, ставали братами між собою, хоч були вони прежде панами чи невольниками, вченими чи не вченими – усі становились свободними і рівними од крові христової і просвіщенними од свято[ї] правди «Євангелія».

Українська історіософія

[32.] І жили християни братством, усе було усім общественне, а жили вони заможні, і були у їх вибрані старшини, а ті старшини були всім слугами, бо по слову спасителя: хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою.

[33.] Тоді імператори римські і пани, чиновники, філософи піднялись на християн і хотіли викоренити христову віру: і гибли християне, – їх топ[и]ли, вішали і [на] чвер[ті] рубали, пекли, залізними гребінка[ми] стригали і так тьмочисленні муки їм чинили.

[34.] Але христова віра не уменшилась, а чим більше кесарі та пани ним узлились, тим більше було віруючих в ім'я господи Ісуса і хранящих закон його.

[35.] Тоді імператори з панами змовились і сказали поміж собою: уже нам не викоренити християнства, підем на хитроці, поїмем його самі, перевернемо ученіє христово так, щоб нам добре було, та й обдурімо народ.

[36.] І почали приймати християнство і кажуть: От бачите ми християни, можна бути і царем і християнином вкупі.

[37.] І пани приймали християнство і кажуть: От бачите і ми християни, можна бути і паном, і христ[иянином] вкупі.

[38.] А те не вважали, що мало сього, що сказати: Я християнин.

[39.] І піддурили архієреїв, і попів, і філософів, а ті і кажуть: істи[нно] так воно єсть, але ж і Христос сказав: воздадіте кесарево кесареві, а боже богові. Ажеж сказано: вся власть од бога. Тим і власть імператора, і власть панів од бога, так господь установив, щоб одні були панами і богатими, а другі нищими і бідними.

[40.] А казали вони неправду: хоч Христос і всюде воздаєть кесареві кесарево, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти, а хотів, щоб мирно і любязно віра розійшлась і люди освободились, бо коли християнин буде воздавать кесареві кесарево, то кесар, прийнявш[и] віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він, будучи першим, повинен бути всім слугою і тоді б не було кесарів, а був би один господь Ісус Христос, цар неба і землі.

[41.] І хоча апостол і сказав, що власть од бога, то се не значить, щоб кожний, хто власть отут має, був од бога.

Уряд і порядок і правленіє повинні бути – так бог постановив, але урядники і правителі повинні підлегать закону святому і сонмищу, і бути всім слугами.

Оттого уряднику і правителю не достоїть робить те, що він здумав, а те, що постановлено: і уряднику, і правителю не достоїть величатись та помпою очі одводити, а достоїть йому жити просто і працювати для общества, і пам'ятувати, що власть його од бога, а він сам – грішний чоло-

вік та ще й сам[ий] послідн[ій], бо усім слуга.

[42.] А сему ще гірша неправда бутсім установлено од бога, щоб одні пан[у]вали, а другі були в неволі, одні були багаті, а другі нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали люди св. «Євангелія»: пани повинні свободить невольників і зробиться їм братами, а багаті повинні наділити нищих, і нищі стали б также заможні, як багаті; так було б, якби панувала любов християнська в серцях, бо хто кого любить, той х[о]че, щоб другому було также хороше, як йому.

[43.] І ті, що казали і кажуть тепер, оддадуть отвїт в день судний: вони скажуть судїї: Господи. Не в твоє лі ім'я пророчествовах? А суддя їм скаже: Не вем вас.

Бо не так зищеться з того, хто хулу положить на сина, неї знаючи його, як, наприклад, туркові язичникові; а не проститься хула на духа святого, не проститься христия[ни]нові, котрий святий закон переверчує для своей користі.

[44.] Таким викладом зіпсували царі і пани, і вчені чис[ту]ю свободу християнську.

[45.] Благодать Христова дана всім язикам і спершу же коліну Яфетову, бо Симово в лиці жидів отвергло спасителя.

[46.] І перешла благодать до племен грецького і романського, і німецького, і слав'янського, а там і до всіх язиків.

[47.] І греки, прийнявши благодать, заклили її, бо вони при[й]няли християнство, не зовлеклись ветхого чоловіка со страстям[и] и похотями, оставили імператоров і панство, і пиху царськую й панськую, і неволю, і покарав їх господь: чахло грецьке церство тисячі літ, поки зчахло зовсім і попало під турка.

[48.] І романське племено прийняло благодать – єсть то влохи, французи, гишпанці і стали вони увіходить в нову силу, і жизнь, і просвіщенність, і благословив його господь і лучче вони прийняли б віру, ніж греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка, оставили королей і панів і зробили собі главу християнства – папу, і той папа все думав, що він має власть над всім миром, християнством, і ніхто не повинен судить його, а що він здумає, те буде гарно.

[49.] Прийняло благодать племено німецьке – єсть то німці, англїчани, шведи і датча[ни], і голандці, і прочі, і стали увіходить у нову силу і жиз[н]ь, і просвіщенность, і благословив їх господь, бо вони ще лучче прийняли віру, ніж греки і романці, і з'явився між ними чоловік – Лютер, которий почав казати, що не повинен бути глава християнства, бо ж неподсудний єсть, бо глава один І[сус] Хр[истос] і що повинні жить христия[не], як преж жили, до того часу, попри[й]мал[и] і попереверчували ученіє царі і пани.

Українська історіософія

Але і німці не зовсім зовлеклись ветх[ого] чол[овіка] со страстя[ми] і пох[отями], бо оставили королів і панів, і ще гірше дозволили королям і панам панувати над церквою христовою, ніж папи і єпископи.

[50.] І ви[й]шл[а] послідня лєсть горше первой, бо королі не тільки у німецьк[ім] і у других краях; королі і пани взяли верх і поробили ідолів народам і казали за їх битися.

[51.] Бо все то рівно, які ідоли, як, наприклад, король француз[ький] посилає на заріз свій народ за честь національну, або англійський король за морську торговлю, а другі за равновесіє політїчеське, а где то за шматок землі, або, ще гірше, за табак та за чай, або за перець. Усе то були спра[в]жні ідоли. Речено бо: Где сокровище ваше, там і серце ваше». Серце христия[нина] повинно бути завше за бога і для ближніх, а люди заводились між собою за чай, за тютюн, та значиться з ним був і бог їх по ска[заному] апост[олом], що для іних бог чрево.

[52–53.] І здуріли народи, і забули господа Христа; а філософи почали кричати, що то кепство вірувати в сина божого, що немає ні раю, ні пекла і так усі поклонялись самому ідолові, котор[ий] по-франц[узьки] зовється егоїзм або інтерес.

[54.] Но завершалась міра злодійств царських: праведний господь послав свій меч обоюдоострий на мир прелюбовний, збунтувались французи і сказали: «Не хочемо щоб король і панство у нас були, хочем усі рівні бути».

[55.] Але те тільки так сказали, бо там тільки свобода і вольность, де дух христов. Дух віри уже перед тим вигнали із Франції королі та маркизи, та філософи.

[56.] І вийшло у французів те, що вони забили свого короля і панів прогнали, і самі почали різатися і дорізались до того, що підпали у гіршу неволю.

[57.] Бо через їх господь хотів показати усім язикам, що нема свободи без віри христової.

[58.] І с тої пори і досі племена романське і німець[ьке] турбуються. І королів і панство вернули, і про свободу кричать, а нема у їх свободи, бо нема своб[оди] без віри христової.

[59.] А племено слов'янське – то найменш[ий] брат у сем'ї Яфетовій.

[60.] Трапляється, що менший брат любить дужче отця, однак получає долю меншую проти старших, а потім збереже своє лише, а старші брати розтратять, тоді менші старших виручають.

[61.] Плем'я слов'янське ще до віри святої не мало ні царей, ані панів, і усі біли рівні, і не мало воно ідолів, і кланялись одному богу вседержителю, ще його й не знаючи.

[62.] Як просвітились старші брати: греки і романці, і німці, вибрав господь двох братів із вчених, Кирила і Мефодія, і духом св[ятим] покрив їх, і переложили вони на слов'янську мову св[яте] письмо і отправили св[яту] службу на 66 тій мові, на котр[ій] усі говоримо, чого не було у німців і у романц[ів], бо у тих по-латинські служби отправлялись, так що романці мало, а німці совсі[м] не второпали, що їм читано було.

[63.] І скоро приймали слов'яне христову віру, як ні один народ.

[64.] Але було два лиха у слов'ян: одно – незгода, а друге те, що вони, як менші брати, переймали од старших, того не бачучи, що у їх своє було лучче, ніж братівське.

[65.] І поприняли слов'яне од німців королей і князей і панство, бо преж королі у їх були вибрані і не чванились перед народом, а обходились с самим простим чоловік[ом] зарівно і самі землю пахали, а то вже у їх став і двор, і гвардія, і всяка помпа.

[66.] І панів преж не було у слов'ян, а були старшини, хто старший літами, тих розуміли, того й слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.

[67.] І покарав їх господь гірше, ніж другі племена, бо сам господь сказав: «Кому дано більше, з того изищеться більш».

І попадали слов'яне у неволю до чужих: чехи і полабці – до німців, серби і болгары – до турок, руси – до татар і до Литви.

[68.] І, здавалось, згине племено слов'янське, бо ті, що жили колись по Лабі і по Помор'ю] балтицькому, пропали так, що тепер сліду їх не зосталось.

[69.] Але не до кінця прогнівив господь на племе[но] слов'янське, бо він постановив так, щоб над їм збулось писаніє: «Камень его же не брегоше зиждущий то й бисть во главу угла».

[70.] По многих летах стало в Слов'янщині три неподлеглих царства: Польша, Литва і Московщина.

[71.] Польша була в поляков і кричали поляки: «У нас буде рівність і свобода». Але поробили панство і одурів народ польськ[ий], і народ простий попав у неволю гіршу, як се було на світі, бо пан без жодного закону.

[72.] Московц[ина] була з москалей: там, на севері, буде велика Річ Посполита Новгорода і управлялась вільно, але также не без панства і пропала і запановав над Московщиною цар, а той цар, узяв верх, кланяючись і ноги цілюючи хану татарському бусурману і с бусурманами закріпив народ москалей.

[73.] І одурів народ московський, і попав у ідолопоклонство, бо цар[я] свого назвав земним бог[ом] і усе, що цар робив, теє уважав за добре, так уж[е] цар Іван у Новгороді душив та топив по десятку тисяч на-

Українська історіософія

роду за оди[н] день, а літописці, розказуючи теє, звали його христоролюбивим.

[74.] А в Литві були литв'яки, та ще була й Україна.

[75–76.] І Україна, поєднавшись с Польшею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське] також с другим люд[ом]слов'янського] брат[ства]; вони не сотворили, ні царя, ні пана, а сотворили братство – козацтво, куди кожний пристав[ав], був би він пан чи невольник, аби христ[иянин]. Там усі були рівні і старшини вибирались і повинен був слугувати всім і за всіх працювати. І жодної помпи, ні титула не було між козаками.

[78.] І постановило козацтво оборонять віру святую і визволити ближн[іх] своїх із неволі.

І так гетьман Свирговс[ький] ходив оборо[няти] Волощину і не взяв червінці, котрі йому давали, а взяв тільки кувху вина, що послали брати по-братерськи.

І так Сагайда[чний] ходив Кафу руйн[увати] і визволив із темниць тільки десять тисяч невольник[ів] з віри пропасниці.

[79.] І багато лицарів теє робили, що не писано в книгах мира сього, записано на небі, бо за їх були молитви визволених.

[80.] І день со дня більше росло і умножалось козацество, і незабаром були б усі на Вкраїні козак[ами], себто вільні і рівні, не мали над собою цар[я] і пана, тільки бога єдиного.

[81.] І не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону божого, і всякий чужестран[ець], заїхавши туду, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого брат[ст]в[а], такої віри, нігде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителей.

[82.] І коли пани та ієзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб україн[ці]-христия[ни] повірили, буцім і справді усе так і єсть, що папа сказав, тоді на Вкраїні з'явились братств[а] такі, як були у перш[их] християн, і пан записув[ався] у брат[ство], і мужик і називались братами. Таке братст[во] було і в Луцьку, і в Києві, і потім Львові [?].

[83.] Але панство побачило, що погано йому буде, взяло зараз мучить людей, брат[ів] своїх, нарікл[о] невольниками, не допускало в козацтво, драли пани шкури в людей, варили в котлах дітей і ругались над вірою і продавали жидам на заріз, як скотину, і примучили козаків, поробили коз[аків] кріпаками, так що думали, що воно вже пропало, козацтво.

[86.] Але не скоро так думалось, козацтво піднялось, а за ним весь народ – вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні й рівні.

[87.] І хотіла Україна тоді знову жити по-братерсь[ки] з Польшею,

але Польща жадним побитом не хотіла покинути своє панство.

[88.] Тоді Україна пристала до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як один люд слов'я[нський] до друг[ого] слов'янського, так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янсь[кими] людьми.

[89.] Але скор[о] побачил[а] Україн[а], що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель.

[90.] І одбилась Укра[їна] од Москов[щини] і не знала бідна, куди їй схилить голову.

[91.] Бо вона любила і Польщ[у], і Москов[щину], як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі, теж щоб були три Річі Посполиті, а з всі[х] трьо[х] вкупі були б одною.

[92.] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москал[еві], по праву – ляхові.

[93.] І билась Україна літ п'ятдесят, а єсть се святішая і славнішая борба за свободу, яка коли-небудь була на світі, а розділ України єсть саме негодне діло, яке колись було на світі.

[94.] І вибилась із сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правої сторони Дніпра, і положили Укра[їну] [в] тугу, і запанували над бідним остатком вольного народу.

[95.] А на ліві[й] стороні ще держалось козацтво, але в неключ[имой] держ[аві] [?] Московськ[ій], а потім петерб[урзького] імператора, бо цар Петро положив сотні тисяч коза[ків] в канавах і на костях їх збудув[ав] собі столицю.

[96.] А цариця Катерина – німка, курва всесвітна, безбожниця явна – доконала козацтво; бо, одобравши тих, котрі були в Укра[їні] старш[ими], надавала їм вольних брат[ів] і поставали одні панамі, а другі невольниками.

[97.] І так пропала Україна, але так здається.

[98.] Вона не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужи[й], і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з укра[їнського] роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справж[ній] українець, не любить ні цар[я], ні пана і зна[є] одного бога. Так і перше було, так і тепер.

[99.] І Слов'янщина хоч і терпіла і терп[ить] невол[ю] от царя і панства, однак і цар, і пани у них не слов[янські], а німецьк[і], або татарські, бо од чужих забігли, щоб розво[дити] панство, а правд[иві] слов'яни не жаліють ні царя, н[і] пана, приз[нають] одно[го] бога.

Українська історіософія

Тим не пропали слов'яни, не пропала і Україна.

[100.] Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихо[дить] голос і пробудить.

[101.] І перший раз вона пробуд[илась], і крикнула, і одізвався крик її в Польщі, і зібрались поляки на сейм 3 мая, і поста[новили], щоб усі в Речі Посполит[ій] були рівні і вільні і незале[жні] б ні [од] царя, ні пана, а знали б одн[ого] бога.

[102.] Але сусіди не допустили до того Польшу і розірвали її, як Україну.

[103.] Так її було і треба, бо раз за те, що вона зробила Україні, те їй зробилось, а друге за те, що ляхи не знали, що їм таку думку дала Україна, що в гробі лежала.

[105.] А в друг[ий] раз вона прокинулась і крикнула, а одізва[лось] [в] глибин[і], в Петербурзі 14 дек[абря] 1825 года, і умислили сам[і] пан[и] одріктись свого панства і царя, і позн[ать] одн[ого] бог[а].

[106.] Але деспот не допустив до того свободно, їх пов'язали, одн[их] потягнули на шибеницю, других закатували в копальня[х], третіх замучил[и] в Сибір[у], а отдель[них] же заріз[али] черкеси.

Так і треба було, бо й ті не лучче знали, що думка принес[ена] до їх з України.

[108.] І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її.

[109.] І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським.

І тоді звершиться та й писаніє: «Камень его же не брего[ша] зиждуш[іі], то і бисть во главу угла».

Кінець 1845–1846 рр.

ВОЛОДИМИР ЛЕСЕВИЧ

(1837–1905)

ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ НА НАУЧНОЙ ПОЧВЕ

(Очерки из истории культуры XIX века)¹

«Je ne suis pas assez épris de la nouveauté pour être plus flatté du mérite d'enfanter un système qui me soit propre, que de celui d'exposer seulement des vérités qui me paraissent bien établies».

Montucla. Hist. des Mathémat. L.I.

Под философией истории мы понимаем выработавшееся в науке сознание законов жизни и развития человечества. Каждый момент этого сознания находится в такой тесной связи с жизнью и развитием самого общества в данную эпоху, что знакомство с этим состоянием возможно только при предварительном знакомстве с характером умственной деятельности самого общества.

Приступая в очерку состояния, строящейся на научных началах философии истории, мы, на основании вышесказанного, считаем необходимым представить читателю краткую характеристику умственного развития нашего века.

Век наш есть, всего прежде, век борьбы за свободное, самобытное развитие человеческого общества и человека – как отдельной личности. Борьба эта, унаследованная нашим веком от восемнадцатого, ведется с известною степенью упорства и последовательности, победы, одержанной в ней, осуществили уже многие *ria desideria* прошлого века; но при этом единстве в целях борьбы, средства, избранные бойцами прошлого и настоящего столетий, почти противоположны между собою по характеру. Восемнадцатый век, проникнутый восторженною мыслью о всеобщем обновлению, порывисто устремился к лучшему будущему, заявляя необходимость не только свободного исследования всего, но и отрицания всего (Тюрго). Все сказанное в этом веке о прошедшее жизни человечества есть обвинительный акт этой жизни. Не к пониманию ее прилагаются главные усилия передовых людей этой эпохи, а к освобождению от всего, что пришлось им от него наследовать... Не отрицая плодов деятельности великих людей инициативы XVIII века, по-

¹ Статья публикуется за першодруком: Отечественные записки. – 1869. – № 1 (январь). – С. 163–196.

нимая что крайне страстное увлечение было неизбежно и необходимо в их положении, век наш избрал однако же иной путь. Борьба зашла весьма далеко, успех ее слишком очевиден, замешательство врагов слишком явно: способы ведения борьбы не могли остаться те же. Притом же, необычайные успехи исторической критики и естествознания, могущественно воздействующего на современное миросозерцание, в такой сильной степени способствуют успеху борьбы, что оставаться на прежней почве было ей положительно невозможно.

Историческая критика в наше время приобрела значительную широту, глубину и точность, достигла беспристрастия и строгой научности. Ни один из предшествовавших веков не может представить образцов этого рода изысканий, хотя бы даже подобных современным. Критика нашего времени понимает, что многие вопросы предстоит ей решить вполне и окончательно, а потому и на самые ничтожные даже она направляет весь сложный аппарат своей эрудиции. Значение ее особенно важно в экзегетике (герменевтике). Здесь она решает с твердостью и уверенностью, неизвестною прежним векам, те капитальные вопросы, от которых зависит будущее цивилизации. Место легких, насмешливых, саркастических, страстных разрушителей XVIII-го века заняли спокойные, методические, добросовестные ученые экзегеты... Штраусы, Бауры, предводительствуют целою армиею критиков, подобно тому, как некогда фернейский патриарх предводительствовал армией энциклопедистов. Эти критики, точно термиты, забралась во все углы и во все щели старого здания... Повидимому все благополучно, все на своем месте, ничто не шевелится; но это только так кажется... На самом деле основание здания подточено, весь скреплявший его цемент превращен в порошок и с минуты на минуту надобно ожидать, как оно грохнет среди всеобщего ужаса.

Разрушение, о котором мы говорим, небесплодно. Экзегетика и историческая критика вообще не ограничиваются произнесением суда над прошедшим ради одного только разрушения. Подтачивая старое здание ортодоксии, они не кидаются в путаницу теологических и метафизических прений, но обогащают и освежают мысль положительным изучением прошедшего, открытием сокровищ минувших веков, из которых они, при верной оценке их, извлекают живительные уроки и материалы для будущего. Не следуя примеру минувшего века, современная критика не облакает своих доводов в форму умозрительной аргументации и разных диалектических тонкостей, но исключительно опирает их на фактах, перед которыми бессильно как самое тонкое умозрение, так и самая красноречивая диалектика. Действуя, таким образом, она обратила весь старинный арсенал ортодоксии в склад оружия, негодного к употребле-

нию, и приводя ее в такое незащищенное состояние, выставила ее, помощью популяризации своих изысканий, пред глазами всего образованного мира. Не видеть всего этого могли только слепые или люди, отделенные естественными и искусственными преградами от сцены, на которой происходило это зрелище.

Традиционное мирозерцание дожило таким образом до критического момента. Нравственные истины уж не могут быть более принимаемы в их ортодоксальной форме, и везде сильно обозначается стремление к научной достоверности и доказательности. Супранатуральное и легендарное мирозерцание потеряло всякий смысл и значение с наступлением этого энергического стремления в науке, к положительному знанию; оно не в состоянии уж более удовлетворять потребностям, вызванным новыми стремлениями. Разум, наука, свобода – вот новые силы, влекущие к неизбежному обновлению».

В принципе победа этих новых начал не может быть подвергнута сомнению; обновление, однако же, не совершилось еще; здание подточено, но еще не развалилось. Нравственный авторитет не перешел еще, но переходит только в новому научному мирозерцанию, которое, благодаря успехам всех отраслей знания, складывается из нового материала и на новых основаниях и, в наше время, настолько уже сделало успехов, что может служить верным убежищем для всех, благовременно покинувших старое шаткое здание.

Такое положение вещей, очевидное в ваше время, представлялось еще довольно смутно в начале настоящего века, и потому неудивительно, если метафизика могла показаться тогда спасительной и привлечь к себе величайшие умы того времени. Процветание трансцендентальных систем действительно относится к этому периоду; Шеллинг, Фихте, Гегель приковывают к себе значительную часть работы мысли, чуть не всю энергию искания истины... Но метафизика оказалась бессильна. Успехи ее были крайне непрочны, и окончательно овладеть движением европейской мысли она не могла.

В настоящее время мы встречаем даже у немецких писателей (непризнающих, пока, открыто своей принадлежности к положительному мирозерцанию и весьма склонных шадить метафизику) самое решительное суждение о метафизическом движении того времени. Трансцендентальная философия Фихте и гегелевская философия, говорит один из них, остались большею частью непоняты, что зависело главным образом от них самих. Что же касается до шеллинговской философии, то она, наконец, сама перестала себя понимать, становясь все более и более нелогичной.

Українська історіософія

Но если таков был окончательный результат метафизических теорий, то попытки метафизико-мистических учений, относящихся к тому же времени и повторяющихся и в наше, должны были иметь или будут иметь еще печальнейший исход. Как известно, даже Огюст Конт, первый представитель позитивной философии, пытался основать мистико-метафизическую доктрину, имеющую и до настоящего времени горсть последователей. Число подобных попыток было громадно в нашем веке, начиная от всем известных учений Сведенборга, Ирвинга и др. и оканчивая неизвестными – какой-нибудь фузионической религией Туреля, или эвадианской (evadienne) религией Мишеля Ганно и мн. др.

Все эти метафизические попытки стать во главе движения века ступшевываются на задний план или совершенно забываются, и руководительницею успехов общественного развития остается в конце-концов – наука.

Уже с первыми проблесками умственной деятельности новой Европы, учение об опыте и наблюдении, об измерении и исчислении, как источниках знаний и средств, помощью которых достигалось его удобоприменимость, пришло чрез жизнь всех культурных народов, развитие которых произвело его. По мере успехов этого опытного учения, обуславливающегося прогрессом наук, характер его все более и более определялся, и с падением, в принципе, метафизики, извращавшей его до известной степени, он определился, наконец, вполне и окончательно.

Научные работы приняли в наш век громадные размеры. Обыкновенным умом стало едва возможно овладеть даже отраслью или частью великого целого. Обнять одним взглядом все направления движения мысли, все стороны какой-нибудь науки, не теряясь в подавляющей массе материалов, стало делом доступным только для весьма немногих. За то умение воспользоваться этим громадным богатством обещает результаты, превосходящие все, что было сделано когда-либо, и о чем не дерзали и помышлять еще не особенно давно. Обширное применение опытного метода, тщательное изучение фактов, наведение, в самом широком смысле, – вот могущественные средства, которыми современная наука достигает своих результатов.

Масса работающих на различных отдельных пунктах широкого поля разработки наук и количество собранного материала превосходит все, о чем только мог мечтать ученый минувшей эпохи. Здесь, как и в области физического труда, развилось его разделение и дало совершенно аналогичные последствия. Многие науки потерпели в нашем веке совершенную переделку; другие организовались вновь и ни одна не оставалась в застое. Астрономия, средства которой возрасли поразительно, сделала открытия вполне им соответствующее. Стоит при-

помнить удивительное открытие Леверрье, блестящие исследования Гершеля и Росса, приложение спектрального анализа в изучению химического состава небесных тел, чтобы получить идею о важных успехах, сделанных наследниками Коперника, Галилея, Кеплера, Ньютона и Лапласа. Физика совершенно преобразилась: она достигла подведения под математические законы и численные определения всех входящих в ее область явлений; открыла связь и соотношение сил; обогатилась целыми новыми отделами и выставила нове научные теории. Химия претерпела не меньшее преобразование, чем физика. Унитарная система свидетельствует о том в достаточной степени. Открытие в области химии так же многочисленны, как и важны. Органическая химия, не более как в три, четыре десятилетия, произвела громадное количество опытов и развивается с быстротою, удивительно даже и в наше время. Биология в современном ее состоянии есть плод научной деятельности нашего века и блистательное доказательство его неистощимых средств. Социология, как наука, не существовала еще в прошлом столетии. Стремление возвысить изучение общества до степени науки принадлежит XIX столетию и, если остается еще сделать многое на этом поприще, то нельзя отрицать, что сделанное уже свидетельствует о громадной и плодотворной работе. Науки, относящейся к социологии как вспомогательные – филология, история, политическая экономия и др. сделали также важные успехи. Филология извлечена из бесплодного буквоедства и производит животворные последствия в современников на древнюю жизнь человечества. История развилась широко и совершенно обновилась под скальпелем критики. Политическая экономия, своими исследованиями prepares выработку взгляда на будущее...

Вот самый беглый перечень успехов одних только основных наук (по классификации Ог. Конта). Мы ни слова не сказали о науках побочных и прикладных, успехи которых очевидны для всех в безчисленных открытиях в изобретениях, общий характер которых заключается в замене человеческой силы механическойю и в экономии времени. Успехи здесь громадны и влияние их на жизнь безгранично. Справедливо говорить Бокль, что в Европе не осталось, кажется, ничего такого, что человек побоялся бы предпринять...

Такая усиленная деятельность безпрестанно увеличивает бесчисленными опытами и наблюдениями запас собранного материала и дает новейшей науке возможность охватить чрезвычайно обширный кругозор. Обозначающееся в ней все сильное и естественное стремление к философским обобщениям должно считаться, поэтому не только совершенно естественным и законным, но даже необходимым. Основной характер ее в настоящее время заключается в постановке, так недавно еще

Українська історіософія

принадлежавших исключительно ведению метафизики, вопросов о принципах. Она работает над их разъяснением. Она ищет начал, которые могли бы соединить в известные отношения даже самые несходные и аномальные факты, и старается понять порядок, соединяющий эти части в целое. Она ищет закон везде и во всем и, при его помощи, стремится возвыситься под разнообразием и множеством владеемого ее материала в единству универсального.

Это стремление науки организовать в доктрину, обнимающую всю сферу человеческого знания, имеет тем большее значение, что доктрина эта, следуя духу времени, не может замкнуться в сферах отвлеченного учения, и должна сделаться тем прочным фундаментом, на котором воздвигнется все социальное здание. Таким образом, создан выход из той путаницы и мрака, которые, при господстве прежнего умственного режима, казались совершенно безвыходными. Сколь возможно полное и равномерное удовлетворение человеческих нужд признается наукой неоспоримой истиной, и она усиленно работает над разъяснением многочисленных и сложных вопросов, связанных с разрешением этой великой задачи нашего века.

Итак, наука стремится придти, в окончательном результате, к доктрине, обнимающей все, чтоб только может регулировать жизнь и развитие человечества. Она стремится к тому, чтобы сделаться не только истолковательницей, но и руководительницей жизни; она ставит социальную систему конечной целью всей своей работы. Стремление это, как мы и сказали уже, совершенно законно; но полного успеха в настоящее время оно еще иметь не может, потому что, несмотря на громадные успехи наук, предварительный анализ, необходимый для осуществления такого стремления, все-таки далеко еще не окончен. Многие остаются еще недоступно научному исследованию, многое гадательно, неточно, неполно... Но справедливо заметил Фейербах, что никто не становится под водосточные трубы для того, чтобы укрыться от дождя... Возврата к прошлому нет; мы это знаем, и потому смело предпочитаем неполноту попыток, обобщающих наше положительное знание, мнимой законченности системы традиционного мирозерцания. Одною из замечательнейших попыток в этом направлении была попытка Ог. Конта. Социальная задача ей не удалась, правда, вполне; но решение ею задачи философской представляет в высшей степени замечательную ступень к достижению цели стремлений современной науки. На наших глазах уже, тропинка, пробитая Ог. Контом, обращается в широкую дорогу, и вместо системы, которую мы можем назвать континизмом, возникает позитивизм или – чтоб не спорить о словах – научное мирозерцание, научная философия, в самом широком смысле этого сло-

ва, философия с непрестанно расширяющейся и теперь уже весьма широкой сферой влияния.

Этой философии предстоит играть важную роль в современном ходе жизни. Под влиянием различных ее разветвлений складывается идеал личности и общества, во всем отличный от идеала минувших времен. Мышление теряет свою выпренность и туманность и приобретает простоту, ясность, точность, определенность... Человек перестает предпочитать мечтание и фантазерство трезвости мысли и прозе труда; чаще оглядывается на свое положение в среде человечества; он обращает более внимания на улучшение своего нравственного и материального быта, среди реальной его обстановки. Жизнь его становится человечнее, светлее и все более и более устраниются из нее явления, оскорбляющие справедливость, препятствующая успехам цивилизации, нарушающие мир...

Наконец, одному только научному миросозерцанию предстоит подвинуть человечество к высочайшей цели, какая только может быть ему представлена, к цели объединения его. Прежние миросозерцания оказались бессильными на этом пути и привели только к усилению международной вражды. Разум, освобожденный от их пут, предоставленный самому себе, опирающейся на свободное изучение природы и жизни, окажется, конечно, состоятельнее. Различные степени омрачения и искажения его исчезнуть, и его естественное единство во всем роде человеческом будет служить верным залогом действительного объединения человечества.

Но первое условие для деятельного перехода к лучшему будущему, приготовленному для человечества трудами стольких веков, есть смелый разрыв с прошедшим. В принципе, он, как мы уже сказали, совершился; рубеж, отделяющий традиционное миросозерцание от научного, перейден передовыми людьми цивилизации, и для перехода остальных нужно время. Тем не менее, однако же, оставаясь последовательным, нельзя предоставить все одному времени. Эта истина, как кажется, не стала еще для всех очевидною, и в наше время есть даже рационалисты и свободные экзегеты, которые думают, что ход науки может быть отделен от хода жизни. Они не понимают, что, таким образом, они бессознательно подают руку реакции, неперестающей делать усилия к задержанию современного движения и даже к возвращению его вспять.

Говоря об интеллектуальном состоянии настоящего века, нельзя не упомянуть об этой реакции, неперестающей поднимать голову при первом дуновении благоприятных ей обстоятельств. Мы не говорим, конечно, о грубой реакции, – такая реакция губить только свое дело, – но мы обращаем внимание на реакцию более тонкую, более пронырливую, на ре-

Українська історіософія

акцию, старающуюся представить мертвую идею в современной, живой форме, окружающую ее атрибутами века, щеголяющую своим полным согласием с его открытиями и завоеваниями в области знания. Мистификация такой реакции должна быть указана смело и прямо, как зло, угрожающее своевременному осуществлению благ, вырабатываемых наукой. Оставляя частности в стороне, следует обращать внимание на корень зла, на его основу. Могут ли восстановители прошедшего отказаться от той основы, как бы они ни украшали ее извне? Мы спросим всего прежде у ретроградов этого закала, может ли основатель какого бы то ни было мистического мирозерцания, подобно ученому или философу, обращаться к людям и приглашать их к совместному и равноправному исканию истины, к прению о ней, к свободной проверке его метода, его наблюдений и открытий?.. Нет! В первом слове его слышится уже тон власти: истина предлагается им готовою и полною, нетерпящею ни обсуждений, ни возражений. Это его точка исхода; ею решается все... Речь идет о власти в сфере умственной деятельности... Власть здесь, как и везде, может принадлежать только лицу. Она не может принадлежать доктрине. Может ли лицо, проповедуя такую, исключаящую свободу, доктрину, не проповедывать само себя, не навязывать, лучше сказать, само себя вместе с своею проповедью? Это естественно и понятно. А если так, то при чем же здесь атрибуты века, при чем согласие с наукой, преклонение – это хитрое заманивание в прошедшее?..

Характеристика, которую мы набросали, может, как мы полагаем, служить фоном, на котором обозначатся главные направления научной философии истории. Характеристика эта, при всей ее беглости, показала как мы думаем, с достаточной ясностью, что среди различных мирозерцаний, оспаривающих одно у другого направление мысли настоящего века, первенствующим, по праву, должно быть поставлено мирозерцание научное или положительное, и что метафизические воззрения оттеснены научным движением на задний план интеллектуального развития. В каждом из этих направлений философия истории считает своих представителей; но значение их в том или другом из них зависит, очевидно, от значения самого направления. Имея в виду краткость нашего очерка, мы считаем себя вправе вовсе не говорить о воззрениях, основывающихся на положениях, точки зрения которых, по убеждению нашему, ложны и которые поэтому лишены жизненного влияния. Мы не станем говорить ни о теории откровения абсолютного (Шеллинг), ни о воззрении, открывающем в жизни и развитии человечес-

тва стремление абсолютного к самосознанию (Гегель). Мы также пройдем молчаливым попыткой отождествления судеб человечества с планами внемировой силы (Бональд, Балланш, Шатобриан), а также ничего не скажем и о прагматическом провиденциализме или доктринерстве (Гизо). Таким образом, мы будем говорить о философии истории на научной почве исключительно, как о таком направлении в понимании законов исторической жизни которое одно только и имеет будущее. Нам предстоит, поэтому ознакомиться с теми воззрениями, которые имели своим представителем в минувшем периоде века Ог. Конта и которые были разработаны в новейшее время Боклем, Литтре, Ст. Миллем, Спенсером и др. Мы упомянем также там, где того будет требовать изложение, и о некоторых воззрениях тех мыслителей, которые, хотя и не принадлежат к положительной школе, но некоторые мысли которых имеют значение с ее точки зрения; таковы – Прудон, Лоран, Дрепер, Ренувье, Раденгаузен.

Мы не можем, однако же, изложить вполне воззрения мыслителей, которых назвали выше, если даже и ограничимся одной положительной школой. Невозможность эта происходит оттого, что сочинения, о которых нам пришлось бы говорить, так обширны, что самое беглое знакомство с ними, при рассмотрении их во всем их объеме, завело бы нас слишком далеко за пределы настоящего очерка. Мы принуждены, поэтому, ограничиться рассмотрением только некоторых воззрений писателей, которым философия истории обязана чисто-научной разработкой; мы представим читателю одни главнейшие, общие черты современного состояния этой важной отрасли социологии и, ограничиваясь картиной развития ее изысканий, позволим себе только беглые частные замечания, воздерживаясь от общей критической оценки, которая слишком удлинит бы очерк наш и не согласовалась бы с целью, имеющеюся у нас в виду.

Уже в XVIII столетии главным мотивом всех изысканий в области философии истории сделалась идея развития или прогресса человечества. Вспомним сущность трактатов Гердера (*Ideen zиг Philosophie der Geschichte der Menschheit*), Лессинга (*Erziehung des Menschengeschlechts*), Тюрпо (*Discours sur les progres successifs de l'esprit humain* и др.), Кондорсе (*Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*), – все они выставляют на первый план прогресс, развитие... Научное мирозерцание нашего века, усвоив от этих писателей те воззрения, которые согласуются с его основоположениями, повело далее развитие философии истории и, согласно своему организаторскому духу, определило ей место в науке об обществе (социологии) и связь ее с общим строем этой науки. Социология имеет предметом изучение общественных явлений в смысле неизбежной подчиненности их естественным законам. Для открытия этих законов, на-

учное исследование считает необходимым пользоваться в социологии, как и в других науках, всеми тремя методами общего искусства изучения, т. е. наблюдением, опытом и сравнением. Только добытые этим путем результаты считает оно вполне положительными данными и только ими пользуется оно для своих выводов и заключений.

Вообще говоря, действительное наблюдение возможно только тогда, когда оно сначала направляется, а потом объясняется какой-нибудь теорией. Очевидно, что явления, столь сложные, как факты общественной жизни, совершенно ускользают от наблюдения без соблюдения этого условия. Одна теория только может руководить выбором фактом, а потому без нее наблюдение совершенно невозможно. Факты, подлежащие наблюдению, бесчисленны, но при недостатке умственного построения и философских указаний, они всегда останутся бесплодными и исследование их никогда не делается научным. Итак, для превращения факта в социологический материал необходимо руководство теории, которым и обуславливается наблюдение, как первый способ изучения общественных явлений.

Второй способ изучения, – опыт в собственном смысле, имеет в социологии лишь косвенное применение в патологических случаях. Случаи эти представляют разуму данные для лучшего раскрытия законов человеческой природы, путем научного анализа расстройств, сопровождающих ее развитие.

Третий способ изучения, – сравнение, необходимо должен быть главным во всех исследованиях общественных явлений. Главный прием этого способа – сопоставление современного состояния общества в различных частях света, при чем выбор должен падать преимущественно на самые не зависящие одно от другого племена.

Не входя в дальнейшее рассмотрение целей и способов социологии, научное значение которой обеспечено нами уже довольно определенно, мы перейдем к объяснению отношения к ней философии истории, входящей в нее как составная часть.

Научная философия распространяет и на общественные явления те строго-определенные различия, которые она всегда указывает при исследовании всех изучаемых ею отдельных групп явлений. Все эти группы явлений, с точки зрения науки, распадаются на явления статистические и динамические. В биологии, например, все анатомические явления подводятся под отдел явлений статистических, а факты, представляемые физиологией, составляют отдел явлений динамических. Первый отдел ставит предмет изучения организацию живого тела; второй – деятельность этой живой организации. Этот пример показывает с достаточной определенностью сущность рассматриваемых

различий и делает ясным приложение их к социологии. Здесь – систематическая часть или социальная статика рассматривает условия существования или организацию общества, а социальная динамика изучает законы деятельности этой организации. Статистическое представление общественной организации, естественно, лежит в основании социологии; но философский характер этой науки дается ей социальной динамикой, составляющей ту главную часть ее, которая обыкновенно называется философией истории.

Обозревая с научной точки зрения общую совокупность изменений, которым подвергалась и подвергается жизнь человеческих обществ, нельзя не заметить прежде всего, что изменения эти заключаются в постоянном возрастании преобладания свойств, характеризующих человека, над свойствами чисто животными. В этом смысле, самая высшая цивилизация должна быть рассматриваема как состояние общества, наиболее согласующееся с естественными условиями, так как состояние это обнаруживает те свойства человеческой природы, которые находились как бы в оцепенении на первых ступенях общественного развития. Биологические исследования доказывают, что в царстве животных жизнь общеорганическая постепенно подчиняется жизни животной, по мере возрастания изменений, приближающих организмы эти к организму человеческому. Итак, развитие человечества представляется нам, при этом сближении, самым высшим моментом общего хода развития органической жизни, начиная с простейших растений и оканчивая человеком. Этот взгляд на общее значение человеческого развития подтверждается анализом развития общественного, несомненно доказывающим, что высшие способности человека непрестанно стремятся к преобладающей роли в общей экономике человеческого существования.

Развивая в громадной и постоянно возрастающей степени влияние человека на внешнюю природу, цивилизация стремится, повидимому, к сосредоточению нашего внимания исключительно на попечении о материальном существовании; при ближайшем же рассмотрении ее развития, оказывается, напротив того, что она способствует преобладанию самых высших способностей человеческой природы. Это преобладание достигается возрастанием обеспеченности физических нужд и высочайшею степенью возбуждения умственной деятельности. В эпоху младенчества общества, инстинкты самосохранения преобладают до такой степени, что даже половая жизнь, несмотря на всю грубость ее первобытной возбудительности, уступает им в энергии. Семейные чувства, конечно, весьма слабы в эту эпоху, а общественные связи ограничиваются самой незначительной фракцией человечества. Все существующее же вне пределов этой небольшой фракции, считается не

только совершенно чуждым ей, но и враждебным. Таким образом, чувство вражды в физические инстинкты господствуют в этой группе людей, как главные руководители их деятельности. Только с пробуждением высшей человеческой способности, умственной деятельности начинает складываться общественность, которая развивается потом в зависимости от развития этой высшей способности.

Итак, с какой стороны ни станем рассматривать изменения, которым подвергался человек в различные эпохи своего существования, мы всегда заметим, что общий результат развития не заключается в одном только материальном улучшении быта, достигаемом возрастанием власти человека над внешнею природой, но и в постоянном возрастании преобладания высших человеческих способностей. В этой смысле индивидуальное развитие воспроизводит перед вашими глазами главные фазы общественного развития. Наблюдая и то и другое, мы можем заметить, что они одинаково имеют целью подчинение личных инстинктов инстинктам социальным и, в то же время, стремятся к власти над страстями при посредстве установленного разумом закона. Таким образом объясняется научно та неизбежная и необходимая борьба животности и человечества, которую сознает в себе человек от первых проблесков цивилизации и до настоящего времени и которая представляется постоянно в той или другой форме в различных мирозерцаниях, соответствующих различным степеням развития цивилизации.

С этим взглядом на развитие или прогресс человечества согласуется вполне определение прогресса одного из величайших мыслителей нашего века – Прудона. В девятом этюде своего исследования «De la justice dans la revolution et dans l'eglise» он определяет прогресс как самобытное совершенствование человечества, совершающееся под влиянием идеала и имеющее следствием непреодолимое возрастание свободы и справедливости¹. В другом сочинении: «La philosophie du progres» он определяет прогресс как утверждение всеобщего движения, как отрицание всякого покоя и всякой неподвижности. Хотя определение это стремится к совершенно иной (чисто-объективной) постановке вопроса, чем предыдущее, однако же, по прочтении всей брошюры, содержащей «философию прогресса», оно может быть совершенно отождествлено с ним, так как движение, о котором в нем говорится, приводится к движению к тому же идеалу, на который указывается в первом определении. Мы не можем, к сожалению, говорить здесь о воззрениях

¹ Мы говорим здесь только об *определении*, не касаясь дальнейшего развития взгляда, изложенного Прудоном в этом сочинении.

Прудона так подробно, как они того заслуживают, потому что в таком случае одно это отступление должно было бы равняться тому объему, который мы предположили для целой статьи. Не упомянуть же о нем вовсе, говоря о современном состоянии философии истории, невозможно, так как Прудон занимает очень видное место в ее разработке.

Не более чем на взгляде Прудона можем мы остановиться и на воззрении Спенсера, посвятившего рассматриваемому нами вопросу несколько глав в своих «Основных началах», и отдельную статью, помещенную в первом выпуске русского перевода его сочинений. Спенсер также старается найти объективную точку зрения на ход исторической жизни; но это удастся ему так же мало, как и Прудону. Чисто-объективная точка зрения не дает возможности отличать явлений прогрессивных от регрессивных; она принуждена рассматривать одну безразличную совокупность изменений, которой подвержена жизнь человечества, а потому она и не дает возможности избежать смешения понятий при разрешении капитальнейшего вопроса всей философии истории. Эта неизбежность смешения понятий не могла, конечно, укрыться от Спенсера, и он старается положить различие между двумя стоящими перед ним противоположностями (прогрессом и регрессом), оставаясь на своей точке зрения. Ему, как мы полагаем, это удастся далеко не вполне, так как не только положенные им признаки различия, но и самое определение прогресса, как осложнения того, что прогрессирует, применяются к ходу социальных изменений весьма неудовлетворительно.

Взгляд на рассматриваемый вопрос двух новейших историков, притязающих на научность своих изысканий, – Лорана («Etudes sur l'histoire de l'humanite») и Ренувье («Essai de critique generale») совершенно ошибочен. Мы скажем о нем два слова лишь для того, чтобы опровергнуть заблуждение, которое разделяется многими. Лоран и Ренувье утверждают, что прогресс есть факт, в настоящее время неподлежащий сомнению. Смешение понятий здесь очевидно. Оставаясь в области фактов, мы можем утверждать только одно – изменение; но ни о прогрессе, ни о регрессе говорить не можем. Понятие о прогрессе или о регрессе есть результат субъективного отношения к процессу наблюдаемых изменений. Из этого видно, что понятие это находится в прямой зависимости от мирозерцания наблюдателя и что субъективной оценке может быть дано значение только тогда, когда будет доказано, что мирозерцание, на котором она основана, опирается на положительное знание, что оно, по праву, может назваться научным¹.

¹ Мы не останавливаемся над мнением Лорана о возрождении человека на других планетах и продолжении на них своего существования, подлежащего теме

Українська історіософія

Возвращаясь к взгляду на прогресс, как на стремление к (идеалу, определяемому словом человечность, мы займемся изучением того процесса который ведет к достижению этого идеала. Процесс этот, очевидно, в высшей степени сложен. Сложность его, обусловливаемая многочисленностью элементов, подлежащих выработке, делает весьма трудными наблюдение и сравнение, необходимые, как мы сказали, для открытия закона, управляющего всяким явлением. Очевидно, что если бы из числа многочисленных социальных элементов человеческой жизни один перевешивал другие в качестве главного рычага социального движения, то изучение их приобрело бы неопределимое пособие, так как развитие этого элемента могло бы быть принято за центральную цепь, к каждому звену которой примыкали бы соответственные звенья всех других развитий. Последовательность фактов, уже вследствие одного этого, представилась бы в некотором самопроизвольном порядке, гораздо ближе подходящем к действительному порядку их последовательности, чем какой могло бы дать иное, более эмпирическое представление прогресса.

Такой преобладающий и почти господствующий элемент представляет умственная деятельность. Общая совокупность всех изменений, через которые прошла жизнь человечества, несомненно совершалась под ее влиянием. Вот почему во все времена преобладающее значение умственной деятельности, умственного развития, признавались в большей или меньшей степени прямо и определительно. И в самом деле, несмотря на то, что умственная деятельность есть одна из слабейших склонностей человека, на которую, кроме совершенно исключительных случаев, затрачивается наименьшая часть жизни большинства людей, несмотря на это, влияние умственной деятельности есть единственная коренная причина социального прогресса, потому что она служит средством удовлетворения всех других наших склонностей, способствующих этому прогрессу. Вообще говоря, уровень знаний в данное время представляет крайнюю границу всех улучшений, возможных в это время. Естественно также, что социальный быт возможен только при подчинении сильнейших социальных элементов общей системе мнений, усвоенных общественным пониманием. Из этого можно вывести, что прогресс промышленности, искусства, нравственности и политики существенно определяется уровнем развития умственной деятельности и характером ее направления. История вполне подтверждает этот взгляд на значение умственной деятельности, доказы-

же законам развития, как в жизнь на земле. Мнение это навеяно традицией и слишком уж нелепо.

вая фактами, что порядок человеческого развития во всех отношениях был результатом развития умственной деятельности, т.-е. результатом последовательных религиозных и научных переворотов.

Писать историю какой-либо страны – скажем мы словами Бокля, в заключение общего очерка значения умственной деятельности – «писать историю какой-либо страны, не принимая в соображение хода ее умственного развития, было бы то же самое, как если бы астроном составил планетную систему, не включив в нее солнца, которого свет один дает нам возможность видеть планеты и притяжение которого дает направление планетам, и заставляет их обращаться в назначенных им орбитах. Великое светило, сиянием своим озаряющее небеса, не более величественно и всемогуще, чем разум человеческий в нашем земном мире. Человеческому разуму – и только ему одному – обязаны все народы своими знаниями; и чему, если не успехам и распространению знаний, одолжены мы нашими искусствами, науками, мануфактурами, законами, мнениями, обычаями, удобствами жизни, роскошью, цивилизацией – короче сказать, всем тем, что ставит нас выше дикарей, невежеством своим униженных до уровня животных, с которыми они составляют одно стадо». (История цивилизации в Англии. Ч. I).

Из числа писателей, причисляемых обыкновенно к научной школе, один только Спенсер оспаривает преобладающее влияние умственной деятельности. Он утверждает, что не идеи управляют миром, а чувства, которым идеи служат только руководителями. По его мнению, социальный механизм покоится в окончательном результате не на идеях, а исключительно на характерах. «Все социальные явления – говорит он – порождаются общим строем человеческих ощущений и верований, из которых первые определены почти всегда наперед, а вторые определяются почти всегда впоследствии. Большинство желаний человеческих унаследовано, между тем как большинство верований приобретает и зависит от окружающих условий; а важнейшие из окружающих условий зависят от того состояния общества, какое породили наиболее сильно господствующие желания. Социальное состояние всякой данной эпохи есть равнодействующая всех честолюбий, своекорыстий, опасений, поклонений, негодований и проч. граждан-предков, а граждан современников. Общепринятые идеи такого социального состояния должны, в среднем выводе, быть вполне соответственны чувствам граждан и, следовательно, в уровень с тем социальным состоянием, какое породили эти чувства. Идеи, вполне чуждые этому социальному состоянию, не могут в нем развиваться, а если вводятся извне, не принимаются, или же, если и принимаются, то вымирают, как только кончается временной фазис чувств, допустивших их принятие. Поэтому,

хотя передовые идеи, установившись раз, влияют на общество и содействуют дальнейшему его прогрессу, но установление таких идей зависит все-таки от подготовленности общества к их восприятию. На деле – заключает Спенсер – выходит так: народный характер и социальное состояние определяют, какие идеи должны получить ход в обществе; а не идеи эти определяют социальное состояние и народный характер. Поэтому, изменение нравственной природы человека, производимое непрерывным влиянием социальной дисциплины, все более и более приспособляющей эту природу к социальным отношениям, есть главная, ближайшая причина общественного прогресса». (Г. Сп.: «Причины разногласия с философией Конта». См. брошюру: «Классификация наук»).

Милль весьма справедливо замечает, что большая часть этих положений была бы принята самим Контом, т.-е., другими словами, большая часть этих положений нисколько не противоречит воззрениям, приписывающим умственной деятельности первенствующее значение. Что же касается до тех вопросов, в которых убеждения Спенсера расходятся с этими воззрениями, то о них можно сделать следующие замечания:

Мысли, высказанные в приведенной выше цитате, дают основание полагать, что Спенсер смотрит на факты, которые можно проследить исторически, например хоть в области религии, как на следствие не веры в Бога, а чувства страха в благоговение к нему. Такой взгляд неверен уже потому, что благоговение и страх предполагают веру, так-как неизбежно необходимо прежде веровать в Бога, а потом бояться и почитать его. Чувства самобытно не порождают веры в Бога: они сами по себе могут сосредоточиваться на всяком предмете. Объект веры определяется именно умственной деятельностью, а потому значение ее в этой области очевидно. В алхимию и астрологию, например, верили не потому, что народ был падок до золота и старался взглянуть в будущее: эта желания сильны и в наше время; но умственное развитие нашего времени не допускает более этой веры. Вообще, умственная деятельность, вопреки мнению Спенсера, лежит в корне всех великих перемен, пережитых человечеством... Не людские страсти и волнения открыли движение земли или обнаружили очевидность ее древности; не они изгнали схоластику и выдвинули вперед исследование природы; не они изобрели книгопечатание, компас, бумагу... Реформация, английская и французская революции и еще более все нравственные и социальные перемены, стоящие на очереди, суть прямые следствия этих и тому подобных открытий...

Для подкрепления этих доводов, мы приведем теперь воззрения на основной характер изменений, совершающихся в исторической жизни че-

ловечества, двух современных писателей, которые, при всей своеобразности аргументаций каждого из них, представляют выводы чисто-научные и, притом, вполне согласующиеся, по основной мысли, с воззрениями, изложенными выше.

Начнем с Раденгаузена, автора весьма замечательного обширного философского сочинения: «Isis, der Mensch und die Welt».

Раденгаузен считает человека высшим результатом развития жизни на земле. Развитие это совершилось так давно, что длинный ряд промежуточных степеней не мог не затеряться. Так как есть основание предполагать, что древность человеческого рода простирается до 60,000 лет, то естественно, что эти промежуточные степени имели более чем достаточный срок для того, чтобы вымереть или быть истребленными. Это предположение не заключает в себе ничего невероятного – утверждает Раденгаузен – если мы вспомним, что за какие нибудь 3,000 лет, непосредственно предшествовавших нашему времени, многочисленные народы могли подвергнуться естественному или насильственному уничтожению. Но так как взаимное истребление оказывается тем более обширным, чем дальше взгляд проникает в условия давно минувшей жизни, то из этого можно вывести заключение, что вымирание низших степеней должно было происходить тем в большей степени, чем более отдаленна от нас эпоха. Человек и до сих пор остается истребителем своего собственного рода; так в Америке переселившиеся туда европейцы беспощадно уничтожают краснокожих, в Новой Зеландии переселенцы играют ту же роль относительно туземцев (маори). В Африке людоеды ведут правильно организованную охоту за более слабыми племенами, и нередко истребляют их совершенно. Так было и прежде, но только в сильнейшей степени и на более обширных пространствах. Постоянно уничтожая отстающих, человечество не переставало увеличивать расстояние, отделяющее человека от животного. Человечество не похоже в этом отношении на другие роды животных, на обезьян, например, у которых сохранилась довольно полно лестница их прогрессивного развития в нисходящем порядке до слияния их с низшими породами. Тем не менее, самые отсталые племена настоящего времени показывают в своей жизни гораздо более склонности к искоренению слабых, чем европейцы. Итак, человек, согласно воззрению Раденгаузена, есть высший продукт земли и верховный владыка всего, что на ней существует. В начале господство его над животными и растениями было произвольно; он похищал и пожирал их для поддержания своего существования, или истреблял в том случае, когда они препятствовали его свободному развитию. Позже, достигши высших степеней развития, он стал укрощать животных, лишать их свободы, приручая их, и научился за-

Українська історіософія

ставлять почву производить именно те растения, которые были ему наиболее полезны. Поднимаясь еще выше по лестнице развития, человек стал заменять господство грубой силы господством разума, т.-е. он заменил действие сил чисто-животных силами человеческими. Он вел борьбу с животными, одолевая их своею хитростью в изобретательностью. Взаимная борьба между людьми совершенно изменила свой характер: грубая сила стала отступать перед средствами, доставляемыми образованием. Таким образом, сравнительно более образованные группы (жреческие и дворянские союзы) поработали менее образованные толпы, а принуждали их служить своею работою в пользу развития победителей. Миллионы стали, помимо своей воли, подчиняться высшему развитию горсти личностей или даже одного лица, превосходивших их образованием. На место дававшей прежде преобладание грубой силы, стал все более и более выдвигаться разум и, наконец, в настоящее время мудрость избранных признается в образованных странах необходимою для замещения господства отдельных лиц.

Преобладание наивысшей человеческой способности – разума обнаруживается теперь во всей жизни образованных народов. Влияние человека на неорганический мир в несколько тысяч раз превосходит его мускульную силу. Человек сумел поработить море и заставил служить его своему развитию. На твердой земле ветер и вода работают также для него. Посредством огня он превращает воду в пар и создает машины, которые можно сравнить с миллионами слепо и вечно-повинующихся рабов, избавляющих человека не только от рабства, но даже и от грубого труда... Словом, он достиг громадной власти над внешним миром, посредством развития и применения своих высших способностей, т.-е. тех способностей, которые характеризуют его как человека и отличают от остальных животных.

Другой писатель, американский историк Дрепер, еще определеннее говорит о значении умственной деятельности в своей «Истории интеллектуального развития Европы». «Человек – говорит он – заканчивает собою бесчисленные ряды организмов, которые развивались с течением времени в силу определенного закона. Закон управлял неорганическим миром и провел землю через разнообразные физические состояния, следовавшие одно за другим, правильно и без скачков. Тот же закон управляет и развитием общества и развитием личности».

Рассматривая историю социального развития человека, Дрепер доказывает, что направление этого развития – чисто умственное. Он утверждает, что и анатомический анализ приводит к тому же заключению, так как во всей нервной системе нельзя найти никакого аппарата для улу-

чшения нравственности (разве только только косвенно, посредством умственного). С исторической точки зрения, мы видим точно также, что нравственность занимала только подчиненное место, и в поступательном движении общества, разум всегда шел впереди. Он всегда был источником движения, а нравственность только пассивно воспринимала его. Было бы ошибочно, поэтому, предполагать, что прогресс общества зависит от того, что само контролируется высшей силой.

Всякая система, действующая только посредством нравственной стороны, рано или поздно вступит в антагонизм с умственной, утверждает Дрепер, и если она не заключает в себе элементов приспособления к изменяющимся обстоятельствам, то не выдержит столкновения и непременно будет ниспровергнута. В этом именно и заключается великое заблуждение католической системы, господствовавшей во время протекшей эпохи развития европейской цивилизации. Система эта принимала за основание однообразное, стоячее психологическое состояние человека. Забывая, что сила ума растет пропорционально владениям ума, она смотрела на людей минувших поколений, как на людей в умственном отношении несколько не ниже тех, которые живут в данную минуту, хотя наши дети в 16 лет могут иметь более широкий круг знаний, чем наши предки в 60. Долговременное существование подобной несовершенной системы доказывает только неразвитость современного этой системе ума; ум этот не возмущался против нравственного убеждения, часто весьма нелогичного, которым на нее действовали. Относиться презрительно к идеям, руководившим первыми веками европейской жизни, было бы, конечно, нерассудительно, как нерассудительно смотреть с насмешкой и пренебрежением на побуждения, руководившие нами в юности. Слабость и неудовлетворительность тех и других извиняются их соответствием тому периоду жизни, к которому они относятся. Целые столетия нации могут существовать в формах жизни, удовлетворяющих потребностям их неразвитого ума; но воображать, что эти условия будут применимы вечно – чистейшая иллюзия. Критический взгляд разом заметит, что умственные черты данного поколения уже рознятся с умственными чертами предков. Новые идеи и новый образ действий – вот признаки безмолвно совершавшейся перемены. Итак, каждый раз, когда социальная система делается несовместимой с умственным развитием, она должна уступить... Никакие принудительные меры не могут спасти ее. Как бы ни велика была сила правительства и авторитетов человечества, они не могут задержать умственного развития потому, что оно прокладывает себе путь в силу органического закона, над которым они не имеют ни малейшей власти.

Мы не останавливаемся над попыткой Дрепера найти аналогию между общественным развитием личности, так как аналогия эта сближает воззрения Дрепера с теорией вечного круговращения, не имеющей, по нашему убеждению, научного основания.

Нам предстоит теперь войти в ближайшее рассмотрение процесса развития умственной деятельности в истории и, всего прежде, указать и очертить те последовательные фазисы, чрез которые, проходит разум, начиная с возникновения его в роде человеческом и оканчивая современным состоянием. Изучение этих последовательных фазисов привело Ог. Конта к открытию руководящего ими закона, который и принят в настоящее время большинством историков позитивной школы. Так как закон этот есть главный, основной закон всей социальной динамики, т. е. всей философии истории, то мы и позволим себе изложить его с некоторою подробностью.

Умственная деятельность человека, по учению Конта, была всегда устремлена к объяснению разнообразных явлений окружающего его мира. История указывает нам, что объяснения эти, ранее чем достигли характера положительной достоверности, прошли две последовательные степени, так что общий ход развития умственной деятельности представляет три состояния: первоначальное (теологическое), переходное (метафизическое) и окончательное (научное или положительное). Теологическое состояние разума представляет себе мир управляемым произволом; метафизическое подчиняет мир идеям, представляющимся универсальными и присущими нашему разуму; положительное утверждает, что мир управляется законами, в научном смысле этого слова.

Три эти мирозерцания имеют свое особое происхождение: первое исходить из различных сверхестественных откровений; второе – из субъективных умозрений, приурочивающих мир к своим построениям; третье – из опыта и наблюдения, утверждающих то, что есть.

Возникая одно вслед за другим, все эти состояния исключаются одно другим в том смысле, что хотя они и могут существовать вместе в одно и то же время и даже могут сосуществовать в разуме одной личности, но они никак не могут существовать совместно в решении одного и того же вопроса. Метафизическое решение устраняет или даже уничтожает решение теологическое; положительное же решение делает излишним и то, и другое. В этой последовательной смене, ни для теологии, ни для метафизики не существует возврата к господству над умами, так как все изобретения, открытия, расширения научных знаний, весь прогресс умственной деятельности служит положительному мирозерцанию, а не двум первым, так что позиции, однажды ими потерянные, потеряны навсегда.

Ознакомимся теперь ближе с этими периодами умственного развития, руководствуясь характеристиками их, находимыми нами у популяризаторов позитивного учения.

В теологическом периоде на природу смотрят как на арену, на которой произвольные желания и минутные прихоти верховных существ разыгрывают свои разнообразные и изменчивые роли. Самые обыкновенные явления, если только они совершаются при таких условиях, что наводят на людей страх, приписываются капризу внемировой силы и считаются чудесами. Так, например, солнечные затмения, появления комет, метеоров и т. п. принимались в теологическом периоде как проявления воли высших существ. Зараза в лагере Агамемнона приписывается действию невидимых стрел Аполлона.

Все эти объяснения исходят всегда из известной совокупности идей, которым приписывается сверхъестественное происхождение, т.-е. происхождение к людям путем откровения. История представляет длинный период, в котором один за другим следуют моменты возникновения таких супра-натуральных откровений. Последнее из них совершилось в Аравии при посредстве Магомета. Ранее известны нам откровения: Зороастра, Шакия-Муни (Будды) и друг. Буддийское и до сих пор еще процветает в большей части Азии и считает своих последователей сотнями миллионов. Другие находятся на большой или меньшей степени разложения или же застоя, предвещающего упадок. Древность более глубокая есть уже эпоха коллективных откровений, эпоха универсального политеизма, на котором и останавливается историческое исследование.

Это простое сближение показывает, что все факты, до которых оно касаться может, представляя различные формы теологического мирозерцания, одинаково подлежат исторической критике, которая не имеет права давать которомунибудь из них преимущество над другим. Рассматривая эти факты, критика требует от них, во первых, чтобы они были засвидетельствованы достаточно компетентными современниками или достаточно достоверным преданием, т.-е. таким, которое имеет возможность доказать несомненность своего происхождения от этих современников, и во вторых, чтобы эти свидетельства не противоречили законам, присущим природе. Все факты, которые мы имеем теперь в виду, имеют еще и то общее сходство, что все представляют свидетелей и все противоречат естественным законам.

Наука представляет однако же самые несомненные доказательства того, что времена минувшие решительно ничем не отличались от настоящего времени по отношению к постоянству и непрерывности действия естественных законов, и что поэтому свидетельствам тех времен

Українська історіософія

нельзя придавать большего значения, чем свидетельствам настоящего времени в том случае, когда дело идет о сверхъестественных явлениях. Всякое же свидетельство такого рода в настоящее время есть результат обмана чувств, иллюзии и невежества...

Но историческая критика на этом не останавливается. Прилагая сравнительный метод к рассматриваемым ею фактам, она открывает несомненную однозначность между всеми точками исхода различных форм теологического мирозерцания и, таким образом, приходит к убеждению о единстве рассматриваемого ею явления. Изучая это явление, она открывает между моментами его последовательность, связь, филиацию. Открытие этих признаков, существенно присущих всему производящемуся силами, врожденными человеку, завершает достоверность и прочность результатов ее работы.

Из этого видно, что формы теологического мирозерцания суть произведения умственной деятельности первой эпохи развития человеческого рода и что, следовательно, их можно рассматривать как последовательные ступени философского мышления, всегда необходимо согласовавшегося с уровнем развития производивших его умов. Взгляд этот подтверждается также сравнением этих последовательных ступеней. Новейшие – представляют довольно сложные построения, содержащие в себе ответы на вопросы о происхождении мира, о его устройстве, о человеке, о его обязанностях и назначении, – словом, все сведения, которые необходимы для соперничества с философией. По мере же того, как мы удаляемся в более и более глубокую древность, учения эти становятся проще, философская мысль в них слабеет и, наконец, когда мы достигнем древнейшей формы политеизма, стоящей на самом рубеже исторического развития, мы встречаем совокупность понятий, философское значение которых ничтожно, которые не возвысились еще до обобщений, могущих дать им систематическую связь; нравственные идеи сбивчивы, понятий об отношении высших сил к миру вовсе не существует, и самые силы эти имеют характер частных, чуждых какой-либо общей концепции... Словом, мы останавливаемся пред простым олицетворением естественных сил (натурализм), пред самую первобытную форму теологического мирозерцания.

Таким образом, весь теологический период развития умственной деятельности представляется рядом доктрин, главнейшие из которых связаны между собою как последовательные звенья одной цепи развития. Изучение быта народов, в настоящее время обитающих на земле, приводит к тому же результату. Теологическое состояние доисторического периода неизвестно; но то, что мы знаем об этом периоде, дает нам право утверждать, что состояние это было в сущности

то же, какое можно наблюдать у современных нам дикарей. Из этого можно заключить о степени усилий, которые привели к политеизму, и о медленности этого перехода.

При переходе к метафизическому сосотоянию, деятельность эта усиливается представить чисто-рациональные решения вопросов, на которые теология давала ответы, почерпнутые из различных откровений. Каково было метафизическое движение у египтян, у халдеев, у финикийян – этих прародителей вашей цивилизации – мы не знаем; но нам хорошо известно, что в среде арийского политеизма, у индийцев и греков движение это было блестящее. Индийская метафизика, нераспространявшаяся далее берегов Ганга, не имеет для нас значения. Мы должны обратить внимание только на метафизику греческую и, находящиеся к ней в отношении филиации, схоластику и новейшую философию.

Итак, метафизика современна тому периоду, в котором теология еще процветает, тогда как положительное знание находится только в зародыше и лишено всякого влияния, С одной стороны, ей обязаны происхождением некоторые сомнения, который, влиянием своим на теологию, заставляли ее совершенствоваться и были, таким образом, причиной многих важных перемен в ее области; с другой стороны, метафизика смотрела с естественным презрением на опыт, который ничего не мог дать еще в то время, и обратилась к умозрению, открывавшему ей бесконечный кругозор. Ничто еще не могло научить человека не доверять субъективным представлениям, а потому представления эти легко облекались в внешние формы системы и преобразовывались в длинный ряд связанных, последовательно вытекающих одно из другого положений. Разум человеческий бросился по этому пути с увлечением, со страстью: он систематизировал, строил, предавался тончайшему умозрению... В работе этой он не знал утомления, за то он несколько не подвигался к высокой цели своих горячих стремлений. И того более, беспрестанно смущаемый возникновением и падением новых систем и вида, как постепенно уходит почва из-под ног его, как ему беспрестанно приходится отступать перед завоеваниями положительного знания, он мало помалу был поставлен в то печальное положение воина, который тратит силы свои на преследование безоружных отсталых беглецов.

Метафизика покоится всецело на психологическом основании, а именно на положении, что все, согласующееся с требованиями разума, действительно существует. Метафизика субъективна и чужда наблюдения и опыта, или, вернее, она придерживается опыта в наблюдении, но только в смысле совершенно одностороннем, в смысле опыта и наблюдения, зам-

кнутых в пределах внутреннего созерцания и направляемых внешнею действительностью. Абсолютное, представлявшееся теологическому мировоззрению объективным, и следовательно обязательным для разума, мыслится метафизикой как идея, подчиняющая себе действительность.

Рассмотрим критически это положение. Метафизики уверяют, что идея абсолютного не может мыслиться разумом, если абсолютное не существует в действительности. Мы согласны принять этот аргумент, если только хоть одна из отраслей знания обнаружит нам действительное существование абсолютного. Но знание нигде не открывает абсолютного; ему известно лишь относительное. Таким образом, аргумент метафизиков, оставаясь строго заключенным в пределах разума, потому что перехода от него к знанию и знания к нему не существует представляет одно только лишенное содержания умозрение. Умозрение это, вследствие такой замкнутости, представляет безвыходный круг, невозможность выхода из которого была для метафизики вечною причиною бесплодности. Научное мировоззрение, основываясь на знании, то есть на отношении разума к действительности, избегло этой безвыходности, и потому никогда не переставало подвигаться вперед.

Заслуга метафизики заключается в том, что она заменила представление о прихотливых божествах представлением об отвлеченных сущностях, образ действия которых она признала неизменным. В этой неизменности кроется зародыш науки, совершенно невозможной еще в теологический период. Зародыш этот не мог развиваться, однако же, в метафизический период, потому что, попав на принцип неизменности, метафизика придумала ему основание, а не искала его в изучении природы. Это придуманное объяснение заключалось в представлении разных сил и начал. Так Кеплер воображал, что правильность планетных движений была следствием того, что планеты были одарены умами, которые могут делать наблюдения над воображаемым диаметром солнца и регулировать свои движения таким образом, чтобы описывать дуги, пропорциональные временам. Так же точно придумано было «жизненное начало» – «*vis medicatrix naturae*» – правило, что природа не терпит пустоты и т. д.

Но кроме произвольного объяснения частных явлений, метафизика постоянно стремится к объяснению всего сущего, посредством таких же чисто умозрительных положений, достигавших в этом случае чрезвычайной степени сложности, а нередко запутанности и туманности.

Так, например, желая доказать бытие совершеннейшего существа, метафизика исходила из того положения, что идеи вещей заключают в себе столько же реальности, сколько и сами вещи, а потому утверждала, что в идее абсолютного непременно соответствует абсолютное бытие (Де-

карт). Таким образом метафизика искала опоры в чистом умозрении – основании совершенно ложном, исследование которого (когда метафизика принялась за него) послужило к ее собственному истощению и падению.

Греко-римская метафизика не задавалась этим исследованием. Начало ее принадлежит схоластике. Оно служило содержанием споров реалистов с номиналистами; оно перешло и к новейшей метафизике, которая взялась за него с большей свободой и большою проникаемостью.

Последний и величайший номиналист, Кант, утверждал, что между двумя замкнутыми областями – чистого разума и эмпирического знания не существует никакой связи. Аргумент этот подорвал теизм; но был еще бессилён против пантеизма. Последующие метафизики заметили это и, воскрешая идеи Спинозы, провозгласили, что разум человеческий есть только проявление разума всеобщего. Необходимость перехода от человеческого разума к объективному бытию, присущая теистической метафизике, теряла значение, так как бытие это находилось в нас самих и отождествлялось с нашим разумом. Таким образом метафизика вступала в последний фазис своего существования, после истощения всех своих предыдущих тезисов, истощение, сделавшегося очевидным для ней самой. Но, избегнув аргумента, представленного критикой Канта, пантеизм ничего не выиграл от того для своей устойчивости. В самом деле, отождествление разума человеческого с разумом всеобщим предполагает сравнение одного с другим, то-есть предполагает, что всеобщий разум познается каким-нибудь образом; но если он познается субъективно, то пантеизм опять попадает в ту ловушку, от которой он считал себя избавленным; если же всеобщий разум познается объективно, то-есть при посредстве явлений природы, то познание это должно быть подтверждено положительным знанием. Знание же это никогда не могло подтвердить существование того, без чего пантеизм немислим.

Ст. Милль, пытающийся нерасположение к немецкой метафизике, говорит, что французы, которых обыкновенно упрекают в недостатке изобретательности, могут похвалиться, однако же тем, что ими изобретена немецкая метафизика, так-как отцом ее следует считать Декарта. Замечание это, высказанное шутя, тем не менее совершенно верно. В самом деле, какое обаяние имело на всю мыслящую Европу утверждение Декарта, что в нескольких психологических явлениях, подвергнутых внутреннему наблюдению, заключается источник глубокой философии! Какая-то притягательная сила заключалась в этом открытии для всех умов, способных на тонкие и глубокие построения. Немецкий ум предался им с некоторого рода упоением и произвел самые грандиозные и темные системы. Движение это теперь завершилось: гегельянство так же отжил,

Українська історіософія

как и картезианизм, и что же осталось? Память о юношеской попытка разума вывести действительность реального мира из своей собственной сущности – и ничего более... если не говорить о том, что попытка эта была необходимой подготовкой дальнейшего развития умственной деятельности.

Обратим внимание еще и на то, что по метафизическому методу, как заметил Бокль, не было сделано никакого открытия ни в одной отрасли наук. Факт этот весьма красноречиво доказывает тщету и бесплодность метафизики. Этого мало, вся внутренняя работа самой метафизики привела только, как мы видели, к истощению ее и не имела никаких других результатов. «Ни в какой другой отрасли умственной деятельности не было так много движения и как мало успеха – говорить Бокль, – люди с величайшими способностями и с честнейшими намерениями, во всех образованных странах, в продолжении многих веков, занимались метафизическими исследованиями; между тем, до настоящего времени, системы их, вместо того, чтобы приближаться к истине, все более и более расходятся с нею, и притом с такою быстротою, которая, повидимому, возрастает с успехами знания. Бесперывное соперничество враждебных между собою систем, чрезмерный жар, с которым их отстаивали, и исключительная, не философская самоуверенность, с которою каждая защищала свой метод – все это повергло изучение ума человеческого в такое расстройство, которое может быть сравнено лишь с расстройством, произведенным в изучении религии прениями богословов» («История цивилизации в Англии». Т. II, гл. III). Еще Берклей говорил, что метафизики ничего не могут видеть из-за ими же взбитой пыли; они продолжали, однако же, взбивать ее, заслоня свет от себя и других до тех пор, пока, шедшее независимо от их праздных прений, развитие наук не привело человеческого разума к третьему фазису его развития, фазису научному или положительному.

Ми не остановимся над характеристикой научного мирозерцания, потому что, как полагаем, достаточно охарактеризовали его в начале этой статьи; теперь же, резюмируя вышесказанное о прогрессивном развитии умственной деятельности, скажем, что развитие это проходит три ступени – теологию, метафизику и положительное знание; другими словами, что оно руководствуется сначала инстинктом, потом умозрением и, наконец, опытом. Этот основной закон философии истории, опирающейся на положительные знания, подтверждается всею историею развития человечества и, в то же время, объясняет эту историю.

Теперь нам следовало бы перейти к рассмотрению значения физических и экономических условий, расовых отличий, влияния на развитие человечества религии, литературы, правительства, после чего

приступить, наконец, к поверке и применению наших положений к фактам, посредством связного взгляда на всеобщую историю; но мы принуждены обойти все эти вопросы, так как мы пишем не трактат, а только небольшой очерк, и имеем в виду только общее описание научного направления философии истории, не более. Рассмотрение же, хотя бы и самое беглое, всех вопросов, связанных более или менее существенно с рассматриваемым нами предметом, заставило бы нас выйти далеко за пределы журнальной статьи. Ближайшее же знакомство с предметом мы предоставляем делать читателю по книгам, недостатка в которых, в европейской литературе, нет. Что касается до нас, то посвятив большую часть этой статьи рассмотрению главной и существенной части социальной динамики – вопросу развития умственной деятельности, мы не имеем возможности остановиться над другими вопросами и, в общих чертах, по крайней мере, постараемся исчерпать избранный нами вопрос на тех двух-трех страницах, которые остаются еще в нашем распоряжении.

Если все вышесказанное не оставляет сомнения в важном значении умственной деятельности для развития человечества, если всеми благами, которыми мы пользуемся, мы, действительно, обязаны успехам разума, то возникает вопрос, – важней для настоящего и будущего, – вопрос о том, какие условия необходимы для проведения в жизнь всех результатов, к каким только может привести развитие разума, для достижения возможности не утратить ни одного из них для приращения благ, которыми может пользоваться человечество.

Все условия, требуемые разрешением этого вопроса, резюмируются словом свобода. Она одна может в настоящем случае дать то, чего не дадут никакие мероприятия самих честных, мудрых и благонамеренных руководителей общества. И всего прежде для развития умственной деятельности необходима свобода слова, свобода печати, свобода совести... Справедливо говорить Ст. Милль, что принуждение не высказывать того или другого мнения равносильно краже не только у поколения современного, но еще и у будущего; это – кража у человечества. И не очевидно ли в самом деле, что в том случае, когда задушенное мнение верно, люди лишаются возможности заменять одно из своих заблуждений истиною; если же оно ложно, то у них отнимается почти столь же благотворное влияние впечатления, производимого столкновением лжи с истиной, всегда способствующим учению этой последней. Не прав ли был поэтому Ст. Милль, утверждая, что если бы весь род человеческий, кроме одного человека, держался одного мнения, а один человек только мнения противоположного, то и тогда невозможно было бы оправдать род человечески, если бы он заставил молчать этого

человека, точно так же, как нельзя было бы оправдать одного человека, который заставил бы молчать весь род человеческий, если бы только это было возможно. Я напомнил только читателю мысли Ст. Милля «о свободе» в двух-трех словах, и не буду останавливаться далее над вопросом, к которому они относятся, полагая, что книга Милля («On liberty») знакома читателю.

Не забудем однако же, что стремление не утратить на один из результатов, добытых развитием умственной деятельности, не исчерпывает вопроса, так как требуется определить еще, для кого не должны быть потеряны эти результаты. Прямая, здравая человеческая логика так ясно указывает ответ на этот вопрос, что над ним не стоило бы вовсе останавливаться, если бы историческое развитие европейского общества не образовало известной среды, в которой вопрос этот получил особенное, своеобразное решение, подкрепляемое своей оригинальной аргументацией и считающее не мало приверженцев, благодаря влиянию политических и экономических условий, придающих этому решению немаловажное практическое значение. Сторонники мнения, о котором мы говорим, утверждают, что общественный прогресс, и в особенности прогресс умственного развития должен быть уделом только незначительного меньшинства; всю же остальную массу они считают полезным лишать всякого участия в умственной деятельности, в видах наибольшего прогресса этой самой деятельности. Мотивы такого убеждения разнообразны. Одни из них выставляются как аргументы, долженствующие поддержать тезис; – другие умалчиваются, хотя и имеют первостепенное значение для поборников мнения, о котором мы говорим.

Мотивы гласные заключаются в следующем: народные массы, – говорят сторонники ограничена умственной деятельности известною фракциею общества, – народные массы безвозвратно осуждены самою природою вещей на непрерывный и тяжелый труд, который не может идти рука об руку с высоким развитием; а потому он должны обречь себя на подчиненное положение в отношении к среде, которой, по самому положению ее, одной только и доступно высокое развитие. Среда эта, естественно, должна руководить ими. Стараться же поднять их до уровня ее умственного развития, – значит только напрасно смущать и мучить их, внушая им желание подняться выше условий их быта. Желание невозможное, потому что средства для исполнена у них нет и взять их неоткуда. А потому лучше оставить их в блаженном неведении: стремление к умственному развитию не может улучшить их положение.

Негласные мотивы имеют цели преимущественно практические. Сторонники мнения, о котором мы говорим, имеют в виду в одних странах поддержать, в других – создать себе такое положение, при кото-

ром руководство общественными делами было бы для них не только возможно, но и удобно. Они хорошо понимают, что развитая и просвещенная среда не только не нуждается, но и тяготеет такой опекой, а потому попечение их о невежестве масс становится совершенно понятным.

Мнение это, несмотря на его первобытную, бесчеловечную грубость, принимает иногда утонченные формы, под которыми грубость эта старается скрыться. Вот, например, как оно высказывается одним из талантливейших французских писателей Ренаном. Ренан, известный как ориенталист и как писатель, способный неумеренно, хотя и увлекательно, идеализировать некоторые довольно бледные исторические образы, еще в 54-м году философствовал и о вопросе общественного образования. (В настоящем году, он, как известно, издал целую книгу своих философствований). В статье, о которой мы теперь упомянули, он касается рассматриваемого нами вопроса по поводу суждения о направлении, которое приняло умственное развитие в Америке. Всего прежде отдав в пышной фразе дань своего полного уважения этому направлению, он замечает вслед затем, что «не следует противопоставлять этого направления, тому совершенно различному от него направлению, которому, по всей вероятности, будет следовать Европа. Если, продолжает он – в вопросе этом раз навсегда мы примем одно решение, а именно, если признаем необходимость пожертвования некоторых (de quelques uns) для потребностей общего блага, если, подобно древним, остановимся на убеждении, что общество необходимо состоит из нескольких тысяч личностей, пользующихся полною жизнью, и что остальная масса существует лишь для того, чтобы давать возможность этой полной жизни осуществиться, то задача бесконечно упростится и получатся способы к высшему ее разрешению. Тогда не придется принимать в соображение тысячи унижительных мелочей, о которых должна заботиться современная демократия». Вообще, уровень цивилизации – по мнению Ренана – находится в обратном отношении к числу цивилизованных. «Умственное развитие – говорит он – перестает подниматься тогда, когда оно расширяется; вступление толпы в среду образованного общества всегда почти понижает уровень развития этого последнего...» Далее Ренан утверждает, что народ, в котором образование было бы развито по всем слоям его, мог бы быть народом честным, порядочным, состоящим из добрых и счастливых личностей, но никак не народом великим. Он, по мнению Ренана, не был бы способен к осуществлению ничего такого, что превосходило бы вульгарность, в которую погружено существование обыкновенных людей. Гений в таком народе был бы невозможен. «Что такое вся Америка – восклицает Ренан – в сравнении с одним лучем той

Українська історіософія

бесконечной славы, которой блещет второстепенный или третьестепенный итальянский город, какая-нибудь Флоренция, Сиенна, Перуджия?» (Revue de deux M. 1854).

Но Ренан далеко не один на этом поприще. Если бы место позволяло нам, мы представили бы целый ряд выписок, который обнаружил бы эту сторону взглядов многих представителей европейской интеллигенции. Но я полагаю, что и одной, приведенной выше цитаты достаточно для резюмирования их мнений. К чему приводит, спросим мы, окончательное заключение, к которому они стремятся, но высказать которого не смеют?...Очевидно, к рабству, к рабству первобытнейшему, полнейшему. Вникните в то, что говорит Ренан: он утверждает, что уровень цивилизации понижается с увеличением числа цивилизованных... Значит, он поднимается вместе с уменьшением этого числа... Значит, идеал общества есть масса идиотов, руководимая небольшим числом высокообразованных личностей, или даже одним человеком!!

Быть может, когда наше классическое образование успеет дать плоды и когда мы выучимся, наконец, «знать цену древним доблестям», тогда ссылки на древность (à la Ренан) и будут приниматься нами с благоговением, теперь же мы смотрим на них, как на попытки самого отчаянного ретроградства и твердо убеждены, что только совершенное непонимание истинного величия народов могло внушить Ренану все его громкие, но пустые фразы. Ссылка же на «луч славы какой-нибудь Сиенны, Перуджии...» не более счастлива, чем ссылки на Древнее рабство.

Мы не унижаем искусства, но твердо убеждены тем не менее, что у общества есть цели высшие, чем служение искусству, – цели, стремление к которым в тысячу раз дороже артистической славы всех итальянских городов вместе! Поэтому нам кажется смешным и жалким усилие Ренана умалить славу Америки перед славой какого-нибудь итальянского города. Кто не знает теперь, что Америка представляет живой и могучий протест против всех возгласов, тянущих в тон с теми, которые мы теперь разбираем. Америка фактами разбивает все эти умозрения и неопровержимо доказывает, что развитие масс не исключает возникновения гениальных личностей, и что всеобщность распространения образования в ней послужила не к падению, а к возвышению ее уровня. Вообще, стремление ограничить умственную деятельность небольшим кружком избранных является в наше время праздным умозрением, решительно отвергаемым новейшим ходом истории, и решение постановленного нами вопроса прямой, здоровой человеческой логикой остается непоколебимо, а решение это, очевидно, то, что развитие человечества должно принадлежать человечеству, и на

умственную деятельность, следовательно, не должно быть и не может быть монополии.

Оканчивая этот очерк, мы еще раз напоминаем читателю, что пределы журнальной статьи не дозволяли нам касаться всех сторон современного состояния философии истории как науки, а потому мы и были принуждены ограничиться рассмотрением только одной ее части. Обзор наш, несмотря на всю его краткость и неполноту, может, однако же, как мы полагаем, дать читателю понятие о тех воззрениях на историческую жизнь человечества, которые выработались теперь, благодаря всеобщему прогрессу наук. Мы рассмотрели существеннейшие черты закона развития и очертили его значение в приложении к умственной деятельности, как к главному элементу социальной жизни, и указали при этом на те практические вопросы, которые тесно и неразрывно связаны с теоретическими данными, вытекающими из наших положений. Нам остается сказать в заключение, что идея развития, составляющая душу новейшей философии истории, есть одно из великих умственных завоеваний нашего века, одно из тех завоеваний, которое должно иметь громадные последствия... Многое предстоит еще совершить людям для своего собственного блага; но на сколько облегчен их труд, на сколько доступнее стала для них цель их стремлений, сколько шансов приобрели они в своей трудной, вековечной борьбе... все это может оценить только тот, кто в торжества идеи самобытного развития человечества видит падение начал, закреплявших мнения, убеждения, деятельность... падение всего, освещавшего своею мнимую абсолютностью принцип застоя и неизменяемости, которые всегда были смертью для общества или даже хуже самой смерти.

1869 г.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ
(1819–1897)

**ХУТІРСЬКА ФІЛОСОФІЯ І ВІДДАЛЕНА ОД СВІТУ
ПОЕЗІЯ¹**

IV

[...] Нехай один із них буде ледачий вайло або – що теж погано – людина, відвернена від господарювання *con amore*² напівжидівським гендлярством, спекулянт, людина цифри й живої копійки. Другий – нехай буде людина тямуща, зосереджена на своїх найближчих обов'язках, яким і належить бути володареві свого маєтку, свого маленького царства – господареві. Перша лісова дача являтиме сумну для спостерігача боротьбу життя зі смертю; друга – повсюдну перемогу життєвої первини над руйнівними елементами й перемогу культури над варварством. Найнепоказніша лісова місцевість, якась галявина серед лісів із болотом, яке вганяється в неї язиком чи, як висловлювались у давнину, чобітком, – коли її впорядкують і захистять від руйнівних уторгнень, незабаром постане струнким поростом, що чарує око молодим пориванням до життя й урізноманітнею відповідно до місцевости, відповідно до сусідніх земель, до властивостей ґрунту й підсоння. В тиші й безпеці, під пильним оком господаря, який знає свій найближчий обов'язок, земля щасливої лісової ділянки почне примножувати породи дерев і рослин, яких ботанік давно вже не зустрічав на ній. Подібно до того, як в облагородженому культурою народі з'являються представники витончених, чуйних натур, які нібито не мають навіть місця серед сильних борців за життя, – в тій упорядкованій лісовій дачі перед сповненим любови поглядом знавця постануть у захищеному від сусіднього варварського господарства такі види трав, злаків, кущів і дерев, якими невидима рука божества нагороджує лише обрані місцевості. Нехай тільки перейде кілька поколінь господарів неледарів і неспекулянтів – дві згубні і для культури крайнощі, – нехай благословенна династія розумних власників поцарює над цим клаптиком землі два-три століття, – і його вигляд, його характер, грандіозність і краса творинь природи зміняться до неспогаданої міри.

Ось образ із нашої повсякденности, яка, треба сказати при цьому, ще безпутніша від нашого історичного минулого й безнадійніша від

¹ Фрагмент подається за: *Куліш П.* Хутірська філософія і віддалена від світу поезія // *Пантелеймон Куліш. Моє життя / Упорядкув., передм., пер., прим. О. Шокало.* – К., 2005. – С. 200–229. (Вперше надруковано: *Куліш П. А.* Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб., 1879).

² З любов'ю (*im.*).

нашого історичного майбутнього. Він, цей образ, допоможе нам бачити

Пантелеймон Куліш

давно минуле й забуте.

За часів Володимира, так чуйно прозваного в народі Красним Сонечком, і за часів другого Володимира, який ніби сам в усьому варварському світі готовий був боротися проти людського безпутства (Мономах), Київська земля набувала подоби лісової дачі, яка дісталася господареві настільки ж енергійному, наскільки й м'якому серцем, настільки ж просвіченому, наскільки й чужому жидівській заміні всього грошима – господареві, який знає ціну життєвій силі природи й перебуває у святобливному трепеті серед її виявів як у святині живого Бога. Від Красного Сонечка, який зігрів і осяяв руську землю, до Мономаха, який зумів, зберегти в ній відносну тишу, руський дух досяг величезних; успіхів. Слово величезний буде зрозуміліше, коли ми порівняємо початок руської держави з початком життя людини. У ранньому дитинстві людський організм і людський розум досягають таких швидких успіхів, що подальший розвиток одного й другого нібито підпорядкований уже іншим законам. Почасти воно так і є: у справу природи втручається людина з незнанням законів природи, а внаслідок незнання – з неповагою до них.

Хоч би й що, Мономахівська доба являє початок перемоги власне руської церкви, церкви милосердя й правди, над отупілою або ж лукавою візантійщиною і, разом з тим, початок високої й самостійної, по суті ж спадкоємної, культури. Цей момент нашої історії можна порівняти з тим моментом історії єврейського племені (не народу), коли жили філософуючі поети, які лишили нам тільки мізерні, черстві, перемішані з порохнею й попелом крихти свого багатого бенкету, – з тим моментом, коли народний геній нащадків Євера тріумфував, з одного боку, над зусиллями жрецької касты – зробити з квітучої віри поетичних сердець подібну до нинішнього католицизму закам'янілість, а з другого – над загарбанням меча й придворного лукавства... Як дитинство людини починається іноді на безпечному й лагідному лоні матері, а потім триває серед тяжких злигоднів і згубних спокус, у той час, коли людина не має де прихилити голову, і закінчується фізичним або моральним розп'яттям: так і в житті народів початок часто не відповідає продовженню, кінець буває жахливий, і тільки сподівання «воскресіння мертвих і життя прийдешнього віку» сяє, як непогасне світло, над скорботною душею мислячого людства.

Чи зрозумів читач, про які часи, місця, події та обставини я веду мову, чи не зрозумів, – це залежить від характеру виховання, яке він отримав і яке іноді неуків підготовляє до розуміння найвищого в житті, а вчених людей часто робить нездатними розуміти найпростіші факти. У

будь-якому випадку, обмежимося на цей раз лише поверховим порівнян-
Українська історіософія

ням, здається, непорівнюваного; облишимо на якийсь час стародавнє людство й повернімося до людства порівняно нового, в нашу милу Київську землю, де так наївно й так зворушливо старовинні грамотії приміщали запропашену Трою. Якби тривав порядок речей, що почався у Володимирівські часи, доля земної кулі була б інша. Не з півдня на північ, а з півночі на південь пішла б обновна культура; нові ідеали високого й великого зайняли б одвічно творчий дух природи; не розпустою, а «стыдненієм» супроводжувалося б тоді відродження гуманізму, і внаслідок тисячолітніх клопотів ми отримали б не Францію й папу, а щось інше.

Але природа, врівноважуючи життєві сили за якимось безмежно широким планом, круто повернула людськими справами в глибині Азії; принаймні для нашого неучтва в історії азіатів здавалося – круто й раптово. Над руською землею, яка тільки-но починала облаштовувати своє господарство під співом солов'я давньої давнини, Бояна, спалахнула гроза, яку псаломспівець так мальовничо описує в культивованому Єгипті. Колиска руського духу пішла обертом у вихорі подій, і дитинство руської держави, дитинство нашого громадянського суспільства або руського народу, взятого в його надовго розрізненому вигляді, мало так само небагато спільного з пізнішими літами, як і початок життя того племені, яке зробило свої перекази спорідненими всьому людству – з продовженням цього все ж таки дивного життя. Блукання в голодній пустелі, спокуси, з-поза яких визирала загибель, безпритульність, незахищеність і знеславлення самого руського імени зрадництвом з боку своїх ближніх і ширих, усе це складає повторення, в новому вигляді, тих призначень, які були роковані наперед спервовіку для представника єврейського племені, для сина людського. Подібні ж сумні й урочисті події спіткали руський народ у нещадній, як закон природи, послідовності явищ; у широкому масштабі постає перед істориком повчальне повторення того, що було вже раз, і який момент заповіданої світові боротьби за життя й високих спрямувань переживає наш народ тепер, – про це скажуть наші нащадки.

Кажучи прозаїчно, татари перетворили Русь на татарщину. Над нею скоєно лихо, подібне до того, яке спостигає багатий маєток, що дістався дикунам-спадкоємцям. Мине небагато часу – і око стороннього спостерігача вражає на місці святощів паскудство запустіння; самі спадкоємці, пожерши багатство нашвидку, як роблять хижі звірі зі своєю здобиччю, залишаються знову вбогими й таким чином являють собою нову подобу охлялих корів, які недаремно виснажували господарку яву єгипетського царя. Од Карпат до Неви, од Вісли до Уралу пройшовся народ, що його кобзарська дума дуже влучно назвала «гнівом Божим,

сараною».

Пантелеймон Куліш

То була сарана апокаліпсична: її прикрашала корона, складена з уламків великого числа розбитих і поламаних царських вінців. Вона пожерла все живе, знищила всю красу землі, поїла все високе й усе низьке від верхівки до самого коріння. Тільки те і віцїло, що зачаїлося в землі. Називаючись татарською власністю, земля все-таки залишилася, за своєю природою, руською. Повільно й туго, як на згарищі, виростала поїдена до коріння Русь, – так повільно, що впродовж трьох і чотирьох століть наша мила Київщина виглядала пустинею; королі надїляли в нїй землі під назвою пустинь, а татарські наскоки й козацько-шляхетські війни піддержали пустинний характер південноруської землі до часів Палія й Мазепи. Київ, ця Троя старовинних грамотіїв, стояв оазою серед поселень, які то з'являлись на старих попелищах, то знов переводились на попелища й руїни. Цей оазис відрізали від південної Слов'янщини не піски, які поглинають подорожнього, а нецтво, яке гірше за сипучі піски утрудняло мандрування розсудливої думки з одного краю в інший. Таке саме нецтво, глухе, як дрімучий ліс, простягалось від Києва до півночі, до сходу і до заходу. Київ глухнув в ізольованому становищі гірше за саму Москву, дарма що в ній не було і тієї придатної для освіти громади, яку згуртували в Києві Іов Борецький і Петро Могила, – не було духовної академії, нижчого чогось подібного до розсадника науки.

Глухнув Київ, незважаючи на свій духовний вертоград¹: у тому вертограді не вистачало джерела, званого народністю. Замість того, щоб у власному ґрунті шукати живу криницю, яка існувала за Мономаха, як це засвідчує нам співець Ігорового козацтва, академісти шукали її в книжках, і пили застояну воду науки, замість джерельної. Греки, як і латинці, плодили в руській літературі хирлявість, як неприродна пожива, а схоластика прибрала її в таку тяжку одержу, під якою вона ледве рухалась. Про вияв самостійного світогляду, про розвиток думки як продукту суспільного життя нічого було й думати за такого злиденного виховання нових поколінь.

Латинську церкву вигнано було з її костьолами та єзуїтськими колеґїями туди, звідки до нас вдерлась, але вона залишила в наших школах схоластику, як моральну сухотку, яка передавалася з роду в рід спадково. Польщизна, подібно як вампір, висмоктувала життя з нашого рідного слова; воно бліднуло, чахнуло, і живий люд цурався його у своїй розмові, як гостя з царства тіней. У відособленні від живої мови бурсаки та їхні прецептори² робили щось незрозуміле для люду всередині шкільної

¹ Сад (книжне).

² Прецептор (лат.) – наставник, вчитель.

огорожі й, у свою чергу, цуралися його природного слова, як чахлий жи-
Українська історіософія

тець теплиці боїться здорового підсоння, зовнішнього повітря, відсвіжної прохолоди, грози, яка відроджує рослинну енергію. Татарщина, поївши до коріння високе й низьке, приготувала шлях схоластиці, витвореній латинством, і старі недуги Риму, спідленого сервілізмом перед варварами, прищепилися до наших свіжих духовних сил, як прищеплюється сифіліс до здорової, активної крові.

Руського коріння, яке пускало свіжі пагони, не визнавала за щось велике в можливості квала російська наука, все одно як не визнає за таке несвідому дитину тупий ерудит, її негідний наставник. Ті пагони квітували й родили пишні плоди в пустинних закутках, бо були невідомі схоластикам. Чужоземні насадження, через невміння самих вертоградарів, приймалися на руському ґрунті важко, росли тупо, цвіли пустоцвітом; а дикорослі втвори цього ґрунту забивали чужодні, вони глухнули в тіні, їх витопували й навіть викорінювали навмисно.

Такий був загальний характер того, що в нас відповідало європейському відродженню. Самі генії серця рятували нас; генії світлого, швидкого розуму, делікатного смаку, високої поезії були в нас неможливі. Занадто глибоко втоптали нас у землю копита ординських коней. Занадто дуже ми були заклопотані боротьбою за існування. Занадто мало ми користувалися правильним нагромадженням багатства, будучи в безпеці, а без нього неможливе відродження наук, розквіт словесности, прагнення до мистецтв. Ми залишалися татарськими недобитками навіть і тоді, коли, в свою чергу, побили й придушили татар. Ми були шляхетськими недоїдками навіть і тоді, коли Грабовський, представник шляхетської інтелігенції в Україні, й Куліш, представник українського простацького неуцтва, розмовляли про народ, який розіграв, через Хмельницького, роль сліпого Самсона.

Силою обставин, що спонукала різних осіб до дії, створено Київський університет, але, силою тих самих обставин, він був повторенням Могилянської колеґії на новий лад. У ньому схоластика латинська поступилася місцем схоластиці німецькій, безплідному гелертерству, під крильми якого прихистилося бурсацьке туподумство. Його професори не німці (нам шкода некорисної для нас їхньої працьовитости) були такі самі прецептори, яких Могила посилав навчатися за кордон до людей, що склали численну секту розумових кастратів, поширену по всій Європі. За всієї великості здійсненої ним справи, він і сам, силою одержаної ним освіти, був розумовий кастрат, стосовно діяльності суто наукової й літературної: він був пустоцвіт; він не вніс у руську словесність і науку жодної живої зернини. Було нагромаджено багато книжного запасу в могилянській школі, але як

одухотворити його, ніхто не знав. Зберігали перекази науки, але зберігали

Пантелеймон Куліш

в сухій букві, мов поминальники; живодатного духу в київській академії не було. Жоден поетичний вірш не пролунав у наглухо замкнугих від народу шкільних камерах; жоден животворчий промінь не засяяв народові з Олімпу, на якому засідала схоластична наука могилянських прецепторів [...].

Тим часом з київських священних для народної пам'яті висот можна б ясніше, ніж будь-звідки, бачити народ у його широкому розгалуженні на полян, сіверян, древлян та ін. Вухом, налаштоване на відлуння солов'я старого часу, який співав на тих висотах, могло б розпізнати споріднені йому тони в устах народу, що його москвичам Дівочого-Поля хочеться вивести з півночі, наче золото перестане бути золотом залежно від місця його знаходження, а земні порохи стануть через те коштовнішими, що залягали разом із золотом. Припустімо, що наші предки виїхали з Лапландії. Це тільки доведе, що з лапландцями їм нічого було разом робити; вони покинули напівлюдей і пішли далі, аби їм ніщо не заважало уподібнитися людській расі. У Москві бачимо ту саму, що й у Києві, готовність будувати незрозуміле й руйнувати ще менш зрозуміле для руйнівників. Найкраще свідчення тому – єдиність походження представників Московського й представників Київського університету.

Але серед мороку, що його наслала в наш край схоластика, серед глушини, що її урядили для нашого народу вихованці прокопчених латиною езуїтів і московських старообрядців, які забрали собі в голову, що доля нащадків залежить від подвійної й потрійної алілуї – зрідка зближував природний розум українців, і, в лад із солов'єм старого часу, дзвеніли гармонійні струни народної музи, яку сторожі проганяли геть од академічних портиків, аби вона не заважала панам професорам притуплювати голови студентам і робити їх кастратами стосовно поезії. Хто в наш час не знає гомеричних творів українського народу, quae duntaxat vocantur¹? Хто не знає залишків словесности, яку грамотні українські люди не сподобляли навіть того, щоб покласти на папір? [...].

Такий був хід нашого розумового й морального розвитку. Нічого цього в курсах словесности і в історіях російської літератури, ані в періодичних виверженнях друкованого слова, читач мій не знайде. Там, як у звітах повітового справника, із розвитком руської словесности все гаразд. Зловмисні татари перервали її розвиток на берегах Дніпра й протизаконно виполохали солов'я старого часу з Київської землі, та він знайшов собі привабну гранітну клітку в землі гіперборейській і співає по-давньому, навіть значно краще давнішого, співає влітку і взимку, під

¹ Які досі лунають (лат.).

брязкіт золотих і навіть мідних монет.

Українська історіософія

Що стосується землі Мономахової (веде далі справницько-науковий звіт), то безладдю неможливо було в ній запобігти після татарського нашестя ніякими законними способами. Прийшли в неї здавні зазіхачі на неї – ляхи й зробили з руського народу народ Хохол, а що найгірше – навчили той народ співати пісень, яких самі зроду не співали. Московські пильні читачі, бачачи таке нечестя в давній руській землі, стали доводити народу Хохлу, що на білому київському піску помітні сліди північноруських личаків, і що тому не слід йому співати за ляською напраною, а співав би він краще «Вниз по матушке по Волге» або «Гулял молодец по Пресне»; дак у народу Хохла завелась хохлацька інтелігенція; та йому на розум посилає, що начебто від нього, а не від когось іншого пішла руська земля, що йому не випадає занедбувати рідне краще задля сусіднього гіршого.

1879 р.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

(1866–1934)

**ВСТУПНИЙ ВИКЛАД
З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ РУСІ,
виголошений у Львівськiм унiверситетi
30 вересня 1894 р.¹**

[...] Лад державний складається з двох головних чинників: князя з дружиною – і громади. В політичнiм життi головну роль має перший елемент. Заступництво громади iснує, і ніхто не відмовляє йому права участі в справах політичних, але воно усунулося на другий план, і виступлення громади стало вже чимсь надзвичайним. Звичайний ряд лежить в руках князя і його дружини. Сей елемент опирається в значній мірі на боярство земське – купецький патриціат і властительство земське; їх інтереси солідаризують з князівсько-дружинним устроєм, вони входять в княжу дружину, оточують князя, і князь стереже їх інтереси, як то дає себе знати і в праводавстві.

Сі верхні верстви – князі, дружина, боярство – ведуть переважно політичну й культурну роботу в Давній Русі. Вони складають ту простору державу й заходжуються коло її утримання; вони держать в своїх руках ту широку торгівлю і дають рух промислу й штуці; в сі сфери найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, письменництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності Руського народу.

Народна ж маса здебільшого зоставалась чужою для сього руху, для сих завдань. Політичні змагання дружини і боярства були їй здебільшого несимпатичні, витворення широкої держави накладало на неї тільки більшi тягарі податковi і зміцнило ту князівсько-дружинну верству, що тяжіла над нею; загранична торгівля, штука, нові промисли були не для народу; він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і його обряди довгий час народ уважав релігією князів та бояр, як то зауважив в своїм «Правилі» митр[ополит] Іоанн², і тримався дідівських звичаїв; монастирі, церкви, освіта концентрувалися переважно по самих більших містах. Самі ті верстви верхні, цілий той устрій держав-

¹ Публікується за: *Грушевський М. С.* Твори: у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 65–74. (Вперше надруковано: *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – 1894. – Т. IV. – С. 140–150).

² «Правило» у Макарія, «Ист[ория] рус[ской] церкви», II, с. 376.

Українська історіософія

ний були народній масі з багатьох поглядів противні. На лихо, в старім письменстві майже виключно заховалися думки, життя тих верхніх верств. Ми так мало знаємо, як жив народ, чого він прагнув, яким горем болів. Ті всі княжі усобиці, поставлення князів і єпископів, далекі заграничні походи, всі злоби дня, що заповняють сторінки наших старих літописів, цікавили, забирали тільки дуже невелику частину громади, були справді, в значній частині, лише шумовиною, що плила глибоким і тихим потоком. В витійствах давнього книжника, що, як бджола, звідусіль збирав примовки і апотегми, ненароком і цілком не до речі, прорвався голос, крик тієї народної маси, що так різнить з цілим дружинним світоглядом того утвору: «Не май собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо його тивун, мов вогонь, трутом накритий, а його рядовичі (урядники), мов іскри: хоч би огню остерігся, та від іскри не встережешся, щоб не попалити собі одежі»¹.

Так було не тільки в нас, що устрій державний будовано, нову культуру плекано й ширено заходами громадської меншості, верхніх верств, незалежно або й просто навпереки жаданням або інтересам мас громадських. Але як подекуди тих верхніх верств вистарчало на те на цілі ряди віків, у нас сі верстви здалися для того ослабі. Вся та культура, той лад державно-громадський стояв дуже хистко. Тому було багато причин, зазначимо лише кілька видатніших.

Перш за все у нас князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народну, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт; він зоставався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжим. Ніяких відомостей про роздавання земель князем дружині ми не знаходимо; се не було загострено *de jure*, лише фактично так зложилося. Дружина відбирала своє удержання від князя – грішми чи натураліями, із особою його безпосередньо була зв'язана. Вона не могла існувати *an und fur sich*, не могла виступити яко самостійний, сталий стан, і до громади мала відносини в основі тільки через особу князя. Інакше було тільки в Галичині, де дружина через історичні обставини злилася цілком з земським боярством, але й тут вона не здобула собі міцного ґрунту в громаді. До того число дружини не було ніколи дуже значне (і то залежало так-же від способу удержання), а з утворенням тієї великої держави руської розтеклася та дружина по її простору. Тільки подекуди вона могла знайти собі й тут таку підпору в мі-

¹ «Слово Даниїла Заточника», вид[ав] за всіма редакціями Шляпкін, с. 16–17.

сцевих верствах вищих, яку мала в земськiм боярствi кiївськiм, подекуди ж се земське боярство ставало в опозицiї до неї (найгострiше се виявилось в Новгородi Вел[икiм], де, власне, як нiде, було зазначено рiзко демаркацiйну лiнiю мiж боярством земським i княжою дружиною). По iнших землях, менш культурних, боярство земське вже через свою незначнiсть не могло княжо-дружинного елементу значно пiддержати. Тим часом дружина сама слабшала. Князi взагалi бiднiшають в протязi того перiоду й можуть держати все меншу дружину. Се примушувало їх раз по раз шукати пiдпори в громадi, що дальше – то бiльше, тим бiльше, що обставини конечно того вимагали: неустанна боротьба за столи задля браку якоїсь ясної системи спадкоємства i переходу столiв, яку давали хоч би феодалнi кодекси захiднi, з другого боку – также неустанна боротьба з ордами степовими. Пiд впливом сих i iнших обставин рiзним чином комбiнуються громадськi вiдносини в поодиноких землях, але взагалi спиняється дальший розвиток князiвськiї властi, князiвсько-дружинного елементу; громада прибирає бiльший вплив, бiльшу участь в справах полiтичних.

Але се не веде до з'єднання тих двох основних елементiв нашого полiтично-громадського устрою; вони стоять один проти одного, то входячи в колiзiї, то сходячись в якомусь *modus vivendi*, але завше окремі. Князiвсько-дружинний устрiй, як ранiше, лежав тягарем над народом; участь громади в справах полiтичних зостається чимсь надзвичайним, навiть в землях з бiльше розвиненим впливом громади, як-от в Кiївщинi, а принципом *de nobis non sine nobis* также живо була перейнята громада наша, як i громади захiднi. [...]

Як дивно може виглядати на перший погляд та роля пасивна громад в усобицях княжих; те становисько народу при находi татарськiм, коли громади подекуди волiли лiпше «орати пшеницю й просо» татарам, аниж коритися королю руському, i гинули, не хочачи йому пiддатись. Як дивним здається таке легке, без загального народного опору, забрання Кiївщини Гедимiном, Корiатовичами Подiлля, Галичини Казимиром. Ми можем зрозумiти цi факти тiльки вiдкинувши звичайну, чисто полiтичну вихiдну точку в iсторичних розвiдках. Взагалi можна сказати, що народну масу далеко бiльше цiкавлять перемiни громадськi, аниж зверхньої полiтики. Що ж доперва руська громада, так перейнята духом демократизму, рiвноправностi, самовладностi! Раз громада чула на собi утиск, кривду, їй мало значило то, хто її тиснув, той чи сей, свiй чи чужий; вона мало вважала на перемiну зверхностi, аби захованi були її громадськi i економiчнi iнтереси. Виходячи з сього, зрозумiємо, чому тi ж громади, що таку симпатiю показували князям, до громади прихильним, вважливим до голосу й жадання громадського, так iндиферентне приймали iнших

Українська історіософія

князів, їх вступи й упадки. Зрозуміємо, чому самі страшні війни народні повставали у нас на ґрунті переважно громадсько-економічним і закрашувались тільки ідеями національними та релігійними, а так мало робили на громаду вражіння такі важні факти, як унія Люблінська або скасування гетьманщини. [...]

Я вийшов за границі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Русі, як одні й ті ж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначиться єдність, сей зв'язок, і заступить механічне сполучення окремих періодів. Народ, маса народна зв'язує їх в одну цілість, і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підупадав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається в її загальнонародного.

Відповідно цим принципам і в давній нашій історії ми завше повинні мати своєю вихідною точкою народну масу. Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однак се не перешкоджає йому бути тою головною віссю, з якою ми повинні координувати свої висліди. Студіюючи політично-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений. Вияснити, оскільки відповідав він потребам народним і яке значіння й вплив мав на народну масу. Вислідити по змозі участь народу в політичній житті і його відносини до політичних обставин. Се будуть головніші точки, до яких мають вести наші студії. Зверхня політична історія буде нам тільки стежкою до розуміння внутрішньої, а в сій останній, скільки можливо, ми повинні висліджувати те, що належить безпосередньо до народу. Подібно тому – і в сфері культурній. [...]

1894 р.

ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА¹

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії² дає мені нагоду порушити справу схеми історії східного слов'янства. Я не раз порушував уже справу нерациональностей в звичайній схемі «русскої» історії³, тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно, прийнята схема «русскої» історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до В[еликого] кн[язівства] Володимирського, від нього – в XIV віці – до кн[язівства] Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишалися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування В[еликого] кн[язівства] Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави сі землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія

¹ Стаття подається за першодруком: Статті по славяноведению. – СПб., 1904. – Вып. I. – С. 298–304.

² Писано з нагоди плану слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

³ Напр., в «Записках Наукового товариства імені Шевченка», т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Мілюкова, Сторожева, Загоскіна, Владимирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги д. Мілюкова «Очерки по истории русской культуры» зробив ужиток проф. Філевич в своїй рецензії праці д. Мілюкова в час[описі] «Новое время», покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими подиктовані були мої замітки). Також в приготованім до друку «Очерке истории украинского народа».

Українська історіософія

московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Российского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, й «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі, прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів – права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання до сеї схеми привикли й її невігоди, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претензії вичислити їх всі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV вв., так, наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам – для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської¹.

Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X–XII вв. великоросами й казавши їм потім, в XIII–XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відно-

¹ Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком помочі самоосвіті (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь Дніпровська і Русь північно-східна – два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні часті рускої народності». Ліпше сказати – дві народності, аби оминати баламутств, зв'язаних з теорією «единства русской народности».

син Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається, властиво, без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясненою, через те що її історію починають слідити від середини XII в.¹, і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «русскої історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає можності відповідно представити історії великоруської народності.

Тому що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народа» починається доперва з XIV–XV віком, а що перед тим – то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV–XVI вв. як би щось нове, мовби її перед тим там не було або вона історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народності зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *dissecta membra*², не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті, – се козачина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «русскої історії» по звичайній

¹ Гарні початки, зроблені, напр., книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

² *dissecta membra* (лат.) – досл.: роз'єднані частини (тут. уламків). – Упор.

Українська історіософія

схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за В[еликим] кн[язівством] Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна, – вкажу хоч би на значіння її в сформуванні великоруської народності або в історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «русскої історії» В[еликого] кн[язівства] Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Гловайський, Бестужев-Рюмін і ін[ші] пробували викладати паралельно історію «Руси западной», себто В[еликого] кн[язівства] Литовського, й «Руси восточной», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення В[еликого] кн[язівства] Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «истории русского права», де було б включене В[елике] кн[язівство] Литовське, ані осібного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. В[елике] кн[язівство] Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новітній науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значіння литовської стихії. Слідження преемства права староруського з правом В[еликого] кн[язівства] Литовського, значіння слов'янського елемента в процесі творення й розвою В[еликого] кн[язівства] Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайності, що вони зовсім ігнорують елемент литовський – навіть не ставлять питання про його впливи, хоч, безперечно, ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрої В[еликого] кн[язівства] Литовського (от хоч би – вкажу лише *exempli gratia*¹ – інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, – сам слов'янський елемент В[еликого] кн[язівства] Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності – українсько-руску й білоруську. Українсько-руські землі, з виймком Побужжя й Пинщини, були досить механічно зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Противно, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Лито-

¹ *exempli gratia* (лат.) – для прикладу. – Упор.

вським, мали на нього величезний вплив – в суспільно-політичному укладі, праві й культурі (як, з другого боку, самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу В[еликого] кн[язівства] Литовського) й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія В[еликого] кн[язівства] Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо – оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської, – напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже, включення історії В[еликого] кн[язівства] Литовського в «руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, що мали для неї безпосереднє значіння¹. Більше з неї увійшло б у історію білоруської народності, але в цілості включати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в «руську історію» нема причини, коли се має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити таке можна), а історія народностей руських, або східнослов'янських² (уживаю часом сього терміна, аби обминути неясності й баламутства, які випливають з неоднакового уживання слова «русский»).

¹ В такім дусі старався я використати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

² Один з визначніших сучасних систематиків – проф. В[ладимирський]-Буданов – ставить задачею науки історії «русского права», історію права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права неруських народностей Росії, а вважає інтегральною частию право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В[ладимирського]-Буданова (див. мою рецензію його курсу в XXXIX т. «Записок Н[аукowego] тов[ариства імені] Шевченка», бібл[іографія], с. 4).

Українська історіософія

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «русскої історії» чи історії східного слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східнослов'янських племен держава найбільше значіння мала, найтісніше зв'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут поза межами національної, Володимиро-Московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами ріжних державних організацій – сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором, властиво, тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «русскої» історії, має вона, властиво, наслідком підміни поняття історії «русского народа» (в значінні руських, східнослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «русскою історією», я бачу комбінацію, чи, властиво, – конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «руських народностей», і, нарешті, – історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Коже з сих понять, в консеквентнім переведенні, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такім комбінуванні ріжних понять повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить в схему «русскої історії» з понять історія Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и место» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східнослов'янських народностей – українсько-руської й білоруської. Історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського на-

роду, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської і ще менше – українсько-руської народності, або заступити їх повориваними з них і попрививаними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская история» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народності, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попроситися з фікцією, що «русска історія», підмінювана на кождім кроці великоруською, – то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч, на мій погляд, він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми – пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нерациональним. Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII–XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї – се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою, «общерусської» історії й не може бути, як нема «общерусської» народності. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції Історії східного слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Русі, і в такому ж виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова – треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від ріжних епізодів з історії України й Білорусі – се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності.

Найбільше раціональне здається мені представлення історії кождої народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж донині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене цікавлять мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер «руської історії», зшивання

Українська історіософія

докупи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «русскої історії» признають, що вона не бездоганна і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, — се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) IX. 1903

ІВАН ФРАНКО
(1856–1916)

МИСЛІ О ЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОСТІ¹

ВСТУП

Кожде сторонництво має свій світогляд, своє розуміння всесвітньої історії. Правда, нас іще морочать по школах німецькою метафізичною фразою: історія – наука безстороння, вона не може мішатися в спори сторонництв, вона мусить стояти понад сторонництвами. Як коли б се було можливе, як коли б історик не був чоловіком, сином певного часу, певного народу, вихованим в певних поняттях і поглядах, від котрих впливу ще ніхто на світі не увільнився. Як коли б метафізик, абстрагуючи поняття від предметів, а слово від поняття, міг абстрагувати й себе від себе самого. Найбільший, природжений ворог метафізики в Німеччині, Гете, був іменно й ворогом тої «безсторонньої» історії; його думка була: «*Parteigeist ist des starken Manns Behagen*»², т. є. сильний чоловік – ми додамо: й сильна партія – любиться в сторонничості й мусить бути сторонничою супротив других, коли тільки має вироблений свій світогляд, відмінний від других.

Погляньмо на історію і запитаймо: котрий же то історик є приміром такої безсторонності? Не кажемо вже про старинних, у котрих політичні й суспільні симпатії та антипатії видні на кождім кроці, – але возьмім новіших, возьмім тих самих німців. Хіба ж у кожного з них не пробивається всюди його власний світогляд, дух того сторонництва, того сучасного напрямку, до котрого автор належить? Хіба ж Момзен в римській історії не монархіст та буржуа, так само як Зібель в історії французької революції або Гервінус в історії XIX віку?

Конечно, треба нам тут замітити, що се ми розумієм під історією. У нас звичайно привикли називати історією факти (і то звичайно тільки «важніші» факти), т. є. війни, трактати, революції і т. д. Розуміється, що, вважаючи історію збірником тільки таких фактів, повище наше твердження буде до неї зовсім не примісне. Бо й як же бути сторонничим, напр., в толкуванні ієрогліфів, в реєструванні королів та трактатів? Так само, як не можна бути сторонничим (а можна бути тільки несвідущим),

¹ Стаття друкується за: *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 76–139. (Вперше надруковано: Світ. – 1881. – № 3. – С. 53–55; № 4. – С. 71–75; № 6. – С. 107–109; № 7. – С. 128–129; № 8–9. – С. 151–154; № 10. – С. 176–179; № 11–12. – С. 203–206; 1882. – № 14 (2). – С. 247–248).

² Дух партії – задоволення сильної особи (*нім.*). – *Ред.*

Українська історіософія

напр., в укладанні календаря. Та тільки ж, звісно, календар такий не буде історією, – в найліпшій разі може бути літописсю. Під історією розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, т. є. щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючі їх. Але ж закони ті одні всюди і завсігди, – скаже не один, – значить, і ділання їх одно, і погляд на те ділання повинен бути один, так як, напр., на математику, або астрономію, або фізику ніхто не хапається мати окремі погляди від тих, які приймає наука. Тут погляди у всіх партій одні, – чому ж воно в історії не так?

Признаєм правду такого закиду, та тільки просимо тих, що се закидають, сказати нам, де й коли історія дійшла до тої степені певності, що математика або астрономія? Не то що не дійшла, але можемо сказати напевно, що й не дійде ніколи і не може дійти, бо тисячі і мільйони її джерел щезають безслідно, тисячі і мільйони фактів, жиней людських, ба навіть цілих племен пройшли і проходять незареєстровані, не лишаючи прямого, безпосереднього сліду своєї діяльності. Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибус. Історія назавсігди остане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се іменно залежить від того, під якими впливами розвилися його розум і чуття. Історія назавсігди останеться таким будинком, котрий кожде нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів.

Кілька разів уже відбувалося таке пересипування. Початок історії – се були беззв'язні записки про царів, війни, полководців, попів і т. под. З них і пішли перші літописні списки («повісті временних літ», по щасливому вираженню Нестора), писані звичайно або людьми, близькими до всяких князів і царів, лицарями та вояками, або черцями і попами: відси двоякий їх характер, царський або попівський. Основа сеї первісної історії була (після наших понять) дуже вузька, тож слідує покоління історичне мусило її перебудовувати в великій розмірі. А те слідує покоління, то були горожани, республіканці, конституціоналісти чи то грецько-римські, чи новочасні. Вони заклали історію на ширшій основі; задержуючи ще царів, князів, консулів та різних олігархів на першій місці, вони втягли в оброблення історичне й те, що іменно їх найбільше займало в щоденнім житті: життя вольних, багатих горожан, установи, вольності та конституції горожанські. На тій фазі звичайно стоїть більшість наших істориків. Однак ж нове покоління вже народилось, іде на зміну старому; се сторонництво людове (демократичне) або, краще сказати, се люд в немно-

гих досі вчених своїх представниках. Для нього й ті основи історичного будинку, на яких його поставили горожанські історики, затісні, і він змушений знов в значній часті пересипати цілий будинок, закладати його ще ширше. Царі, князі й попи уступають з першого плану, перестають бути двигачами історії, – на їх місце стає сам люд, його економічні відносини, його праця й розвиток. Правда, матеріал давній, здобутки попередніх віків не викидаються, – вони всі найдуть доволі місця в новім будинку, тільки ж угруповання їх тепер мусить бути зовсім інше, погляд на них зовсім відмінний.

І знов-таки ми не твердимо, щоб і се був погляд абсолютно правдивий і остаточний, щоб після сього перевороту будущим поколінням не оставалось нічого робити, як тільки громадити факти і поповнювати ними тую саму будову. Хто знає, може, пізніше покажеться потреба нового перевороту. Ми тільки твердимо, що сторонництво людове – люд яко сторонництво – ставить історичну науку на найширшій з дотеперішніх основ, значить, ставить її найосновніше і найміцніше. Звісно, викінчення цілої будови на тій основі – се вже таке діло, котрого не зробить один чоловік, – се робота для цілої громади вчених людей. Але коли весь люд, уся маса стане свідущою і мислячою громадою, то й те діло попри безліч других великих діл зроблене буде краще і ліпше, ніж о тім досі подумати було можна.

Та й ще одно. Демократична, людова історія зискує новішими часами нову сильну підпору, якої не мали історії попередні, зискує такого союзника, котрий приготовлює для неї найтривкішу основу. Сей союзник – науки природничі, їх величезний, нечуваний розвиток в другій половині нашого століття не може остати без великого впливу на всі прочі галузі людського знання, а затим і на історію в найширшій значінні того слова. Виказуючи всюди єдність природи, єдність її законів у всіх найрізномродніших проявах, науки природничі підтягли й чоловіка, й суспільність людську під ті самі закони, навчили його вважатись за одно з природою, її прямим твором, фазою в розвитку загальноприродного життя. Наука о розвитку, котра стала таким сильним двигачем в природознавстві, перенесена тепер і в історію і, конечно, двигне й її наперед. Чоловік яко твір природи стався предметом окремої науки, *антропології*, котра слідить за всякими проявами його тіла й духу. Чоловік яко *ζῷον πολιτικόν* (звір суспільний) стався предметом другого ряду окремих наук *соціологічних*, котрі слідять його в зв'язку суспільнім, слідять розвиток суспільної праці, думок, вірувань і прочої культури. Всі ті науки, з одного боку безпосередньо притикаючи до наук природничих, з другого боку безпосередньо притикають до історії і почасти входять в її обсяг. Маючи таких союзників, історія може сміло глядіти в будучність.

Українська історіософія

Матеріалу до тої нової історії досі вже нагромаджено величезну многоту, але її одноцільного оброблення не швидко ще дождемся. Більше або менше вдалі проби оброблення поодиноких частей, з більше або менше широкими виводами ми бачимо, напр., у Бокля («Історія цивілізації Англії»), Маркса («Розвиток капіталістичної продукції»), Леббока, Тейлора, Мена, Спенсера, Мак-Леннана і др. (о початках людської культури і людських вірувань), Леккі («Історія обичаїв в перших віках християнства», «Історія вольнодумства») і у деяких других. Але всі ті діла, хоть і як багато в них згромаджено і використано матеріалу, хоть і як багато в них важних та навчаючих виводів, все-таки більше вказують не обробленого ще поля, не тиканих питань, аніж самі подають позитивних добутків. Читаючи ті діла, доперва приходиться до пізнання, на як безмірно широкій основі заложена демократична історія і скільки то ще праці цілих поколінь треба, щоб двигнути її наперед. Ті діла, то так як телескоп, котрий, знайомлячи нас з многими явищами неба, попри них вказав таку многоту зовсім ще не знаних явищ, про яку давнішим астрономам і не снилося.

Надіємся з часом познайомити читачів «Світа» з головними добутками тих діл. А поки що ми на їх підставі і на підставі сучасних вислідів природничих стрібуюмо, хоть в побіжнім начерку, вказати одноцільний образ розвитку людськості, – вказати неначе кістяк загальної історії, так, як її понімає нова, демократична школа. Думки, котрі ми тут вискажем, були вже висказувані не раз, – вони звільна стають уже загальним добром; предмети і факти, котрих ми тут діткнем, будуть ще не раз обговорювані в «Світі», тож ми для більшої зв'язності і короткості не будем подавати цілої маси фактів, на котрих оперті наші виводи, а вдоволимося лиш деякими примірами для пояснення аргументації.

I

Відмаленьку дома і в школі говорено нам, що пан-біг, сотворивши перших людей і вигнавши їх з раю, сам навчив їх робити на хліб; що перші родичі були хлібороби, їх один син пастух, їх внуки вже знали оброблювання металів і всякі механічні штуки. Ба що більше, перші родичі в раю мали знання о бозі і о світі далеко досконаліше, ніж ми тепер, в моральнім згляді рівні були святим ангелам, а тільки коли згіршили, помрачався їх розум і повернулася на зло їх воля.

Пізніше ми чули то само, коли ще й не краще, в грецькій і римській міфології, з уподобанням читали славне Овідієве «Aurea prima Sata est aetas»¹ і слідуючий відтак ідилічний опис первісних часів, коли-то мед ка-

¹ Перший вік був золотим (лат.). – Ред.

пав з дубів, ріки текли чистим молоком, а люди жили жолудею та корінцями. І коли нам тепер ті оповісті видаються чистими казками, то не забуваймо, що вони були і є ще досі живою вірою мільонів людей, що вони були живим переконанням многих мислителів і вчених, що ще в половині минушого віку насмішник Вольтер, читаючи «Contract sociale» Жана-Жака Руссо, говорив, що, читаючи ті предковічні ідилії, йому й самому завагається скинути з себе одягу і лазити рачки; що врешті ще в 30-х роках сього століття де Местер говорив: «Ми виходимо все з тої загально голошеної гіпотези, що чоловік піднісся *постепенно* з варварства до просвіти і цивілізації. То улюблена мрія, то чистий блуд, засаднича нісенітниця нашого століття».

Сей погляд на історію, вважаючи її немов поступенним вироджуванням людей усе на гірше, називається в науці *теорією дегенераційною*. Не можна сказати, щоб та теорія ще й тепер не мала прихильників, особливо між теологами. Правда, вони уже унимаються супротив очевидних фактів приписувати першим родичам досконале знання і математики, і астрономії, і всяких штук, але приймають все-таки, що чоловік первісно стояв на середнім ступені цивілізації і що відтак розвиток його йшов двома галузями: одною в долину до стану теперішніх дикарів, другою вгору, до теперішньої цивілізації.

Звісна річ, що наука, оперта на цілій масі аж надто переконуючих доказів, мусить відкинути і той погляд, хоть не може заперечити, що є в нім зерно правди. В історії стрічаємо справді не раз племена, котрі вироджуються, втрачають з різних причин давніше знання, давнішу культуру і опадають на нижчі цивілізаційні ступені. Тому-то й противний крайній погляд, що мов розвиток людськості від найнижчих ступенів дикості до найвищої цивілізації – се один однотяглий і безперервний поступ, хоть і має багато правди в собі, все-таки не обнімає всіх фактів. Щоб одним поглядом обняти всі факти історії, треба стати на вищу точку – *загальної еволюції*. Еволюція (розвиток), виходячи від первісної дикості чоловіка, містить в собі поступ *яко головний* і вироджування (дегенерація) *яко побічний, підрядний* складник. «Можемо собі представити цивілізацію, – каже Тейлор, – як вона в власній особі ступає землю; вона то зупиняється по дорозі, то спочиває; часом попадає на манівці, котрими по великім труді доходить назад нате саме місце, котре давно минула; але чи прямо, чи манівцями її стежка все йде наперед; а хоть вона часом і зробить пару кроків взад, то її хід тоді швидко стається безпомічним хитанням. Се не згідне з її природою, її ноги не так зладжені, щоб іти взад, бо вона своїм наперед зверненням поглядом і своїм наперед спішачим ходом є правдивим образом чоловіка».

Бачимо затим, що в понятті еволюції містяться поруч себе і понад

Українська історіософія

собою два супротивні процеси: поступ наперед і поступ назад. Поступ наперед є проявою первісною, переважаючою і нормальною; поступ назад – проявою пізнішою і хоробливою.

Щоб пойняти докладно цілий хід еволюції в історії людськості, щоб мати з неї міцну провідну нитку при розборі, групуванні та цінуванні фактів історичних, треба передовсім познайомитися з загальними законами еволюції в органічній природі, треба пізнати її *двигуючі причини і головні форми*, в яких вона проявляється. Не завагуємося ані на хвилю назвати ці дві точки основою до пізнання всякого органічного життя. Отож іменно ці основи зістали викриті і пізнані аж в половині нашого століття двома вченими англічанами, Дарвіном і Спенсером. Спенсер виказав, що в цілій природі розвиток іде від розрізнених а однородних часток до скуплених а різнородних. То значить, що в кождім розвитку (чи поступовім, чи дегенераційнім) ідуть побіч і мішаються дві струї: *різницювання* (диференціація) частей однорідних і *скуплювання* (інтеграція) частей різнорідних. Дарвін же показав, що движучою причиною тої еволюції в світі органічнім є боротьба за існування і впливаючі з неї появи: добір природний і половий, змінність і дідичність організмів. А позаяк дякувати вислідам учених, почавши від Гете аж до Дарвіна і Гекслі, звалений зістав переділ між чоловіком а звірами, і чоловік з цілі і вінця всіх творів усеї природи очутився тільки одним огнивом її безконечного ланцюга, то й не дивно, що іменно ті самі закони біологічні, викриті в зоології, сміло приложено й до чоловіка, до суспільності людської зі всіми її матеріальними і духовими здобутками.

Тільки сказати треба, що з смілістю не все йшло в парі належите знання й розуміння. Кожда наука, будь вона й як нова та невироблена, розростається нині так швидко і різносторонньо, що поединчому чоловікові годі зглибити кілька наук нараз. Можна бути вченим а навіть геніальним природознавцем, а дуже мало знати наук суспільних. І навідворіть, можна бути добрим економістом, правником або й істориком, а не знати наук природничих. От так було й тут. Природознавці брались говорити про питання суспільні, переносили сюди живцем свої теорії, незважаючи на відмінний ґрунт, і натворили багато лиха. А з другого боку, економісти, історики і пр., не знаючи наук природничих, а бачачи тільки ті невдалі вилазки природників на поле наук суспільних, згори порішили, що з усім тим природництвом, з еволюцією та дарвінізмом у них нема ніякого діла.

Такий розлад мусив конечно вийти на обопільну шкоду і природознавцям, і соціологам. Бо як, з одного боку, наука еволюційна іменно в історії людськості находить для себе одну з найсильніших підпор, незрівняну щодо багатства фактів і найдогіднішу для всесторонніх

дослідів, так, з другого боку, науки суспільні ніяким світом не можуть відриватися від ґрунту загального природознавства, бо тільки на тім ґрунті й можливий їх зріст. Се й пізнали вже зразу многі передові учені, а іменно Спенсер, Маркс, Тейлор і др., і старалися, кождий по-своєму, працювати в напрямі з'єднання тих різних частей науки і взаємного оплодотворення. Маркс був один з перших соціологів, котрий, опираючись на теорії еволюційній і признаючи, що движучою причиною в розвитку людськості є боротьба за існування (т. є. кождочасові обставини економічні народу), прийнявся вислідити одну фазу того розвитку – початок і розвиток порядку капіталістичного. Спенсер в своїй соціології задумав на еволюційній основі виказати початок суспільності людської взагалі, – тільки ж що йому не стає смілости доводити свій власний принцип усюди до крайніх консеквенцій і через те він часто путається. Новішими часами чимраз більше соціологів ступає на тую дорогу; згадати тут лишень Альберта Шеффле, котрий, задумавши описати «будову і життя суспільного тіла», згрішив подвійно: раз тим, що те тіло він згори вважає індивідуально людським тілом, чого о тілі суспільнім не можна сказати, а по-друге, тим, що описує те тіло в стані спочинку, не в розвитку, не генетично. Але все це, як сказано, тільки проби, хоть часом і невдалі, та прецінь характеристичні і показуючі дорогу новим вислідникам, котрі, видячи, де їх попередники попадали на манівці, швидше й легше попадуть на просту дорогу.

II

Ми сказали, що боротьба за існування – се головна движуча сила еволюції в світі істот органічних. Що се таке тая боротьба за існування, відки вона береться і як проявляється?

Доказана річ, що кождий органічний твір витворює за час свого життя більше сімен, аніж на данім просторі може вижити. Рослини, напр., витворюють стільки цвітового пилу, що якби кожда пилінка запліднилась і доросла, то один рід в скорім часі покрив би всю землю. Деякі риби в однім році кладуть ікри від 100 до 200 тисяч штук. І про вищих звірів, птахів та сисаків можна сказати то само, хоть в далеко меншій степені: всі вони витворюють сімен, плодять молодих більше, ніж в данім часі на данім просторі може вижити. Що ж з того виходить? Виходить та проста річ, що звичайно одна часть сімен або молодих істот гине, щоб могла вдержатись решта. Не ходить тут о те, як гине. Рослина слабша усихає, не находячи для себе достаточного соків; багато рослин (звичайно також молодих) спасають звірі; багато пилу цвітового розносить вітер, споліскує вода, варить мороз, забирають пчоли, оси, чмелі і другі комахи; багато ікри зістає незаплідненої, багато з'їдають її раки, жаби, качки; багато нари-

Українська історіософія

бку з'їдають другі риби та птахи водяні; багато риб нівечать видри, водяні миші, люди; багато звірів гине від морозу, голоду або від других хижих звірів; а і межи людьми чи ж інакше діється? Правду співають у пісні:

Не всі тії сади родять,

Що весною розивітаються;

до сього можна сміло додати: не все те жие, що родиться. Але що ж жие? Звісна річ, коли яструб спаде згори на перепелята, то хіба те з них останеться живе, котре швидше здужає втекти та схватись; коли рак залізе до риб'ячої ікри, то остануться лиш ті зеренця, котрі так чи сяк були ліпше сховані або взагалі лежали на кориснішим місці; коли худобина з'їдає молоду брость, то тота гілка останеться нез'їдена, котрої худобина не могла досягнути; коли пчола забирає пилок з цвітів, то вона, правда, забере і переробить на віск зерняток, нехай 1000, – але все-таки трое-четверо зерняток попадуть на женський орган цвіту (карбок) і запліднять його. Що ж остається живим серед усього того знищення? Остається живим те, що сяк або так корисніше положено, сильніше, тривкіше, розумніше, – одним словом, що *ліпше пристосоване до оточуючих обставин*. Цілу тоту штуку назвав *Дарвін* боротьбою за існування; назва, як видно, образова, а не докладна, бо, говорячи о боротьбі, ми, звичайно, розуміємо тут якусь діяльність, оперту на волі, а між тим в органічній природі, як ви виділи з наведених примірів, не всюди можна говорити о діяльності. Ліпше затим буде означити той процес так, як се зробив *Спенсер*: *між усіми творами природи тривають найдовше, удержуються і розмножуються ті, котрі в данім часі найліпше приурочені і пристосовані до оточуючих обставин*¹.

¹ В сім строго науковім означенні поняття боротьби за існування дасть розтягнутися справді на всі твори природи, органічні й неорганічні, бо й серед неорганічних творів відбувається вічна зміна, вічне переміщення сил, вічний рух, – а серед тої зміни, звісно, триває найдовше те, що може ставити їй найбільший опір. Сей погляд зівстав уже приложений до астрономії і, надіявшись, принесе для тої науки чималу користь. Молодий німецький учений *Ді-Прель* в своїй книжці «*Kampf ums Dasein am Himmel*» дуже дотепно виказав, що і наш систем планетарний зразу не був таким, яким є нині, і що правильний оборот планет довкола сонця не був зразу такий правильний, але витворився з часом через пристосування планет до оточуючих обставин. Деякі планети, каже *Ді-Прель*, не попадали зразу в правильний оборот і, звихнувшись з правої дороги, мусили швидше чи пізніше вдаритись о яку другу планету. Такий удар мусив звихнути й рух другої планети; обі ті планети або збивалися до купи і летіли вже іншою дорогою, або розбивалися на окремі кусники, котрі й досі незлічними громадами блукають в просторі і час від часу попадають на інші, великі планети. З такої-то суміші, з такого безладу повстає те, що ми зовемо ладом небесним, а що й досі зовсім ще не таке правильне, як нам здається, бо процес

Думка ся, правду кажучи, така проста і близька розумові людському, як усі широкі і правдиві думки, до котрих розум людський звичайно найпізніше доходить. Але погляньмо, яка її сила. Найдовше триває те, що найліпше приспособлене до оточуючих обставин, т. є. що найміцніше, найзручніше, найрозумніше¹. В холоднім краю найдовше потриває тота ростина, котра може найліпше зносити студінь; в гарячім краю тота, котра може зносити спеку і посуху. На пасовиську рости буде тільки така ростина, котра, раз згризена зверху, може відновляти свою брость; всяка друга ростина, котра сього не може, раз згризена зверху, усохне і загине. Риба в воді тота потриває довше, котра швидше і безпечніше зуміє найти собі поживу; щупак той пережне других щупаків, котрий швидший, міцніший і проворніший ловити, напр., дрібні ковблики; ковблик той пережне своїх товаришів, котрий здужає швидше і ліпше ховатися та втікати. Ковблики слабші від щупаків, але зате їх множитья далеко більше, так що хоть щупаки і всякі другі хижаци нищать ковбликів чимало, то прецінь їх багато і виховується. Котрий звір не може взяти силою, той бере хитрістю або многотою. Миші всі давно б були вигибли від котів, совів та шулік, якби не ховались по норах; зайці – якби не втікали так прудко. З того виходить конечно, що кождий звір, кожда істота, котрій миле життя (а се можна сказати і про рослини), по своїй змозі старається чимраз ліпше приспособитись до оточуючих обставин. Старання се не треба брати доконче так, як воно діється у чоловіка та вищих звірів, т. є. з певним розмислом і т. д. Приспособлення у нижчих істот відбувається несвідомо, силою т[ак] зв[аного] *природного та полового добору*, а полягає на двох прикметах усіх органічних істот, на *змінності і дідичності*.

Кожда істота, приноровлюючись до даних обставин, може під їх впливом, за свого єдиничного життя, змінятися, правда, не багато, але все-таки й не так дуже незначно, як декому здається. Майже кожда істота чим-небудь не подібна до другої, а відки ж та неподібність? Кождий, напр., знає, як дуже може змінитися чоловік під впливом свого заняття, ремесла і т. д. Не тільки вираз лица, великість і сила мускулів, але навіть грубість і форма кості – все в нім зміниться в відповідно недовгім часі. Правда, є

руйнування недобре приспособлених тіл небесних відбувається ще й досі і, очевидно, не перестане ніколи.

¹ На те, може би, дехто міг закинути, що адже живуть не раз і каліки, дурники та ідіоти. Звісно, що живуть, але живуть хіба в суспільності людській, де обставини дуже вже сложні, як се побачимо далі. Але вже й тут можна так само простим розумом відповісти, що живуть не власною силою, не власною працею і що коли б суспільність від них відступилася, вони погибли би швидко. А се чень повищого закону не тикає.

Українська історіософія

границі тим змінам, але й то правда, що серед тих границь кожда істота може змінюватись, приноровлюючися до окружуючих її обставин.

Кожда істота може ті за свого життя набуті зміни передавати в певній степені своєму потомству. Як се діється, сього досі наука не вислідила, але що се діється, то певно. Кожда дитина в чім-небудь подібна до своїх родичів; не раз навіть слабості родичів переходять на дітей.

Яка ж буде сила тих природних спосібностей в боротьбі за існування? Найсильніші і найспосібніші істоти, котрі, як ми бачили, переживають своїх менше спосібних товаришів, мають найбільшу можливість сплодити численне і сильне потомство і вдержати свій рід, з котрого знов найспосібніші переживють менше спосібних – се добір природний.

Найсильніші, найспосібніші, а зглядно й найкращі самці будуть мати найбільшу можливість здобути собі найспосібніші самиці і через те ще зміцнити своє потомство, передаючи йому суму корисних змін батька й матері. Коли їм прийдеться здобувати такі самиці силою, вони переможуть силою, а зглядно будуть через довгий ряд поколінь вироблювати в собі силу; коли прийдеться єднати уподобання самиць красою і блиском барв, то оп'ять через довгий ряд поколінь в тім роді почнуть витворюватись гарні та блискучі барви.

Звернім увагу ще на одну важну річ. Окружуючі обставини, т. є. загал явищ кліматичних і географічних, не остаються однакі, але в більшій або меншій мірі раз у раз змінюються; через те й приноровлення живих істот ніколи не може дійти до кінця, статися досконалим, бо заким ще довершиться приноровлення до одних обставин, вже ті обставини змінилися. Ще коли б звірі та рослини раз у раз жили на однім місці, то зміни ті були б повільніші, але іменно сама боротьба за існування пре їх чимраз в нові місця, де обставини для них корисніші. Ті неперестанні вандрівки звірів і рослин дуже багато причинюються до викликування швидких і глибоких змін і в цілій органічній природі.

А тепер запитаймося: що се за зміни, в яким напрямі і після яких законів вони відбуваються?

Звісна річ, зміни ті йдуть безпосередньо або посередньо для користі організму. Найнижчі і найпростіші організми, про які тепер знаємо, т[ак] зв[ані] *монери*, – се прості брилки протоплазми (білковитої матерії, з котрої складається всяке органічне тіло) без ніякого сліду яких-небудь членів, плівок і проч. Вони рушаються дуже мало, живляться так, що своєю масою обливають ті частки матерії, котрі їм служать за поживу, і звільна перетворюють їх в масу, подібну до своєї, лишаючи на боці незужиті часті, а множаться так, що доросла монера розпадається на дві або більше часток, з котрих кожда відтак жие собі на своюруч як осібна,

готова монера. Бачимо затим, що до такої живини не легко навіть приложити назву «організм» в тім щоденнім значінні – «істота з певними органами, т. є. знарядями»; ніяких таких органів у монер нема; вони тільки своїм хімічним складом різняться від істот неорганічних, та ще й тим, що можуть другі тіла (органічні чи й неорганічні) приноровлювати (асимілювати) до свого тіла. От з такого-то або подібного початку розвилися всі органічні твори на землі: рослини, звірі й люди. Погляньмо, як більше-менше йшов той розвиток.

Ми сказали, що первісні живі твори – монери, чи як їх там звати, – були істоти майже плинні і дуже малорухливі. Звісна річ, в первісних, первовічних водах тим істотам не легко було найти собі поживи, бо води ті не були так, як теперішні, повні гниючих органічних часток. Вони мусили переважно черпати свою поживу з часток неорганічних – вуглероду, азоту та кислороду, котрі є в воді, – а тільки деколи їм удавалось досягти яку другу монеру, котру вода зіпхнула з її місця і несла свобідно. Тут на всякий спосіб корисніше було для таких монер – *самим* плавати свобідно, бо тоді легше їм було наткнутися на добичу. Але такий перехід від життя, сказати б, осідлого до рухливого мусив повести за собою велику зміну в складі монер. Передовсім, вони не могли вже оставатись такими розливистими брилками протоплазми, – поверхність їх мусила пристосуватися до води, крізь котрої частки їм треба було пробиратися, мусила потроху окріпнути і заокруглитися – вона сталась тонесенькою плівкою; так само до плавання мусив виробитися який-небудь знаряд, звичайно в виді тоненької ниточки, котра звивається на всі боки і попихає таке малесеньке сотворіння наперед. Значить, будова первісної монери при першій зміні обставин мусила *зрізницюватися*, мусила витворитися *певні часті до певної послуги, т. є. перший поділ праці*.

Той поділ, те різницювання йде чимраз далі. Коли у первісняків воно ще невиразне і нетривке, коли там одна частка ще може повнити різні послуги (напр., плаваюча ниточка може бути в кожній хвилі назад втягнена до середини і служити до травлення корму і проч.), то о один крок далі бачимо вже виразніші поділи. Первісна комірка, становляча одну істоту, ділиться на кілька комірок, котрі все ще становлять одну істоту. Ті комірки повнять зразу однаку роботу, але з часом приноровлюються кожда до іншої роботи і кожда відповідно до того змінюється. У звірів витворюються вже відрубні нитки або рамена до хапання добичі, відрубний отвір – рот, відрубні прилади до травлення, а у звірів рухливих навіть відрубні точки на тілі, в котрих громадиться більше барвника, дуже чуткого на світло, через що ті точки заступають місце пізніших очей (се т[ак] зв[ані] точки очкові – «ocelli»).

Українська історіософія

Так само змінюється й первісний спосіб розмножування. Замість простого розділу матерньої комірки на дві самостійні нові комірки, тепер від матерньої істоти відривається одна частинка, котра сама собою не є ще новою самостійною істотою, а тільки немовби насінням, зародом (spora), і тільки по якимось часі розвивається в істоту, подібну до матері. Так запліднюються деякі нижчі рослини і нижчі звірі. Різницювання не стає на тім. Дві такі спори зливаються до купи і творять доперва зарід нової істоти; спори ті, зразу однакі, відрізняються чим далі, тим більше; для їх витворювання витворюються окремі органи – полові, мужський і женський. Зразу оба ті органи містяться на однім осібнику, – організм розмножується через самозапліднення; але швидко показується, що для організму далеко корисніше запліднюватись сіменем другого такого самого осібника, і знов організми витворюють різnorodні способи для осягнення такого перехресного запліднення.

Таким способом на підставі самих простих, механічних законів можемо витолкувати собі початок усіх різnorodних форм живих істот, розвиток їх поодиноких органів і способностей, навичок і способу життя. Ті способності, змисли і органи розвивалися довгі мільйони літ у нижчих родів, заки перейшли до вищих, у котрих розвилися ще далі. Многі з тих способностей перейшли від звірів і на чоловіка, котрий і тілесно, і духовно в многих зглядах тільки побільшив, удосконалив і опроцентував талант, одержаний від своїх предків – звірів.

Ми не без причини задержалися так довго над боротьбою за існування, не без причини старались показати на примірах її силу і вплив на розвиток живих істот. В розвитку людей вона також не тратить своєї сили; її закони і в людській історії проявляються виразно і будуть проявлятися, доки будуть люди на землі – конечно, не в однакій формі. Стрібуймо затим на закінчення сього розділу сформулювати ті закони ясно і коротко; ціле наше завдання далі буде лежати тільки в тім, щоб на підставі даних історичних виказати ті нові форми боротьби за існування між людьми, виказати початок, розвиток і причини тих форм, – а може, таким способом з історії, так понятої, здужаємо витягнути яку-небудь певну науку і на тепер, і на будуще.

1. Боротьба за існування, оскільки ми її досі пізнали, полягає на змаганні кожної живої істоти – заховатися при житті і множитися;

2. Позаяк живих істот повстає забагато, вони нищать одні других, – перевага остається за тими, котрі найліпше приноврені до окружуючих обставин;

3. Приноврення до окружуючих обставин, таке конечно для життя організмів, доводить до різницювання, до поділу праці, до змін, корисних для організму, до неперестаючого розвитку.

Можемо ще додати:

4. З двох галузей розвитку тотя переросте і переможе другу, котра осягає корисніші зміни легшим способом і з меншою затратою сил організму. Се первісна, найпростіша, «звіряча» форма боротьби за існування. Погляньмо, як далась вона чоловікові.

III

Коли, де і яким появився чоловік на землі, сього досі наука не знає. То тільки знає напевно, що живе він на землі далеко довше, ніж донедавна люди думали, і що не яких-небудь 6000, але запевно звиш 100 000 літ минуло від його «сотворення». Найзнатніші вчені, як Дарвін, Катрфаж і другі, догадуються, що чоловік появився ще вчасно в третичній формації, хоч досі не удалось ще винайти сліду чоловіка з тої предавної доби. Первісний чоловік своїм виглядом і способом життя мусив мало різнитися від своїх безпосередніх предків і свояків – третичних мавп. Предки ті жили переважно на деревах, утікаючи перед страшними тогочасними хижаками; певно, так мусив жити і первісний чоловік. Мавпи жили переважно овочами, не покидаю-чись при добрій нагоді пташачих яєць або й м'яса звірів; така сама мусила бути й страва первісного чоловіка, конечно, сира, бо огонь пізнав чоловік аж геть пізніше, аж в четвертичній формації. В многих місцях понаходжено останки костей і поживи первісних людей уже з четвертичної формації, без ніякого сліду, котрий би наводив на догадку, що ті люди знали огонь. В найдавнішій добі свого життя – а доба тая, певно, довша була від усіх пізніших разом взятих – чоловік жив цілковитим звіром по лісах, по деревах і по скалах, не знаючи нічого, не думаючи, незастановляючись, без мови, без віри, без найменшого сліду якої-небудь культури, жив з дня на день в ненастанній, безмірно важкій боротьбі за існування. Не дивно, отже, що з того довжезного часу не лишилось майже ніяких слідів, не лишилось навіть споминок в казках та темних повірках найдавніших народів, так як дитина не пам'ять нічого про першу добу свого життя.

Як же ж тодішній чоловік був приспособлений до боротьби за існування? Можемо сказати, що обставини були для нього дуже некорисні і для того довгі тисячі літ мали над ним цілковиту перевагу. Кругом нього жили страшні, великі хижаки, звірі, тепер вже вигибші, але й своїми закамєнілими останками наводячі на нас страх і зачудування. З тими звірами не міг первісний чоловік рівнятися силою, – про боротьбу з ними він не міг і думати, – а і втекти від них не завсїгда йому удавалось. З другого боку, в третичній формації, як знаємо, і рослинного корму не було ще так багато; цвітучі овочеві дерева доперва в третичній формації витворились і починали доперва розростатись в таке множество родів, яке

Українська історіософія

бачимо нині. Притім же, крім своїх рук і ніг, чоловік не мав ніякого оружжя, ніяких знарядів, котрими міг би помагати собі в боротьбі за існування.

Всі ті, як бачимо, крайне погані і некорисні для чоловіка обставини мусили зразу придавити його своєю вагою. Передовсім вони спинювали розмножування людей; люди мусили жити врозсип, бо так вигідніше їм було ховатися від страшних ворогів – звірів; дрібні діти, зовсім безпомічні і нездужі ні втікати, ні ховатися, мусили найчастіше ставатись добичею хижаків; далі і їй недостача поживи, і нестравність та непригідність тої поживи, яка була, мусили також спинювати розмножування людей. Другий, ще важніший наслідок тої первісної боротьби за існування був той, що й духові спосібності чоловіка довгі тисячі літ дримали неткнуті, не могли розвиватися і приносити йому користь в боротьбі за існування. До сього причинювалось іменно первісне життя врозсип, по лісах, яскинях та нетрях, – звісно-бо, що духові спосібності можуть розвиватися тільки в більшій громаді, а нидіють та щезають в самоті. До сього причинювалось і те, що чоловік, вічно зайнятий вишукуванням поживи або сховку, не мав і часу на думання, а тяжкі труди, тривога і сира, тверда пожива забирали йому решту сили, не лишаючи нічого на мозкову працю.

При такій перевазі внішніх обставин над чоловіком в боротьбі за існування мусили ті обставини далеко більше змінювати чоловіка, ніж се може діятись тепер, коли вага перехилилась на другий бік, т. є. коли в боротьбі за існування чоловік чимраз більше бере перевагу над внішніми обставинами. В первісних, непросвітніх часах чоловік в великій степені був зданий на волю природи, котра перемінювала його різно в різних сторонах, витворюючи численні раси людей, більше або менше з собою не схожі.

З яких початків і як творилися ті раси людські, сього досі також напевно не знати. Деякі учені, йдучи за переказом біблійним (та й то, як звісно, дуже неясним і двозначним), твердять, що рід людський з усіма своїми расами почався в однім місці і з одного пня, зглядно з одної пари. Другі знов приймають більше таких пнів і твердять, що силою однаких обставин в різних частях землі рівнобіжно витворилися люди, – конечно, де в чім не подібні одні до других, і від них почалися різні раси на землі. Однак ж доказати сього нічим не можна. Напевно знаєм те тільки, що в початках історичної доби, яких 4 000 літ тому назад, рід людський вже ділиться на раси так само, як тепер, і що мурини, вимальовані на стародавніх єгипетських пам'ятниках, такі самі, як і нинішні. Що більше, в найдавніших досі викопаних передісторичних останках, – де чоловік ще майже зовсім дикий, не знає ні огню, ні одежі, ні ніякого оружжя, крім яких-небудь грубо полупаних кременів та дерев'яних патикив, – і там уже

бачимо чоловіка в різних неоднакових видах, бачимо раси людські. Раси ті значно різняться між собою, так що, напр., череп раси неандертальської різниться від черепа раси фурфос більше, ніж череп нинішнього негра від черепа європейця. Таких передісторичних рас в одній Європі досі винайдено п'ять, а все се тільки в четвертичній формації! Послідніми часами повинаходжено в Італії і Іспанії деякі сліди людської діяльності (покарбовані кості і проч.), котрі вчені відносять до третичної формації, але прямих останків людського тіла, котрі б давали поняття про його будову, досі не найдено. На всякий спосіб, расові різниці в будові передісторичних людей з четвертичної формації кажуть нам догадуватись, що чоловік існував вже довгі тисячі літ перед тим, заки ті різниці виробилися, а ближче слідження передісторичних черепів і їх порівняння з черепами нині живучих рас дає яку-таку опору для догадок про те, чи з одного, чи більше пнів розвелись люди на землі. Звісна річ, принімати для кожної раси окремих початок в тім краю, де вона знаходиться, – як се роблять деякі, особливо американські, вчені, – не можна. Факт такий, як витворення людської раси, вимагав рівночасного появи так багатьох корисних обставин, що ані хвиля, ані місце таких на землі не могло бути багато. Послідні досліджування вчених чимраз виразніше стверджують ось яку догадку:

1. Всі раси людські вийшли не в однім часі, але більше-менше з одного місця, лежачого між Східною Африкою а Індією на полудень від Персії й Аравії, там, де тепер розливається Індійський океан. Ще в прастарих індійських та перських переказах доховалася вість, що там здавна була суха земля, котру теперішні вчені назвали Лемурією. З тої-то догадкової Лемурії вийшли люди в доісторичній добі і розсілися по всіх частях світу.

2. Висліди антропологічні показують, що всі раси людські, доісторичні й теперішні, можна поділити на дві великі громади, після дуже важкої анатомічної признаки, а іменно після будови черепа. Одна громада, се раси т[ак] зв[ані] *довгоголови* (*dolichoscephal*), у котрих череп подовжній і значно поданий взад; до сеї громади належить найдавніша з знаних досі рас, раса неандертальська, і належать також нинішні найнижчі раси: негри, бушмени, папуаси і проч. Ті довгоголови раси, після всяких догадок – давніші; вони вийшли з первісної вітчизни раніше і розсілись були широко по Європі, Азії й Африці перед приходом рас короткоголових; в Європі й Азії вони пізніше вигибли, а остались тільки в Африці та Австралії. Пізніше витворились і пізніше вийшли з первісної вітчизни раси *короткоголови* (*brachycephal*), у котрих череп поданий більше наперед, а через те й більше розвита передня часть мозку. До тих рас належать деякі раси передісторичні, а з нинішніх раса кавказька, монголь-

Українська історіософія

ська, малайська, індійська і др. Остається затим для рішення сього питання або прийняти подвійний початок людей, або знов те, що наперед вирізнилися з мавп люди довгоголові, а з тих відтак в протягу тисяч і тисяч літ витворилися люди короткоголові. Ті дві парості, в важкій боротьбі за існування, мандруючи чимраз далі по землі, розширюючися в різних кліматах і серед різних обставин, мусили різницюватися чимраз далі, приноровлюючися до чимраз іншого окруження і розділюючись в щораз нові раси.

Так пояснює собі нинішня наука початковий, мимовільний і несвідомий розвиток людського роду. Основне явище тої доби – груба, звіряча боротьба за існування, боротьба всіх против усіх, одиниць з одиницями. Видимо, що така боротьба, хоть витворила (бодай в переважній часті) раси людські, прецінь не могла розвинути чоловіка духово, не могла бути основою того, що називаємо свідомим поступом, історією людськості. І тим-то іменно блудять многі дарвіністи, що в історії і в цілій теперішній суспільності хотять бачити тільки таку боротьбу, що вважають сею форму боротьби за існування річним і незмінним законом природи, – беруть одну форму за саму суть явища. Форма єдиничної боротьби за існування зовсім не закон, не вічна і не загальна, і сею формою не могли б ми вияснити ані початку історії, ані розвитку культури людської, хоть би нам навіть захотілося признати, по приміру деяких психологів, що чоловік має вроджений наклін товариський (*Geselligkeitstrieb*¹). Правда, наклін такий у нинішнього чоловіка є, і де чоловікові попросту не можна вирватися з суспільності, там вольно психологові казати, що наклін сей вроджений. Але чи так воно було завжди? Чи той нинішній людський наклін товариський не треба, може, вважати пізнім витвором самої боротьби за існування, історичним здобутком чоло віка? Над сим тепер нам треба настановитись.

IV

Ми вказали в попередніх начерках істоту і наслідки боротьби за існування в одній її формі – *єдиничній*. Ми зазначили, що вона-то переважно веде до різницювання і що спеціально у людей вона довела до витворення многих рас, але не довела і не могла довести до витворення того, що називаємо культурою і поступом. Культура і поступ, котрі іменно, раз у раз змінюючись, творять історію людськості, були наслідком також боротьби за існування, т. є. також простих механічних законів біологічних, тільки проявляючихся в другій формі – не єдиничній, а *друж-*

¹ Інстинкт товариськості (*нім.*). – *Ред.*

ній, були наслідком асоціації (спілки, здруження єдиниць) і кооперації (спільної праці). Тільки кооперативна боротьба за існування могла запевнити чоловікові перевагу над прочими живими і неживими творами природи; тільки здруження людей в громади, племена і держави могло розвинути в них тисячні духові способності, саму основу всякої культури. Недобачення іменно тої безмірно важкої форми боротьби за існування становить великий блуд дарвіністів, бо без її узгляднення виводи Дарвінової теорії не дадуть приложитися до наук суспільних, до історії, політики, суспільної економії та етики. Іменно для того всі дотеперішні проби дарвіністів на полі наук суспільних треба вважати більш або менш хибними.

Принцип дружності і спільної праці загальний в природі, так само як принцип розділу і різницювання: оба вони становлять два боки одного і того самого процесу природного і не дадуть від себе відділитися. Різницювання нехибно йде до зцілювання (інтеграції), зцілювання знов становить підставу до дальшого, вищого різницювання. Оба ті принципи дадуть остаточно звестися на ділання двох світових сил в цілій неорганічній і органічній природі, движучих і удержуючих планети, сонця і сонячні системи: сили *центробіжної* (розділ, різницювання) і сили *центротяжної* (намагання до здруження, зцілення, інтеграції). І як не можна в фізиці опирати теорію якого-небудь обороту тільки на одній центробіжній силі, забуваючи, що рівночасно і нерозлучно з нею дійствує й сила центротяжна, так само було б хибним опирати й усю біологію та соціологію тільки на єдиничній боротьбі за існування. Впрочім, діло тут таке, що, докладно взявши, *зовсім єдиничної боротьби за існування в природі майже цілком нема*. З виїмком хіба безкоміркових та однокоміркових монер ми бачимо у всіх живих істот, від найнижчих до найвищих, *здруження і кооперацію* в найрізномордніших розмірах і формах. Коли яка-небудь вища монера або первісник зложений з двох або кількох комірок, з котрих кожда про себе сповняє всі функції життя, то хіба ж тая живина і не є асоціацією (спілкою) комірок? А позаяк кожна живина аж до найвищої, до чоловіка, складається з таких же комірок, тільки що вже неоднаких, як у первісників, зле через вище різницювання всіляко поперетворюваних і до всілякого вжитку поприновровлюваних, то очевидна річ, що й кожда живина є також нічим більш як більш або менш тісною спілкою єдиниць фізіологічних – комірок. Не завадить для ліпшого перегляду відзначити сей рід спілки від других; тую спілку комірок в більшій або меншій організми назвемо *спілкою фізіологічною*. Се перший спосіб здруження простих єдиниць в вищу цілість; він становить основу всеї біології і є zarazом першою і найзагальнішою інтеграцією в світі органічнім. Оскільки ті, в більшу цілість здружені комірки проявляють

Українська історіософія

живу діяльність, остільки суть вони предметом фізіології; оскільки під впливом тої діяльності змінюють з часом свій вигляд, остільки становлять предмет морфології. З добутоків обох тих наук наведем тутки лиш тільки, щоб на тім найпростішій ступені спілки прослідити різні її форми і степені. В спілці фізіологічній стрічаємо різні степені злучення і приноровлення поєдинчих комірок. Найпростіша степінь – се безпосередня стичність поєдинчих комірок з собою, без ніякої, впрочім, зміни в їх діланні. Кожда комірка сама про себе відживляється і розмножується, а затим служить до різних функцій (polidyname), кожда має однаковий вигляд і однакову величину (isomorph). Се найпростіша взагалі форма спілки. Дальша степінь буде така, що кожда комірка вправді може бути уживана до різних функцій (polidyname), але для кожної функції добирає іншої форми (polimorph) – се вже затим знак тіснішого зв'язку між комірками і початок докладнішого приноровлення поєдинчої комірки (або більшої купи комірок) до поєдинчої функції. Ще крок далі, а дійдемо до найвищої степені фізіологічної спілки, де кожда комірка спосібна вже тільки до одної функції (polidyname), але де в організмі бачимо здружених безлік комірок різнородного вигляду (polimorph).

Вже з того перегляду різних форм фізіологічної спілки очевидно випливає, що чим складніша і тісніша спілка, чим докладніше приноровлена якась комірка (або купа комірок) до якоїсь одної функції, тим краще може її сповняти, тим більшу користь має з неї організм в боротьбі за існування. Безперечно, що коли одна комірка і травить та асимілює поживу, і віддиhaє, і розмножується, і служить до порушення, то праця її не може бути ані великою, ані докладною, безперечно також, що коли одна комірка приноровиться до одної функції і відповідно (через природний добір) змінить свій вигляд, праця її буде докладніша і більша і користь для організму значніша. В кінці там, де в організмі здружено дуже багато комірок, з котрих кожда приноровлена до окремої функції, де т[ак] зв[аний] поділ праці внутрі організму доведений до високої степені, де існують комірки запасові (товщі) і відживляючі (кров, лімфа), де розмножування відбувається через схрещування двох окремих організмів, мусить організм бути в високій мірі спосібний до розвитку і чимраз нового приноровлення до обставин, витрималий за всякі зміни і взагалі якнайкорисніше озброєний в боротьбі за існування.

Другий рід спілки переважно стрічається між рослинами, рідше між нижчими звірами, а між вищими звірами появляється тільки яко вироди та каліки. Се така форма спілки, що два або більше осібників зростаються до купи чи то задля вигіднішого здобування поживи, чи задля певних користей при розплодку, чи в кінці задля інших цілей. І так, напр., у одній з найбільших родин світу рослинного, у рослин т[ак] зв[аних] кошикова-

тих (*compositae*), – сюди належать найзвичайніші наші цвіти: ромен, соняшник, астри, подорожник, кашка і пр. – кождий цвіток поокремо звичайно дуже малий і незначний, через що самому не удалось би йому приваблювати до себе комах, потрібних для перехресного запліднювання. В тій цілі виробились у тих ростин цілі спілки цвітів: поєдинчі цвіткі ростуть цілими купами і твоять таким способом немовби значно великий цвіт, здалека видний для комах. Так само бачимо між нижчими звірами, поліпняками та ямочеревними таке зростання докупи многих осібників чи то для спільної оборони перед ворогами, чи для інших цілей. Між вищими звірами (рибами, птахами та сисаками) такої спілки в нормальнім стані нема, але вона не раз лучається яко вирід і є запевне дідичним поворотом (*atavistische Ruckbildung*¹) до форм давніших. Позаяк і ся форма спілки полягає також в певній мірі на фізіологічнім зціленні двох або більше осібників, для того назвем її спілкою *напівфізіологічною*.

І в тім роді спілки стрічаємо різні степені, котрі більше-менше відповідають попереднім. І так між кошиковатими цвітами стрічаємо такі, де кождий цвіток росте собі окремо на окремії гичці, а тільки довгота тих гичок остільки приноровлена до спільної цілі, що всі цвіткі разом становлять одну цвітову поверхність значного об'єму. Так само деякі поліпняки тим тільки зв'язані з собою, що живуть на спільнім вапнянім пні, котрий їх хоронить перед ворогами; кождий осібник, впрочім, має свою окрему комірку. Се відповідає першій степені спілки фізіологічної: в зв'язок входять однородні (*isomorph*) частки, а кожда про себе повнить різнородні функції (*polidynam*). Друга степінь приноровлення: частки починають різницюватися щодо форми (*polimorph*), але кожда ще в більшій або меншій мірі повнить різні функції (*polidynam*). Се бачимо в деяких цвітах кошиковатих, де цвіткі ростуть уже не на окремих гичках, але на одній спільній гичці і де кождий поєдинчий цвіток починає вже відповідно змінювати свою форму, але прецінь ще кождий цвіток може бути запліднений. Вкінці третя степінь приноровлення: частки різнородні (*polimorph*), але кожда частка приноровлена до одної функції (*monodynam*). І так в цвіті соняшника крайні цвіткі утратили можливість запліднення і перемінилися в широкі платки, служачі для зваблювання комах. Деякі ямочеревні дійшли до того, що ціла купа осібників має спільний жолудок та отвір відходовий. Звіздунки (новіші висліди показали, що кожда звіздунка – се непоєдинчий осібник, але властиво стільки осібників, скільки є ріжків звізди) мають на всі зрослі осібники один рот; а й між вищими звірів і людей стрічаються такі форми: напр., брати сіамські мають спільну утробу і т. д. Недалековидність деяких

¹ Атавістичне відтворення (*нім.*). – Ред.

Українська історіософія

(впрочім, дуже вчених) дарвіністів найвиразніше показалася втім, що вони прирівнювали туту напівфізіологічну спілку до ідеалу соціалістів і комуністів і на тій підставі виводили, що той ідеал згубний для поступу і для культури. Нам здається, що коли що між людьми подібне до колоній поліпів та ямочеревних, то хіба близькі сіамські, а не які б там будь суспільні ідеали.

Кожному ясно, що сей рід спілки багато де в чім некорисний для організацій, особливо для звірів. Передовсім він нищить свободу єдиниці, а дуже часто й зовсім позбавляє їх вільного руху, а через те й других деяких змислів (взроку). Сей рід спілки служить переважно тільки для охорони дуже дрібних і слабих звіряток перед сильнішими ворогами, користь його, отже, більше пасивна. Не диво затим, що панує він тільки між звірами в дуже низькій організації, та й то не раз тільки в певній добі їх життя.

Зате дуже часто між вищими звірами (починаючи від деяких шкаралущаків та комах аж до риб, птахів та сисаків) стрічається третій рід спілки, котру ми назвали б *спільною чередовою*. Кілька осібників одного роду збирається до купи чи для спільної оборони від ворога, чи для спільного глядання поживи і пр. Сей рід спілки в своїй основі дуже подібний до попереднього, тільки що осібники тут остаються завсігди свободні, через що й користь такої спілки в боротьбі за існування значно більша. Череди може переходити свободно з місця на місце, може відповідно до обставин сходитися і розходитися (напр., при недостатці паші), може боронитися і сама нападати (тічня вовків і т. д.). І в тім роді спілки стрічаємо деякі степені. І так найпростіша чередова спілка: осібники одного роду в певнім случаї сходяться для якоїсь спільної цілі і кождий з них повнить однаку функцію; напр., коні, бороняться від вовка, стають до кола головами в середину і фицькають усі задніми ногами. Вища степінь чередової спілки: череди держаться завсігди при купі під проводом одного або кількох досвідчених осібників, не раз навіть з осібними способами для пильнування безпеченства череди і проч., напр., журавлі. Не потрібно й згадувати, що сей рід асоціації задля своїх безперечних користей дуже розширений між вищими звірами.

Найвищий рід звірячої спілки – *се спілка продуктивна*, яку стрічаємо у пчл, мурашок, а також у людей. Ціла дотеперішня історія людськості – се тільки різні степені тої спілки; ціле змагання новіших віків, здобутки наук і мислі людської йдуть до того, щоб поставити цілу людськість на найвищу знану досі степінь продуктивної спілки. Тільки ж не треба забувати, що дотеперішній розвиток суспільний людськості не був нічим так дуже оригінальним і тільки самим людям властивим, що найвище суспільно розвинені звірі – пчоли і мурашки – показують нині в

різних своїх родах майже всі ті суспільні форми, які переходила і переходить людськість. Чоловікові остається зробити тепер ще один крок далі. Боротьба за існування доведе його до того кроку конечно і скоро.

Позаяк продуктивні спілки пчіл і мурашок такі важні для нашого предмета яко взірці людського суспільного розвитку, для того пригляньмося ближче їх внутрішньому впорядкуванню і розвиткові, а здобутки того висліду приложім до розвитку людськості.

Передовсім, що дало повід до витворення тих спілок між такими дрібними звірами, як пчоли та мурашки? Висліди Германа Мюллера і других учених показали, що головною причиною було старання о забезпеченні молодого покоління. В тій цілі різні роди пчіл, ос і мурашок доходили звільна до найрізніших способів. І так деякі роди, котрі не витворили ще ніяких зв'язків спілок і в котрих кождий осібник жие окремо на своюруч, сходячись тільки для парування, забезпечують свій плід дуже простим способом, закопуючи яйця в землі або складаючи їх в дірках, виверчених в дереві. Молоді червачки, вилізши з яець, мусять самі собі шукати поживи, самі у всім о себе дбати. Вони живуть так, як їх родичі, поєдинчо, рабівницьким способом. Другі роди, також не живучі суспільне, складають свої яйця в тіла других живучих істот (гусільниць, кукол і т. д.), так, що вилізаючий черв має сейчас готову поживу. Очевидно, молоді черваки тут самі про себе безпомічні і не могли би жити на власну руку, але так само очевидно, що сей спосіб їх забезпечування корисніший для їх розмноження, ніж попередній. Тому-то у деяких родів виробився і через природний добір утвердився звичай – вже не вишукувати гусільниці та кукли для вкладання в них яець, але будувати спільними силами многих осібників гнізда, зносити до них гусільниці та кукли інших комах і в них складати яйця. Се дало початок до суспільного життя тих родів. Зразу те суспільне життя не було постійне, але тривало лиш так довго, як довго тривало будування гнізда та забезпечення плоду, по чім ціла громада знов розходилася. Але з часом деякі роди дійшли до того, [що стали] жити свій черв, замість швидко гниючими гусільницями та куклами, і іншими плодами, котрі можна було довго переховувати і в більшій многоті громадити (пиллом та нектаром з цвітів – пчоли, чмелі і др.). Вони почали затим будувати більші гнізда, робити великі запаси і через те втяглися до постійного суспільного життя і з часом через природний добір зрізницювались і приноровились до нього в високій степені. Інші знов роди (передовсім мурашок), у котрих черв через цілий час свого існування є нерухомою куклою і не потребує поживи, а тільки огрівання і пильнування, витворили також постійні суспільності, котрих діяльність у великій часті переходить поза виключну ціль пильнування черви. В суспільностях мурашок бачимо ті самі головні (продуктивні) заняття, що і

Українська історіософія

в суспільностях людських, т. є. *годівлю худоби* (мшиць, т. є. малесеньких, на споді листків деяких рослин жиючих комашок, котрі в стані ситості за деяким поскоботанням видають з заду солодкий плин, улюблену страву мурашок) і *рільництво* (у деяких американських родів, котрі довкола своїх гнізд винищують всякі трави та рослини, крім одної, котрої солодке насіння служить їм за поживу і збирається в значні запаси). І тут бачимо внутрі такої суспільності значне зрізницювання осібників, немов поділ на верстви суспільні і приноровлення кожної верстви до її властивої праці¹.

В суспільностях пчіл, ос і мурашок бачимо найрізноманітніші впорядкування. То раз усі осібники однако займаються всякою працею і не можна добачити, щоб одні в чім-небудь старшували над другими. То знов певна часть (напр., самці), займаючись виключно, напр., обороною гнізда або взагалі війною і виробивши через те у себе сильніші щипці, ядовите жало і т. д., захопили власть над самицями (робітницями). То знов воєнна верства, набравши в війнах невольників (чи то кукол, котрі відтак виховано в гнізді, чи й дорослих робітниць), жиє і розкошує працею тих невольників. Буває навіть так, що пануюча верства стратила свою силу, своє оружжя і час від часу гине під жалами робітниць, котрі відтак, як до потреби, знов її викормлюють. У деяких родів, держачих невольників, дійшло навіть до того, що пануюча верства так привикла до їх послуги і так зледаціла, що навіть їсти сама без їх услуги і годування не вміє.

Ми вже бачили, що крім продуктивних занять в тих звірячих суспільностях є й заняття не продуктивні, а рабівницькі, а іменно війна, напади на другі суспільності або взагалі на окружуючу околицю. Ми бачили, що те заняття, з одного боку, дуже часто стає причиною різницювання верств внутрі самої суспільності, а з другого боку, через держання невольників стає причиною не раз крайнього зледаціння і ослаблення пануючої верстви. Але з другого боку, такі напади, вводячи поєдинчі суспільності в собою в зносини, стаються причиною до вироблення деяких основ моральності й права межі народного. Коли з одної суспільності громада смілих рабівників підкрадеться до сусіднього гнізда для рабунку, то гнеть уставлена при вході варта пізнає їх і забиває. Зато дуже часто кілька або й кільканадцять таких суспільностей (особливо коли всі належать до одного роду) зв'язуються до купи, і, не трапляючи кожна у себе дома повної автономії, всі разом роблять спільно деякі всім потрібні роботи (висівають пожиточні сімена, помагають собі при нападах інших громад і т. д.), одним словом, творять обширні федерації громад або держав.

Се головні форми і степені спілки (асоціації) в світі звірячій. Для

¹ Гл[яди] висліди Леббока про мурашки, частково в «Kosmos'i», 1878–80.

ліпшого перегляду ми зведем їх тут до купи в одній таблиці.

I. Спілка фізіологічна	1. Всі частки однакі, а кожна повнить різні функції;
II. Спілка напівфізіологічна	2. Частки не однакі, але кожна може ще повнити різні функції;
III. Спілка чередова (часова або постійна)	3. Частки не однакі, – кожна частка повнить одну функцію. 1. Всі члени рівні: кожний повнить однаку роботу; 2. Певна часть членів (найсильніші, найдосвідченіші) ведуть перед, держать варту і пр., не набираючи, впрочім, через те постійного верховодства над прочими членами череди.
IV. Спілка продуктивна (часова або постійна)	1. Всі члени рівні: кожний робить однаку роботу; 2. Часть членів приймає на себе тяжчу (небезпечнішу) роботу (війну), забираючи zarazом для себе більше прав; з того виходить: 3. Різниця між членами спілки відповідно до їх заняття; 4. Змагання до вирівняння тої різниці а) через періодичне вбивання упривілейованої верстви (революція), б) через учунення їй права існування при помочі спільної праці і межинародних федерацій.

Як бачимо, всі головні форми, всі головні змагання людської продуктивної спілки натякнені або й вироблені виразно між суспільностями звірячими. Нового не остається чоловікові нічого зробити: його завдання – звершити повніше і досконаліше послідній крок в тім довгім розвитку і витворити спілку продуктивну без нерівності прав і життєвих условин, т. е. в найдосконалішій, розумній, свідомій формі зробити те, до чого пре деякі звірячі су спільності несвідомо природний добір.

V

Перейдімо тепер до чоловіка і спогляньмо, як почалися людські су-

Українська історіософія

спільності.

Арістотель називає чоловіка ζῷον πολιτικόν, т. є. звіром суспільним; деякі з нинішніх учених також стоять на тім, що приписують чоловікові зроду товариськість (die Geselligkeit). Нам здається, що краще буде, разом з Кантом, відмовити первісному чоловікові тої товариськості і прийняти, що жив він, ховаючись по скалах та печерах, поєдинично, а зглядно в хвилих товариствах, оскільки сього потрібно було для розплоду. Товариськість, наклін до життя в громадах і державах виробились у чоловіка аж пізніше, конечно, під впливом тої ж боротьби за існування, котра досі була його прокляттям і мукою.

Перші зав'язки суспільного життя безперечно появились в формі часової спілки чередової. Напав медвідь або другий лютий звір, – люди з сусідніх криївок позбігалися до найліпшої криївки або на отверзе місце для оборони. З часом почали люди декуди так само збігатися в більші громади, та вже не для оборони, а для влову здобичі. Слід такої спілки (конечно, часової) камінної доби маємо у Фанції близ містечка Солітре. Там серед обширної долини зноситься споховатий ряд скал, немов широка стіна, з одного боку знижуючись аж до площі рівнини, а з другого боку зносячись високо і кінчаючись стрімким обривом. В тій первісній добі на рівнині Солітре паслися череди допотопних, тепер вигибших, диких коней, на котрі полював тодішний чоловік. Отож громада людей обступила таку череду коней і старалась загнати її на скалисту стіну. Скоро се удалось, так зараз громада розділювалась: одні бігли під крутий обрив, а другі наганяли туди кінське стадо. Коні, налетівши по скалі на обрив, піджались, металися сюди й туди, але, полохані зразу стрільцями, скакали долів, де їх другі стрільці добивали камінням та патиками. Після такого влову відбувалася спільна учта, по чім, запевно, велика громада розходилася.

Звільна, однако ж, збиралися такі спілки, котрі вже не розходилися, але держалися купи. Головне їх заняття спочатку і на довший час було стрілецтво. Але хоть і як небезпечне та тяжке ще було життя чоловіка в таких спілках, то все-таки вони мали превеликий вплив на його розвиток і розвивали в нім багато таких способностей, котрі швидше чи пізніше мусили перехилити боротьбу за існування на його користь. Передовсім згадати треба про деякі вдосконалення матеріальної культури. Особливо важне тут для чоловіка було відкриття і уживання огню. В найдавнішій відкритій добі т[ак] зв[аного] «лупаного кременю» найдено сліди людей, котрі, очевидно, не знали ще вжитку огню. Аж з відкриттям огню чоловік, з одного боку, навчився ліпше прилаштовувати страви, робити їх стравнішими і поживнішими для свого організму і тим самим придатнішими для розвитку його духових сил. З другого боку, при допомі

огню чоловік навчився й ліпше приладжувати собі зброю: заострювати патики, лупати каміння, а вкінці добувати і уживати метали: мідь, бронзу і залізо. Дальша і дуже важна користь життя в чередах та громадах було *вироблення бесіди*. Правда, чоловік і перед тим, скоро тільки став ходити на двох ногах, мав спосібність видавати різні звуки та голоси, котрі могли служити до порозуміння, напр., дітей з матір'ю або мужчини з женщиною і т. д. Маючи раз спосібність видавати різні голоси, видавав їх первісний чоловік за кожним сильнішим зрушенням: голосові звуки сталися для нього средством вираження всяких сильніших духових порушень. Такі природні звуки (Naturlaute) могли зразу бути у кожного осібника інші, а могли бути й однакі при однаких вражіннях. Але хоть звільна утвердилася й ціла купа таких однаких голосів для вираження однаких вражінь природних, то прецінь се ще не була бесіда, т. є. систем голосових знаків для вираження вже не простих вражінь, але найрізномірніших думок і абстракційних понять. Аж коли чоловік почав жити громадами, показала у нього потреба постійного порозуміння у всяких речах і виробився систем таких голосових знаків, котрих значіння не раз було чисто умовлене, т. є. голос сам собою не виражав нічого, а тільки люди мовчки згодилися, що він має значити те й те. Таким способом із чисто наслідуючих, природних (ономатопоетичних) голосів виробилася звільна бесіда, в котрій звуки стали незалежні від наслідування природи, а чимдалі й слова стали незалежні від предметів, котрі первісне означали, і почали уживатися до означування чимраз загальніших понять. Таким способом бесіда звільна причинилася до розвитку мислення, пам'яті і взагалі найвищих духових спосібностей чоловіка, котрі й надали йому остаточну перевагу над природою в боротьбі за існування.

В кінці згадати ще треба про одну користь громадного життя, а іменно вироблення *наклонів суспільних* (Sozialinstinkte), котрі з свого боку причинювалися чимраз більше до зросту і скріплення суспільного життя. Пошанування для життя співгромадян, для їх особистої власності, почуття свого обов'язку, любов для своєї родини, – всі ті привычки та чуття, що суть основою суспільного життя і тепер можуть уважатися вродженими чоловікові, виробилися аж з часом, по довгім і важкім розвитку, в початках дружного життя людей і утвердились відтак в людській натурі природним добром.

VI

Коли в яким-небудь роді звірів покажеться яка-небудь відміна, корисна для тих звірів, чи то для осібників, чи для цілого роду, то тотя відміна має можливість не тільки утвердитися в тім роді, але зміцнюватись чимраз більше, робити чимраз глибші переміни чи то в організації, чи в

Українська історіософія

житті тих звірів¹. Звірі, зразу случайно обдаровані такою корисною відміною, ліпше можуть собі дати раду серед оточуючих обставин, перемагають своїх суперників в боротьбі за існування і мають можливість борше, ніж слабші звірі з того самого роду, оставити по собі потомство і передати йому ту саму корисну зміну. З часом звірів з тою корисною зміною стане більше, ніж тих без неї, а далі слабша порода й зовсім вигине, а остануть звірі, обдарені корисною зміною, котра вже тепер не є зміною, не є відскоком від норми, але є сама нормою. Цілий рід в такий спосіб переминявся, став більше або менше неподібний до свого попереднього типу, і то не ніяким чудом божим, а чисто механічним, сказати б, случайним способом. Сей механізм назвав Дарвін *природним добром*, і відкриття його становить головну заслугу того мислителя².

І чоловік, яко звір по своїй організації, навіть яко звір суспільний, стоїть під силою того закону. Тільки ж говорячи про суспільне життя чоловіка, треба впливів його шукати вже не в змінній організації, не в приноровленні тіла, а в зміні способу життя, в зміні суспільних установ (причину подали ми в примітці). Тут уже природний добір з поля біологічного переходить на поле соціологічне, і конечна річ, що на тім новім полі мусить прийняти й новий вигляд, не змінюючи, впрочім, своєї істоти. Погляньмо ж тепер, як проявлявся і до чого пер людей природний добір від самого початку їх суспільного життя.

Ми виділи вже, як під впливом боротьби за існування по довгих віках розсипного життя почали люди сходитися до купи, здружуватись. Ми зазначили, що аж від тої пори почалась людська культура, бо суспільне життя потягло за собою вироблення бесіди, товариських звичаїв та моральності. Очевидна річ, що скоро ті нові здобутки людського духу показалися корисними поперед усього для зміцнення суспільного зв'язку,

¹ Се последнее бачимо найярче у чоловіка. Всі перемини устрою суспільного, хоть безмірно важні в боротьбі за існування як кожного осібника, так і цілого людського роду, мають стосунково невеликий вплив на організацію чоловіка, а тільки на спосіб його життя. Найголовніша сьому причина, бачиться, того, що коли звірі до всяких нових обставин мусять приноровлюватися своїм тілом (організмом), чоловік приноровлюється до них тисячними приладами, котрі й становлять головну ціху його способу життя. Здається, що той поворот в розвитку людей, т. є. загальне уживання і вдосконалювання приладів, служачих чоловікові в боротьбі за існування, було головною причиною, чому від того часу боротьба за існування не була в силі витворити хоч би одну нову расу людей. (Т[ак] зв[ані] раси мішані, повставші вже в історичних часах, витворились не прямо в боротьбі за існування, а через змішання людей різних рас.)

² Звісна річ, що закон природного добору відкрили разом і незалежно від себе Дарвін і Уоллес (Wallace).

а посередньо і для ліпшого життя цілого роду людського, то силою природного добору вони мусили чимраз більше зміцнюватись. По первісній зовсім темній добі розсипного життя людей починається затим друга доба, котру Спенсер націхував назвою *панування церемоній та обрядів*.

У всіх боках людського життя бачимо в тій добі намагання до дружності, до тісного сполучення, до інтеграції. Люди, перед тим розсипані, злучуються в більші або менші череди, громади, – ті знов під тиском небезпеченства (війн і пр.) злучуються між собою в більші купи, вироблюють у себе спільну бесіду, однакі звичаї, однакий спосіб життя і, дякувати тому тіснішому зв'язкові, змагаються в силу і число, розростаються в племена і народи. Внутрі поєдинчих громад і цілих племен вироблюються спільні вірування та погляди, однакі обряди, привітання, відзнаки почесні й шаноби, побіди й невольництва. Починаються перші проби уладження життя родинного, громадського і племенного, перші сліди торгівлі та межигромадських, межиплеменних зносин. Починаються перші зав'язки держав, зв'язуючих ще тісніше громади і племена до купи. Всі ті суспільні установи, зразу слабкі, невиразні, случайні, силою природного добору міцніють, розширяються; боротьба за існування починає проявлятися вже в двох формах: боротьби кожної єдиниці з оточуючою природою за своє вдержання і боротьби цілих куп між собою за своє існування, за свою відрубність, за свій дома вироблений лад. Перша з тих форм звільна доводить людей від стрілецтва, рибацтва та ловецтва до життя пастирського та рільничого; попіхає їх до вдосконалювання своїх робучих приладів, до заселювання безмірних пустирів, вирубування лісів, сушення боліт, освоювання різної худоби і до чимраз кращого уладжування своїх економічних відносин. Друга форма боротьби за існування викликає чимраз більші війни і хоч не раз нищить і руйнує майно й існування многих єдиниць, то зато причинюється до стиснення суспільного зв'язку, до зміцнення державної організації; натовкуючи одні племена на другі, війна розширює світогляд і круг знання поєдинчих племен, – учить людей обмінюватись плодами природи й праці різних сторін; витворюючи більш або менш окремий стан вояцький, війна кладе першу підвалину до поділу суспільності на верстви; в початках вона дуже часто опікується торгівлею, промислом та міжнародними зносинами, ба навіть, вимагаючи множества всякого оружжя, сама викликає певні великі галузі промислу і немало причинюється до вдосконалення людського пізнання і використання металів.

В родиннім житті замість первісного безладного і зовсім звирячого парування бачимо тепер кілька дуже цікавих фаз розвитку. І так в перших людських громадах усі жінчини вважаються спільним добром усеї грома-

Українська історіософія

ди, до всіх має кожний член громади однаке право. Звичай той веде за собою другі звичаї, ціхуючі ще й нинішнє родинне життя диких народів, як, напр., той звичай, що назва матері (не вітця) переходить на дітей, що свояки матері вважаються ближчими від свояків вітця і т. д. З того первісного *спільноженства* виробились і другі фази: *екзогамія* (де женитися можна тільки з дівчатами з других племен) і *рабування дівчат* з чужих племен (коли котрий член громади, не вдоволяючись громадським спільноженством, хтів основати собі своє окреме родинне гніздо), *многоженство*, *многомужество* і в кінці *одноженство*¹.

В економічнім згляді бачимо також зразу велике намагання до спільності і здруження праці. Земля, не будши в нічийім посіданню в первісній, дикій добі, стається тепер спільною власністю племен та громад чи то стрілецьких, чи пастирських, чи й рільничих. Лови, пасення стад і управа поля відбуваються зразу також спільно, громадами. З громад більших ідуть менші купи людей на виселки, заснують т[ак] зв[ані] «пригороди» з таким самим внутрішнім упорядкуванням, яке лишили в головній громаді. Такі ж менші купи пускаються в сусідні краї та племена в цілях торгових, громадами ставлять великі будови, пам'ятники, могили і проч.²

Взагалі запримітити треба, що в тій первісній добі суспільного життя всяка діяльність чоловіка була обрядом, що ціле його життя, як і життя нинішніх вище розвинених «дикарів», зв'язане і обпугане було обрядами та церемоніями. Се впливало прямо з закону о природнім доборі. Раз ті обряди, ті звичаї показалися добрими для тісного здружування людей, – вони мусили відтак збільшуватись, змагатися і ширитися до крайності, мусили швидко обхопити всі боки єдиничного чи й суспільного життя людей. А під час того процесу і з ними самими зробилась важна переміна, котра надала їм ще більше сили, зробила їх із случайних формальностей, так сказати, обов'язковими путами для кожного. Звісна річ, що простий, «дикий» чоловік самим складом свого ума склонний усе, що зразу покажеться йому позиточним, з часом уважати вже не прямо позиточним, а святим, даним від бога на його вжиток. (Згадаєм тут тільки звичайні людкові поговірки: «святий хліб, свята днина, святий дощ» і пр.) Оттак було і з усіми людськими звичаями. Зразу звичайні форми людського здруження, вони в дальших поколіннях набирали безмірно більшої сили яко установи давні, предківські, ба, дані

¹ Про первісне життя родинне найкращі висліди: Мак-Леннана «Primitive Mariage» і Леббока в його «Origine of Civilisation».

² Про первісне громадське господарювання у різних племен гл[яди] висліди Мена про общини індійську, яванську, сербську, Лявлея книги про первісну власність ґрунтову й др.

людям самими богами, т. є. святі і для кожного обов'язкові. І як зразу заховування або незаховування тих звичаїв було ділом чистої случайності або потреби єдинець, – тепер сталося обов'язком кожного, обов'язком, котрий треба було повнити, не думаючи о тім, чи він потрібний і розумний, чи ні. От тому-то й назвав Спенсер сю добу першої, інтеграції людської пануванням церемоній. Товариські економічні і межиплемінні відносини людей в тій добі стояли під ненастанним впливом тих церемоній; ніхто не смів вилагатися з-під їх власті. Совість, моральність, релігія тонули і зезали ще зовсім в мраці церемоній, і аж звільна почали з неї виділюватись, різниціюватись. Церемонії зразу були всім, становили все; повнячи їх, чоловік був і моральний, і релігійний, вони були первісною релігією, були вступною школою, в котрій дух людський учився правдивої релігійності, сліпої, уляглої віри в усякий, хоть би й найпустіший і розумові противний авторитет.

Ми сказали, що церемонії були вступною школою релігійності. Тут конечно [потрібно] об'яснити, що ми розуміємо під релігійністю. Вже від найдавніших часів, ще в звірячій, розсипній добі свого існування чоловік мусив мати якісь темні вірування про душу в собі самім і про духів своїх предків, про духів убитих ним звірів і т. д. Але ті вірування, се були радше неясні забобони, будячі свого роду страх в чоловіці, але не були релігією в такім значінні, як се нині понімається, т. є. не спонукували чоловіка до почитання яких-небудь вищих сил, до їх поєднування молитвою та жертвами, до послуху їх волі. От сього-то почитання, от сього покірнього послуху для волі вищих істот навчився чоловік аж в суспільнім житті, в добі панування обрядів та церемоній. Не диво затим, що в тій добі розвиваються і приходять до сили також первісні релігії, котрі звільна втягають в свій обсяг і найбільшу часть обрядів (обряди при вродженні і смерті чоловіка, в недугах і слабостях і т. д.) і таким способом забирають в свої руки власть над усіми поступками, над цілим життям чоловіка.

Поряд з релігією, а подекуди й зовсім спільно з нею витворюється і первісна *вдасть* політична, царів та панів. В першій порі суспільного життя людського не було того, що називаємо *властю*, т. є. панування людей над людьми. Коли первісні стрільці, рибаки сходилися в часову або і постійну спілку, то сходилися для взаємної помочі, оборони і пр., сходилися як рівні з рівними. Кожний у тій спілці займав однаке місце, а коли навіть у спільних походах, ловах і др. ставав один попереду, провадив і правив усіми, то був се найсильніший, найдосвідченіший, найсмільніший; він по вдачнім влові міг діставати трохи більшу часть добичі, але над своїми товаришами він по скінченні того діла, в котрім він перед, не мав ніякої власті. Так само діялось і пізніше, коли поєдинчі купи первісних дикарів зжилися в племена і почали воювати поміж собою. На

Українська історіософія

час війни плем'я таке вибирало собі або одного верховного вожака, а той з своїх рук становив менших вожаків (розуміється, усе тільки на час тої одної війни), або ціле плем'я вибирало нараз багато своїх найзнатніших людей, щоб ті вели їх у війні. А лучився спокій – давні вожаки ставали знов простими громадянами, а в громадських радах голос їх значив тільки ж, що й голос кожного другого громадянина, ба навіть подекуди менше, так як в тих радах найбільше значив голос *найстарших*.

Але звільна обставини зачали складатися некорисно для тої первісної громадської та племінної самоуправи людей. Часті війни, повстаюче з них, з одного боку, невольництво, а з другого боку, збагачування вояків вносили в ту первісну одностайну громаду новий складник – економічну нерівність. Крім того, чим війни ставали довші та частіші, тим борше докопуватись мусив також розділ людності на окремі верстви: хліборобську і вояцьку. А відколи вояки почувись відрубною, а притім сильнішою, оружною і багатшою верствою, відтоді й почали намагати до того, щоб захопити в свої руки постійне верховодство над прочими співгромадянами – хліборобами, ремісниками та купцями, А особливо вожаки, котрі не раз відзначилися в війнах, більше від других збагатилися награбованим добром та працюючими на них невольниками, почали намагати не тільки до того, щоби вдержати при собі верховодство та зверхність над цілим племенем в усякий час, але навіть щоби те верховодство зробити дідичним в своїм роді. Се був дуже важний крок в розвитку власті політичної¹. Бо коли досі верховодство (чи то часове, чи й постійне) залежало від особистої сили, зручності, досвіду, заслуги, то се конечно вимагало, щоб був хтось, спосібний до оцінення тої заслуги, і щоб мав хтось власть і силу, в нагороду за ту заслугу робити одного чоловіка верховодником усіх. А власть таку і силу мав не хто другий, як тільки ціле плем'я, народ, громада. Верховодники тільки з рук народу одержували своє верховодство і завсігди знали, що ті самі руки при першій нагоді можуть його їм і відібрати. Не диво затим, що вони всіми силами стараються отрястись з тої недогідної народної зверхності, стараються з первісних слуг народу зробитись його панами. Вирізнення і виосібнення окремого вояцького стану дає їм до того сильну опору, матеріальну підставу: маючи за собою військо, вони можуть усмирити або й зовсім знищити тих громадян, котрі би показалися недовільні їх властю. Але релігія вповні довершує те діло і довершує його в спосіб, далеко легший і вигідніший від сили оружжя.

З розвитком і розростом обрядів, церемоній та вірувань між людьми

¹ Дуже гарно виказав то Спенсер в своїй найновішій статті про розвиток політичної власті, гл[яди] «Staatliche Einrichtungen»; «Космос», 1881 р.

з конечності появлялися люди, котрих думка переважно працювала в тім напрямі, котрі найліпше тямували ті тисячні обряди та вірування, перестерігали з власної охоти їх строгого виповнювання у других людей і звільна здобували собі славу людей «знаючих», «відушних», «віщунів» і т. д. Звільна виробилася між народом віра, що такі люди зносяться з духами, від них дістають своє знання, а навіть набирають різними способами власті над ними. А позаяк і самі люди «знаючі» чи то з вродженого самолюбства та самохвальства, чи й других причин (галюцинацій, снів і т. д.) не тільки тому не перечили, але, противно, се стверджували, то конечно з того мусила виробитися віра, що ті люди при помочі духів і над людьми мають надприродну силу, можуть їм помагати або шкодити. Додати треба до того, що такі люди звичайно займалися й ліченням хорих, котре первісне не було зовсім медициною в нашім розумінні, але так само як і все проче – тільки купою різних обрядів та церемоній. Усе те якнайбільше сприяло витворенню посеред племен купи людей, займаючих відрубне і в значній часті упривілейоване положення людей, окружених певним страхом, повагою і облиском якоїсь надприродної сили, котра підчиняє їм добрих і злих духів і, значить, дає їм можливість помагати або шкодити людям.

Але коли такий «відушний» чоловік був заразом воєнним вожаком і богатирем, тоді його повага ставалась удесятеро більшою. Тоді він міг спокійно видавати які хотів установи і накладати тягарі на народ, закриваючись в кождім разі духами предків або волею богів, з котрими мав зносини і котрі-ді жадають сього та того. Такий наказ не міг уже надібати опору, і тому-то верховодники живо привикли до того – видавати всі накази в імені божім, ба навіть уважати свою власть даною їм від богів, а в кінці і рід свій прямо виводити від богів. А де верховодники не були самі людьми «відушними», там старалися вийти в тісний зв'язок з такими людьми, пригорнути їх до свого боку, уступити їм навіть часть власті, щоб за те покористуватись услугою, яку через «відушних» могла їм сказати релігія. А скоро раз верховодники воєнні зробились відпоручниками, вибранцями, а то й потемками потужних духів-богів, то вже само з себе випливало, що власть їх – се божа власть, що люди затим не можуть її ні надавати, ні відбирати і що вона без згляду вже на заслугу мусить оставатися вроді вибранців та свояків божих.

Таким способом при помочі релігії та обрядів слуги народу зробились панами народу! Таким способом первісні самоуправні і народоправні общини самі з себе витворили абсолютних владців: королів, царів, князів. Вояцтво, збагачене війнами, розсілося круг верховного владця, поробилося лицарями, боярами, панами. Значить, і первісній громадській та племінній спільності настав кінець.

Мусимо тут ще хвильку задержатися. Звичайно люди, мало тямущі в суспільно-політичному розвитку людськості, говорять, що нинішній соціалізм та комунізм, се тільки повторення тої первісної «общинної» спільності, про котру ми тут говорили. Вони так і звуть її «первісним комунізмом». А з того виводять вони ось що: 1. Теперішній соціалізм і комунізм, се змагання до повернення тої прадавньої, забутої і пережитої спільності, давно обаленої і похороненої дальшим поступом, се затим змагання назадницьке, противопоступове, ведуче до варварства, до здичення людськості; 2. Так само, як «первісний комунізм» не міг остоятися супроти поступу, так і сучасний соціалізм, хоть би і зістав введений в діло, з тих самих причин неостойться довго і буде мусив уступити місце якомусь іншому ладові. На те приходиться нам відповісти ось що. Хоть первісну общинну спільність подекуди й можна назвати комунізмом, то прецінь зовсім не можна уважати її за одно з сучасним соціалізмом, котрий опирається іменно на найголовніших здобутках усього дотеперішнього розвитку людськості, як се, впрочім, буде розказано обширніше при кінці сеї статті. А чи соціалізм колись уступить місце якомусь знов іншому ладові суспільному, сього ми тепер не можемо знати і се нас, правду кажучи, нічогісінько не обходить. Судячи з дотеперішнього розвитку, се, впрочім, і можна припустити, бо звісно, і соціалізм же, як усяке людське діло, не буде ділом без хиби, не поробить з людей ангелів безплотних, не знесе затим ані одного основного закону людського розвитку. Та тільки ж, як сказано, до сього нам і діла нема. А щоб ясніше показати різницю між сучасним соціалізмом а первісною общиною, ми погляньмо, на чім основувалася первісна община, а на чім основується теорія ладу соціалістичного? Первісна община оснувалася на найпростішій формі продуктивної спілки: земля була спільна, а люди працювали на ній так, що кождий член громади однакими і то дуже простими ручними знарядями робив однаку роботу. Про тіснішу кооперацію, про здруження знарядів і централізацію робучої сили не було тут і бесіди. Се була спільність віддільних робучих одиниць, немов в'язанка прутів, зверху зв'язана ушовкою. Не диво затим, що коли ушовка пукла, пруги розпалися; коли первісна общинна спільність почала різницюватись в відрубні верстви суспільні, т. є. коли поєдинчі особи, досі порівняні з усіми другими, почали чи то економічно, чи політично чи релігійно переростати повиш звичайної міри, то мусила упасти й общинна спільність. А між тим сучасний соціалізм основується іменно на тім, чого не ставало первісній общині, на скомбінованій спілці, на тісній організації праці, на зцентралізованій (в машинах і машинових системах) робучій силі і на тісній федерації всіх людей в одну робучу спілку (з відповідним поділом праці) і в одно політичне тіло, основане на повній самоуправі та

вольності його поєдинчих членів: племен, народів, громад. З того вже можна осудити, як поверхово та з легкої руки многі люди судять про соціалізм, не завдавши собі труда дібратись до самих фактичних основ сеї теорії ані прослідити її розвиток до крайніх консеквенцій.

Зберім тепер в кількох словах увесь хід розвитку, який ми бачили в тій першій добі людського суспільного життя. Боротьба за існування витворює спільність. Спільність витворює обряди, церемонії та вірування, котрі її зміцнюють. Обряди, церемонії та вірування, розростаючись чимраз більше, витворюють окрему верству людей «відушних» (ворожбитів, лікарів, попів), а посередньо витворюють абсолютних владців з дідичною (не народною, а противнародною) властю. Абсолютна власть обалює і нищить первісну спільність. Те, що в початку зміцнювало спільність, в дальшій розвитку нищить її, – розуміється, не зовсім, нищить тільки одну форму спільності, щоб впровадити другу. Се немов образ того змія, що кусає власний хвіст, але іменно се, як побачимо далі, і є загальний закон історичного розвитку, принаймні в дотеперішній історії.

VII

Оттак-то первісне здруження людей, само, силою власних в нім лежачих консеквенцій, виродило знов роздруження, нерівність між людьми. Природа чоловіка пре до чимраз ліпшого забезпечення життя і розплодку. Хліборобство, ремесла, купецтво змагається чимраз далі, а позаяк первісний обшинний лад давав громадянам при зовсім неорганізованім способі праці малі користі, а зате багато де в чім в'язав їх волю в ділах господарських, то община звільна розпадається. (Розуміється, що де користь з обшинного господарювання рівноважилася або й перевищала його недогоди, там воно вдержалося й донині, як на острові Яві, в Індії, Росії і т. д.) Для належитого розвитку господарства понад обшинне треба, щоб господарюючі особи могли у всім свобідно розпоряджуватись, вводити нові способи праці, нові знаряди після своєї волі, управляти поле і держати худобу, як до потреби, а не так, як заведено в громаді. Притім же сам характер первісних ручних знарядів, приладжених для вжитку одиниці, тягнув до єдиничної праці, до поділу і роздроблення праці. Так само діялося і з ремеслами, котрі з самого початку були вмлістю поєдинчих одиниць і не могли бути ділом громадським, обшинним. Так само розпадалися поволі й общини купецькі в міру того, як при зміцненні політичної власті і розрості воєнних сил дороги і торги ставались безпечніші і затим ставало корисніше і вигідніше їздити малими громадами, з невеликим прибором і легкою збруєю або навіть і єдинично. Так також і в родиннім житті, як се ми уже вперед спімнули, спільноженство прямо попхнуло зразу немногих сміліших до

захапування дівчат з чужих громад на приватну власність, а далі й до загальних звичаїв екзогамії (женицьби з чужоплемінними) і уникання женицьби з близькими свояками. Загальний затим появ сеї другої доби в людській історії, се роздруження, розділювання «на ся», нове різницювання в ділах господарських, родинних і суспільних. В ділах господарських – се доба роздробленої приватної власності не тільки знарядів та здобутків приватної праці, але і землі, лісів, копалень і т. д., доба єдиничного, дрібного способу продукування. В ділах родинних – се перехід від спільноженства і многоженства та многомужества до одноженства та віддільної, тісно в собі (в власті вітцівській) зв'язаної родини. В суспільності загалом се пора розділу на верстви і касти, не раз дуже строго відділені одна від другої (князі з родинами, лицарі, попи, вояки, купці, ремісники, хлібороби, невольники і т. д.).

Але сей розділ внутрі суспільності – се вже не та розсипка первісних дикарів, яку ми бачили перед суспільним здруженням. *Сей розділ робиться вже на підставі здобутків попередньої доби*, на підставі здруження суспільного. Зв'язок громадський і племінний остається, ба навіть зміцнюється в зв'язках державних. Власть політична досягає в тій добі найвищої степені сили і могутості, стається тиранією з божої ласки. Як перед богами всі люди ничтожні, безсильні і безправні – бо право прецінь бог дав, бог може і взяти – так само ничтожні, безсильні і безправні всі люди в державі супроти найвищої одиниці – царя-тирана. Він, яко потомок богів або не раз і сам бог, волен робити з людьми, що йому сподобається: людська одиниця супроти нього шезає, маліє до безконечності, нівоціє. І се іменно тоді, коли ті одиниці людські силою самого розвитку розривають стісняючу общину, намагають до більшої вольності і самостійності особи в ділах економічних, в ділах політичних всі вони порівно, багаті й бідні, становлять одну безправну і безсильну масу, керовану тільки волею або й при мхою царя-бога. Безправність і безсильність політична не перепиняє одиницям витворювати серед суспільності чимраз більшу маєткову нерівність, котра в кінці мусить повернути й тиранський устрій політичний.

Але поки що тиранія в повній силі. Історія лишила нам образи таких тираній, а іменно тираній більше світських в Вавілоні, Ассирії, Мідії, Персії, Македонії (Філіпп II і Олександр В[еликий]), і тираній більше релігійних (теократичних) в Єгипті, Юдеї, Перу. У греків і римлян бачимо в печатках їх історії також тиранії, аж поки різниці економічні, витворені внутрі самих народів, необалюють тиранського правління і не ставляють на його місце тиранії плутократичної, т. є. панування багачів над бідними. А при кінці старинної історії бачимо, що давня поява тиранів знов верта-

ється в формі римських кесарів, котрих першим ділом було – поробитися богами і звести до свого боку попів з усіх вір та закласти навіть величезну церкву, де би помішені і почитані були всі боги з їх царства (Пантеон). І знов бачимо те саме, що в початку сеї доби: політичні права єдинців супротив волі або й самоволі кесаря шезають зовсім. Кесар – се бог, се затим неограничений пан маєтку, доброї слави і життя кожного з своїх «підданих», «підвладних». Він неначе приватний властивець цілої держави з усіма землями, полями, лісами, містами, селами й людьми та їх майном. Він каже: держава – то я, то моя власність, і каже се далеко справедливіше, ніж казав у XVIII віці Людовік XIV у Франції. Та тільки ж під блиском тої політичної власті, котра, здається, не знає і не кладе собі ніяких границь, криються сімена великих роздорів, сімена нового суспільного ладу. Сімена ті – се нерівність економічна, котрої не могла зарівняти ніяка власть тиранська. Противно, власть тиранська мимо своєї волі-відомості допомагала до збільшування сеї нерівності. Відбираючи своїм підданим всяке значіння, всяку волю в ділах політичних, тирани оставляли їм повну волю в ділах економічних, підпомагали купецтво та промисел надаванням привілеїв, а громадячи під свою власть чимраз більше племен і країв, громадили також до своїх скарбниць незміримі скарби. Тиран, крім політичного верховодства, ставався й найбільшим багатцем і любив громадити круг себе та відзначувати не тільки головних лицарів та попів, але також і головних багатців в краю. Крім того, він міг і сам збагачувати своїх любимців, надаючи їм чи то заряд обширних країв (сатрапії), чи то величезні посілости: землі, села і міста. А з другого боку, часті війни робили множество «вольного» люду невольниками. Такі невольники ставали власністю панів, багатирів та царів і мусили працювати на них як худоба і служити їм до всякої послуги. Як усі вольні в державі не мали ніякого політичного права супроти царя, так знов невольники не мали ніякого вже й людського права супроти своїх панів. Тиранія ширилась від гори до долу і чим нижче, тим ставала тяжчою і жорстокішою, коли з поля політичного переходила на економічне. Таким способом тиранія, розвившись до своїх крайніх границь, витворила, з одного боку, безграничну самоволю владців, а з другого боку, безграничне пониження підданих та невольників в правно-політичнім згляді; з одного боку, безмірні багатства царів, сатрапів та царських прислужників, лицарів і вельмож, а з другого боку, безграничну нужду невольників та вольних пролетаріїв в економічнім згляді. Значиться, в обох тих зглядах, в політичнім і економічнім, вона витворила незагладимі суперечності, виростила сили, котрі швидше чи пізніше мусили її саму обалити. І справді, вже під кінець Римської республіки бачимо рівночасно і війну невольників та розбійників морських за своє суспільне та політичне рівно-

Українська історіософія

управління, а також великі рухи римських пролетаріїв (під проводом Гракхів) за економічне забезпечення. Кесарі римські, хоть і старалися часом полагодити ті противенства та суперечності, то однако не могли здобутися на корінний перестрій усеї суспільності. Вони не вилічили суспільної недуги, а тільки вгнали її в нутро суспільності. Панування римських кесарів – се було в великій часті панування невольників, випущених (лібертінів) та наємних вояків-преторіанів. Чим би був скінчився той розвиток, коли б був далі йшов нормально – не знати. Але ото налетіла буря з півночі та сходу і розвалила величезну будову Римської держави, а через те й повернула розвиток суспільний вбік, примішавши до складників римської суспільності нові, а властиво первісні общинні складники.

VIII

Ми вже на вступі сеї статті сказали за Тейлором, що історія людськості не є одנותялим і прямим розвитком, що в ній стрічаються і збочення, немов відскоки. Одним з найвидніших таких збочень в історії є перехід з старинного світа до середніх віків, є тотя доба історії, що звичайно зветься великою вандрівкою народів. В течію старинної історії вона внесла нову струю і враз із впливом новопосталого християнства розвалила послідній великий витвір старинної культури – Римську імперію – та повернула цілу течію історії в інший бік.

Щоб порозуміти, який новий складник внесла в історію людськості вандрівка народів і слідує за нею панування германських порядків в Західній Європі, треба уяснити собі противенство тих порядків з порядками старинними, а особливо римськими. Звісна-бо річ, що Римська держава виродилась на підставі тісної організації родинної, в котрій до найвищої степені доведена була автократична власть голови родини. Між тим германська воєнна організація виродилась з організації громадської, в котрій, як і у всіх первісних громадах, автократичним паном був загал усіх вольних членів громади. Аж в довголітніх війнах з Римом ті удільні германські громади почали зв'язуватися в більші, тісно сполучені цілості – держави. І коли римляни, забираючи який-небудь край (в печатках свого розросту), присвоювали собі передовсім *землю*, котра ділилась або між поєдинчі римські родини яко добро приватне, або оставалась добром державним яко *ager publicus*¹, – то германи, забираючи чужий край, старались присвоїти собі передовсім його *людність*, котра ставалась *підданою* завойовників, а зглядно поєдинчих вожаків. Се просте розрізне-

¹ Дослівно: народне поле (земля), державна земля (лат.). – Ред.

ння дає нам ключ до порозуміння цілої історії, цілого розвитку середніх віків.

І в економічному, і в політичному згляді середньовікові порядки показують характер мішаний. З одного боку, громадська рівність і спільність напівдиких племен; з другого боку, невольничче підданство (*Leibeigenschaft*¹), власність приватна і власть монархічна – витвори розбитої старинної культури, відживші на її руїнах. З тих різnorodних складників виробилися основні суспільно-політичні установи середніх віків. Вся земля в державі вважається первісною власністю держави, а зглядно її представника, цісаря (і то не власністю особистою, а власністю *корони*). Цісар, а зглядно корона, – се верховний вузол в державі, в котрім сходяться всі її ниті. О один ступінь нижче від нього стоять рівні і вольні його дружинники (*sodales*²), шляхта, колишні завойовники. Вони обов'язані особисто служити державі (короні) в воєнній ділі, а щоб могли сповняти свою службу належито, а також в нагороду за попередні услуги, дістають від цісаря (корони) землю з посідання і вжиток (*feudum*) на такий час, доки триватиме їх служба, а зглядно, доки житиме їх рід, по чім земля переходить знов на пряму власність корони. Ті дружинники, одержавши великі простори землі в часове *ленне* (*Lehn* від *leihen*, позичати) посідання, ділять своє лено знов на частки, котрі на таких самих умовах дають в ленне посідання *своїм* дружинникам, обов'язаним служити їм, а з ними й державі. Ті знов можуть оп'ять свої кусники давати в ленне посідання ще меншим вольним дружинникам і т. д. Таким способом від найвищого верховника і представника держави йде ціла драбина чимраз нижчих щаблів *вольних* людей, обов'язаних до воєнної служби. Але на яким же ґрунті стоїть тота драбина? Звісна річ, на ґрунті *кріпацтва і підданства* ремісників та хліборобів. Робучий народ тут вважається невідлучною часткою того кусника землі, котрий дається і береться в лено, вважається немов живим інвентарем, без котрого й земля сама для шляхетного, воєнного дружинника, лицаря, не має ніякої стійкості. Не потребуем, здається, і замічати, що вище духовенство й монастирі в тім ленничім порядку стоять нарівні з прочою шляхтою, беруть і роздають лена і обов'язуються хоч не особисто, то посередньо до воєнної служби.

Але не досить того. Така воєнна організація цілого краю, викликана іменно вічним небезпеченством під час довікової вандрівки народів, вимагала ще одного огнива до своєї цілості. Приходилось укріпляти границі, оборонні, торгові та радні місця сильними мурами та окопами, о котрі би розбивались вали хижаків. Уже римляни в цілій Західній та Сере-

¹ Володіння тілом (*нім.*). – *Ред.*

² Дослівно: товариші, приятелі (*лат.*). – *Ред.*

Українська історіософія

дній Європі позакладали були багато таких укріплень, котрі з часом порозростались в міста, городи (від городити, укріпляти). Такі міста в разі нападу мали служити збірним і охоронним місцем для околичного народу з усім його добутком, який тільки дався туди знести. Позаяк в них за сильними мурами та залогою военною було далеко безпечніше, ніж на простовіллі, то вони сталися також осередками науки, ремесел, торгівлі і промислу. Міста ті рідко бували в посіданні поєдинчих ленників; найчастіше вони оставались в прямій власності корони під зарядом цісарським. Праця ремісницька і наукова, купецтво і промисел в містах – усе було зорганізовано також на взір тої феодальної драбини, яка панувала в цілій державі. Заряд міста, а також суд був в руках бурмістра і радних (лавників), вибраних міщанами. Кожде ремесло було зорганізовано в *цехи*, купці в *гільдії*, а заклади наукові мали також свої відповідні організації (буршеншафти). Кожда така організація мала свої тісно означені права і обов'язки, мала означену зверхність, свої суди і т. д.

З того побіжного очерка середньовікових феодальних порядків можемо вже бачити, чим різнилися вони від порядків старинних і куди повинен був піти дальший їх розвиток. Супроти старинних порядків був се почасти регрес, а почасти й прогрес. Регрес остільки, що, обалені в Римській державі, межинародні й меживерстові перегороди тут знов віджили і то з подвійною силою. Бо коли розвиток старинного світа, дійшовши свого шпилья в Римській державі, почав уже всі міжлюдські противенства зводити до самих основних суспільно-економічних і політичних питань: *рівності* економічної і правної та *свободи* політичної (слова, особи, віри і думки), – то тут діло далеко більше запуталось і затемнилось через розкавальцювання суспільності в різнородні верстви, підпорядкованих одна другій не силою розуму або хоть би й маєтку, але силою шляхетства, роду, традиції; розкавальцювання суспільності і тісне замкнення кожної верстви в її границях виродило тісноту погляду, вузькозорість, ворогування та, війни за дрібниці, нетолеранцію слова, віри і думки, темноту та зашкаралущення в старих, пережитих формах.

Але з другого боку, є і прогрес в тім ладі супроти старинного. Підданство, хоть і в яких диких та грубих формах воно не раз проявлялося, все-таки становить поступ гуманності супроти старинного невольництва. Сам феодалізм із своєю сложною драбиною суспільних підпорядкувань як, з одного боку, ограничує авторитаричну владу монарха, так і, з другого боку, ограничує й приватне право ґрунтової власності. Поділ суспільності на різко розграничені верстви з приписаними для кожної окремими функціями відповідає поділові праці в мануфактурі, де кожда робуча одиниця повнить одну якусь дрібну спеціальну функцію і де аж праця всіх одиниць витворює скінчений вит-

вір. При такім поділі праці, правда, свобідний розвиток єдиниці терпить, вона нидіє в деяких частях, але зате до високої степені розвиває свою спеціальну зручність. Отак було й тут. Поєдинчі верстви, замкнені кожда в собі, мусили звернути головню свої сили на внутрішній розвиток. І се був великий поступовий момент в історії середніх віків. Бо, звісна річ, не раз і найменша животна верства, найдряхліша встанова може держатися довгі віки, коли тільки має можливість жити чужоїдним способом, черпати з боків нове скріплення, щораз нові соки. Але коли прийдеться їй жити і розвиватись о власних силах, так тут сейчас покажеться її дряхлість, і вона швидко мусить розпастися. Так було і з феодалізмом. Кожда верства в сложній драбині суспільній повинна була розвиватися сама в собі, плекати і до найвищого розросту доводити ті зароди, які в ній були зложені.

І так бачимо, що цісарі і взагалі власть монархічна змагає до чимраз більшого скріплення. В різних краях іде вона до того різними дорогами, тож і до різних доходить кінців. У Франції королі входять в зв'язок з потужним попівством, а стараються пригнобити і підтяти шляхту; власть королівська доходить до найвищої сили, доводить народ до найбільшого пониження і бідності і викликає революцію 1789 р. В Англії королівська власть опирається іменню на шляхті, але зарання мусить допускати її до уділу в правлінні – проби противних змагань кінчаються революціями – і зарання вже стається Англія шляхетсько-конституційною державою. В Німеччині ж власть цісарська вступає в довгу і завзяту боротьбу з попівством, але в тій боротьбі упадає до крайності і дістається до рук феодалам: шляхті, частковим князям і попам. У всіх тих трьох феодальних державах власть монархічна з початком нашого віку *de facto*¹ щезає силою розвитку чи то через атрофію (вичерпання сил), чи через гіпертрофію (надмір сил).

Не менше цікавий розвиток лицарства, шляхти. Досконалячись раз у раз в воєннім ремеслі, шляхта мусила й шукати війни, щоб раз у раз здобувати нову славу, а то й нові лена. І справді, середні віки – то віки *par excellence*. Війни тягнуться й по 100 літ, вибухають за леда дурницю. Але річ конечна, що в тих війнах вигибало багато шляхетських родів. А знов коли війн не ставало, шляхта з конечності пускалась на розбої та рабунки (*Raubritterthum*²), що мусило викликати против неї опір інших верств (особливо монархів і міст). В Англії, де власть шляхти більшала чимраз дужче коштом власті королівської, вже в XIV віці з магнатів родових почали робитися магнати грошові, капіталісти. У Франції велика революція обалила безповоротно пишну колісь будову шляхетської вели-

¹ Фактично, насправді (*лат.*). – *Ред.*

² Дослівно: рицарські грабунки (*нім.*). – *Ред.*

Українська історіософія

чі, а на її руїнах заклала підвалини не менше пишної будови величі міщанської (bourgeois, буржуа). В Німеччині старий феодализм удержався найдовше, а прецінь блиск його вже в XVI віці почав меркнути супроти быстрого розвитку міст. Аж в нашім віці робиться там той самий перелом – переміна шляхти родової в шляхту масткову.

А вже безперечно найцікавіший розвиток міст, їх обезпечене становище дозволило тут більше, ніж деінде, розвиватись мирній культурі, промислові, науці і штукам. Від початку середніх віків міста намагають до чимраз більшого розширення своєї автономії; з власності державної вони робляться «вольними містами», з власною управою, власним скарбом і власною військовою силою, котра живо стається грізна для бутної шляхти і слабосилого монархізму. І справді, раз шляхта, раз королі зв'язувалися з ними в міжособній боротьбі; раз ті, раз другі надавали містам нові вольності і привілеї. Притім широкі торгові зносини розширяли чимраз більше кругозір, збільшували багатство міщан. Відновлення грецької науки і штуки внесло нове життя в міста; відкриття Америки і морської дороги до Індії збільшило їх багатство; винайдення стрільного пороху надало їх добре узброєним і вміло веденим військам перевагу над закутими в залізо лицарями; винайдення друку розширило їх духовий кругозір, оживило думку і критику і скріпило бажання волі. Революційні ідеї мислителів XVIII віку були тільки ясним і систематичним висказом того світогляду і тих змагань, котрі від XVI в. вироблялись і дозрівали серед міщанства. Найшвидше розвинулись міста Північної Італії і підняли в зв'язку з попівством боротьбу проти німецьких цісарів; боротьба тота до решти підкопала цісарську владу в Німеччині. Упадаюче цісарство держалось там ще якийсь час іменно на містах, сиплючи їм щедрою рукою привілеї і причиняючись до їх зросту. У Франції міщанство розросталось також під час боротьби королів з шляхтою; опісля воно довгий час домагалось рівноуправнення з шляхтою, поки велика революція відразу не поставила його в пануюче положення на руїнах шляхетських замчищ. В кінці в Англії розвиток міщанства йшов поряд з розвитком шляхти; конституціонализм того краю, вільність особи, вчасне знесення підданства, т. є. іменно існування того, чого домагалось у Франції міщанство в XVIII в., причинилось багато до її розвитку і збагачення.

«А ви, плебеї-гречкосії?» Як розвивались ви? Що скористали, а що стратили ви в ту важку, но і важну добу історичного розвитку? Дивна річ! Чим ближче до наших часів, тим доля люду робучого (сільського і міського) ставалась *правно* легшою (хоть і не значно, і не всюди), зате ж *економічно* чимраз тяжчою, тим тяжчою, чим живіше і серед убогих людових мас розтівається почуття своєї людськості і бажання волі. Тож не диво, що вступ в новіші віки означений майже всюди кровавою чертою

т[ак] зв[аних] «хлопських бунтів». Правда, людові маси, вирості в довговіковій темноті і притиску, не мали ясного розуміння своїх інтересів, не знали, куди хилитися і до чого прямувати. Тож найчастіше їх бунти та війни мали тільки негативну вагу – протестів придушеного і опресленого чоловіцтва проти пануючих суспільних порядків, а коли в них висказувались часом і позитивні вимоги народу, то вимоги ті були звичайно реакційні, а не поступові. Аж знесення підданства і визнання робочому людові політичної свободи внесло нове світло в його життя. Правда, економічні відносини робочого люду через визнання їм формальної свободи не поправились, а навпаки, погіршились, але це погіршення було кінцеве як потужний товчок до дальшого розвитку.

Зберім тепер докупи все сказане про середні віки і стараймось із тої маси попутаних та суперечних змагань винайти провідну поступову нитку.

Середні віки ми назвали б добою переважного різниці ванна. Все тут розгалужується, роздільнюється, розграничується. Політичні і суспільні сили немов розпирскуються, заправляються кожда в собі і кожда для себе, та тільки на те, щоб опісля знов зійтись виробленими і доспілими і зміритись в новій, великій, поступовій боротьбі. Середні віки були перехідною добою від доби первісної дикості, від доби звірячого панування фізичної сили між людьми до доби нової культури, до доби панування розуму між людьми. Тож не диво, що такі противенства схрещуються в них. В перехідній добі мусять же стрічатись останки пережитої давнини і зароди нової будучини; чим різче вони відділяться одні від одних, чим односторонніший розвиток кожного з них, тим швидше зісхнуть старі останки, тим буйніше виростуть нові літорості. Воєнна організація суспільності і автократична власть людей над людьми – це були ті старі останки, незгідні з дальшим ходом людського розвитку і осуджені на загибель. Ми бачимо, що іменно вони були основою всіх середньовікових порядків. Але прецінь сама сила їх власною природою розвитку й обалила їх. Воєнна організація суспільності викликає укріплені міста; укріплені міста сприяють розвиткові мирної праці і обогаченню невоєнних людей – міщан; обогачення міщан родить в них бажання волі і рівності, а відразу до війни і родових привілеїв; бажання ті ведуть до революції і до обалення феодалізму.

ІХ

Звісна річ, що в певних границях (від початків дружного життя) чим на нижчій щаблі розвитку стоять люди, тим упертіше думка їх преться в позаприродний, позазмисловий світ. Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних умовин, вони творять тисячі казок про душі і духів,

Українська історіософія

про почвар і богів. Ціле їх життя земне починає бути залежне від істот неземних, т. є. прямо від витворів їх власної фантазії. Увільнення людськості від тої самими людьми сотвореної власті – се процес дуже довгий і тяжкий, він триває до наших днів, і ми не діждемся його остаточного і безповоротного рішення. Увільнення того – се й є боротьба правдивого знання, *науки*, з мнимим знанням, з вірою, *релігією*. Очевидна річ, що ті дві ворожі сили стоять до себе в відворотнім стосунку: чим більше науки, тим менше віри, бо наука не є віра, а сумнів, критика; чим більше віри, тим менше науки. І знов очевидна річ, що стосунок той в великій мірі залежить від даних економічних і політичних обставин, т. є. від людської (індивідуальної і громадської) боротьби за існування. Чим економічні і політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча – народи, знеможені матеріально і духово, вертаються взад, до часів анімізму та фетишизму. І навідворіть, чим ліпше укладаються економічні і політичні обставини, чим більша сума політичної волі і економічного добробуту в суспільстві, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія. Затим очевидна річ і те, що коли всі *люди* на землі дійдуть до того, що будуть мати раз назавсідги до крайньої можності забезпечений матеріальний добробут і політичну волю (як се може статися, про те поговоримо далі), тоді наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя, праці і боротьби за існування, а віра, релігія зійде до нуля, т. є. яко складник історичного розвитку перестане існувати. «День его же чаєм сидящі во тьмі, в его же пришествіє віруєм, его же стези уготовляєм».

Як з наукою взагалі, так стоїть діло особливо і з наукою про людське життя, про людський добробут, з соціологією і економією суспільною. Чим нужденніше жиє загал людей, чим більше добробут одиниць підтятий привілеями других одиниць або самоволею всемогущих владців – царів, тим менше у людей охота застановлятися над своїм життям і його можливою (а для них і зовсім неможливою) поправою. Аж коли суспільність, а принаймні одна її (досі неупривілейована) часть дійде до повного матеріального добробуту, починається серед тої часті зразу застанова над життям, а далі й боротьба за рівність прав (а властиво за рівність привілеїв) з другими упривілейованими верствами, боротьба в ім'я не вже яких-небудь родових титулів, але в ім'я економічної сили. Так діялося всюди на заході Європи, коли під прикривкою феодалізму зросли і змоглися міста, а в тих містах багаті купці та рукодільники. В різних краях різними дорогами йшли вони до того, щоб зрівнятися з пануючими верствами (шляхтою та попами), вони стали дружно, як *третья верства*,

що домагається також своїх прав – і здобули їх. Ми вже бачили, як в різних краях ішла тота боротьба. В Англії давня феодальна аристократія зіллалась з пізнішою аристократією грошовою, – феодалізм там не упав різким упадком, – він тільки перемінив форму, потроху переродився і доживає днів своїх і донині. В Франції скажений опір шляхти, попів і королів довів до революції, котра одним замахом здрухотала феодальний устрій, а на його місце ввела панування третьої верстви. В других краях Європи (Німеччині, Австрії) хоть і були революції о рівноправність, то все-таки вони не мали тої сили і різкості і не здужали розвалити доразу старої феодальщини. Правда, і помимо того економічний розвиток і тут пішов своїм шляхом, став на зовсім нових основах, що в кінці мусило показати зворотний вплив і на суспільно-політичний устрій. А все-таки ті краї представляють собою того дивовижного, воскресаючого Лазаря, що півтілом уже виліз з гробу, а долом ще в нім: положення з обох боків невідганне: і новий економічний лад не приносить їм ніякого хісна, і старі феодальні тягарі давлять їх цілою силою переживших і перегнивших останків.

Погляньмо ж тепер, як ішов розвиток людськості на заході Європи після обалення феодалізму?

Ми бачили вже, що на ділі той переворот відбувся в ім'я економічної сили «третьої верстви». Крайові багатства, торгівля, фабрикація, все на ділі було уже в її руках – вона начала домагатися і признання собі всіх прав. Головний принцип, в котрім уже згори містилася сума тих прав, була свобода. «Свобода, се невідоймиме, природне право кожної людської одиниці» – під таким окликом зробилась Велика Французька революція, той самий оклик сповнений і введений був в життя в Англії ще кількасот літ уперед. Сей принцип, хоть наразі мав послужити тільки «третьій верстві», т. е. багачам і капіталістам, був прецінь великим засівом і на дальшу будучність, засівом, котрий дозріє в пізнішій часі, коли ніякого капіталізму не буде на світі.

Свобода одиниці, котрої домагалася «третья верства», не була домаганкою теоретичною; противно, робилася в дуже практичних цілях. Вона була підставою всеї нової продукції, котра звільна розвилася з продукції цехової, хоть і зовсім навкірки всім цеховим установам. Се була продукція *мануфактурна*.

Великий розвиток наук в XV і XVI віках і слідує за ним винаходки та відкриття чимало розширили не тільки духовий кругозір людей, але, вкинувши в міжнародну торгівлю велику масу не чуваних досі багатств, ввозячи масу рідких досі заграничних витворів, збільшили потреби і бажання людей (звісно, багатих), дали товчок до великого зросту промислу. Заграничні товари, ввезені до Європи, почали тут перероблю-

Українська історіософія

ватись, приладжуватись до вжитку. Часті і оживлені зносини з найдальшими краями світа, закладання тамтуди колоній (італіянських, іспанських та португальських, а далі голландських, англійських і французьких) – все те поклато першу основу сучасної великої торгівлі, «світового ринку». Не тільки в Європі, але і по всіх других частях світу створилося широке поле для продавання європейських виробів.

Очевидна річ, що середньовікові цехи, з своєю тісною, роздробленою організацією, сказались неспосібними подолати всім тим новим потребам, неспосібними вести нову, світову продукцію. В цехах не тільки кожне ремесло було організоване окремо і відлучно, але з часом поорганізувалися відлучно навіть незначні відтінки одного ремесла (напр., окремо ковалі, що робили гвозді, окремо ті, що робили знаряди господарські, окремо ті, що виконували грубе залізо: штаби, бляхи і т.д.). Щоб здобути який-небудь готовий витвір, напр. віз, треба було перейти яких десять, п'ятнадцять цехів, збираючи всюди по кусничкові – страта часу, недогода, труднощі. А між тим нова продукція якраз, навідворіть, вимагала, щоб якнайбільша маса товарів витворювалась якнайшвидше. Суперечність лежала іменно в тім, що цехи складались і зростали на тім, що робили на замовлення для вжитку прямо тих, котрі замовляли, робили, як у нас кажеться, на *уряд*: нова ж продукція потребувала виробів іменно не для вжитку замовляючих, а на *продаж*, на *тандету*; для неї виріб не був ціль, а тільки средство заміни¹. Породження тих нових потреб і світового ринку – се була смерть цехової продукції.

Побіч цехів, розділених і розрізнених, мусили уладитись спільні верстати, немов кілька цехів під одним дахом. Одні робітники робили одну часть, другі другу, треті третю, – доперва перейшовши через руки всіх, виріб ставав готовий. Робота, як і в цехах, була роздріблена; один робітник ціле життя робив тільки гвозді; поділ праці доходив тут ще далі: на вироблення шпильки складалася робота кільканадцяти окремих робітників; саме тільки їх зближення під одним дахом, в одній робітні становило переворот в продукції, становило *мануфактуру*. Спосіб праці в

¹ Цю різницю показав докладно Маркс в ось якій формулі. Назв'їм гроші буквою Г, а товар Т. Звичайний чоловік, щоб добути грошей, продає якийсь свій виріб потребуючому, а за виручені гроші купує собі товар, котрого йому потрібно для вжитку Г – Г – Т. Гроші тут затим тільки огниво, посередник при обміні двох товарів, двох ужиткових вартостей. У торговця-капіталіста не так. Він купує від фабриканта товар за гроші і відтак перепродує його за гроші ж – Г – Т – Г – тут затим товар є огнивом, посередником – при заміні грошей на гроші. Очевидна річ, каже далі Маркс, що така формула була б безглуздою і що значення одержує вона аж тоді, коли в ній вперше Г не буде рівне другому Г, т. е. коли формула буде не Г – Т – Г, а Г – Т – Г', т. е. коли тота заміна принесе торговцеві зиск.

ній зразу ж змінився: ті самі дрібні ручні знаряди, та сама одностайність, односторонність і вдосконалення робітника в одній незначній спеціальності, з занедбанням і заморенням прочих його духових і тілесних сил. Але безмірно змінилися другі важні обставини. При цеховім порядку кожний робітник-челядник міг мати надію, що по якимось часі і сам стане «самостійним» майстром, заведе свій власний верстат і працювати буде вповні на себе. В мануфактурі ж кожний робітник знав, що сама мануфактура і всі знаряди праці – власність одного, підприємця-капіталіста і що робітник ні по яким часі таким властивцем не стане. Цехові майстри, щоб не знижувати ціни своїх виробів, обмежували число своїх учеників, утрудняли вступ ученикові, визволення челядникові, інсталяцію майстрові. Мануфактура, навідворіть, знесла всі цехові формальності, принімала в себе всілякий народ, а багато було случаїв, що навіть силою та законами згонювано неохочий сільський люд до мануфактур (приміри у Маркса). Велика спеціалізація роботи влегшувала кожному й невміючому швидко вивчитись їй, фабриканти навіть радше приймали людей не ремісних, бо їм менш могли платити, їм ішло не про те, щоб удержати свої вироби в високих цінах; противно, чим дешевше вони могли продавати їх, тим більшого могли надіятись відбуту, т. є. і більшого зиску. А чим більше людей мали вони в мануфактурі, чим більше робітників тислося до них за роботою, тим більше вони могли знижувати робітницьку плату, т. є. тим дешевше стояв їх виріб, тим дешевше могли його продавати. А щоб мануфактури могли мати подостатком зайнятих і шукаючих заняття робітників, на те треба було іменно – *свободи одиниці*.

Доки мужик-хлібороб несвобідний, закріпощений, доти він не може свобідно рушатися з місця, не може заключати на своюруч умови з фабрикантом, т. є. не може бути тим, чого треба фабрикантові, – робітником. Але також доки мужик є хліборобом, доки має своє поле і свої господарські знаряди, він також по добрій охоті не стане мануфактурним робітником. Мусить затим бути свобідним не тільки правно, але й економічно, т. є. мусить бути не тільки не кріпаком, але й пролетарієм. Сього подвійного «увільнення» найповніше доконано в Англії ще від XV віку і для того тим найширше і найпотужніше розвивився новий лад, панування багатирства та грошей, порядок *капіталістичний*. Там не тільки що вчасно знесено підданство і панщину, але увільнено людей без землі, зруйновано поступенно села і хутори, а люд зігнано тисячними добровільними і примусовими способами в мануфактури¹. Так

¹ Гляди о тім вельми цікавий уступ в Марксовім «Kapital» п[ід] н[азвою] «Der Accumulationsprozess des Kapitals».

Українська історіософія

само і в Франції, хоть під час революції і увільнено мужиків з землею, то прецінь сейчас же зате зруйновано їх величезними контрибуціями, а при тім повідбирано їм стародавні громадські ліси й пасовиська і попродано за песій гріш усяким пройдисвітам-спекулянтам.

З того вже можна бачити, що, основуючись на *свободі*, капіталістичний устрій односторонню понімає тоту свободу, т. є. дає свободу дійсну тільки маючим, багатим, а вбогим за титулярну свободу дає незavidну долю пролетарія-робітника, котрий за нужденне прокормлення мусить продавати себе самого і коштом власного вбожества доробляти і збагачувати підприємця-капіталіста, *мусить*, під карою голодної смерті. Та тільки ж слово свобода – двосічний меч: воно надто глибоко западає в серце кожного чоловіка, бідного й багатого, надто много важких і високих чувств будить в кожній груді, а щоб могло статися монополією одної верстви. Раз викликане і оголошене, воно вже не пропаде, а верства, котра написала його на своїм стязі, мусить або скинути його, або допустити до співуділу й другу верству – робітників.

Але поки що робітникам приходитьсь ще багато терпіти, багато боротись. Ще більший і тяжчий вплив, ніж устроєння мануфактур, мало на робітників і на цілу продукцію винайдення всіляких (а особливо парових) машин і устроєння фабрик. Машина принципіально тим різниться від знаряду, що коли знаряд *помагає* руці, машина *заступає* руку; коли знарядом *владає* чоловік, машині він тільки *служить*. І коли винаходки машин для продукції, resp[onsum]¹ для капіталістів принесли огромну користь, працюючи безмірно швидше, правильніше і дешевше, ніж руки людські, то для робітників-пролетаріїв вони стали новим і страшенно потужним средством притиску і визискування. Продукція машинова вимагає стосунково менше робучих рук, ніж мануфактурна, притім для обслуговування машин треба ще менше фахового, ремісного приспособлення, – значитьсь, робітницька плата може бути ще нижча. Робітник тут зводиться на чисто механічну помічну машину, котра властивого діла не робить, а тільки підкладає огонь, підсуває пряжу, надзирає і т. д. Ані його духові, ані фізичні сили не можуть при тім розвинути ся, – доходить до того, що праця жінок і дітей на тім полі витискає працю мужчин. І коли машинова фабрикація, чинячи приступнішими ціни виробів, улегшує їм відбут, збагачує фабрикантів-капіталістів, руйнує до решти дрібних рукодільників, що не можуть ані виробляти так досконало, ані продавати так дешево свої вироби, і громадить в руках багатирів чимраз більші багатства, то, з другого боку, тота сама машинова продукція, чинячи робітника тільки помічником ма-

¹ Відповідно (лат.). – Ред.

шини, даючи йому нидіти тілом і духом, втягаючи до вбійчої праці жінок і дітей, а викидаючи мужчин, громадять на головах робітників чимраз більше неволі, бідності та пониження.

Але не тільки давні ремісницькі роботи зливаються тепер до фабрик. І хліборобство чимраз більше, чимраз повніше починає робитись машинами, фабричним способом. І тут пара чимраз більше заступає движучу руку чоловіка (парові плуги, молотилка, млини, січкарни і т. д.), і тут машина чимраз більше з колишнього робітника-пахаря робить прислужника-машинника. І тут затим скорше чи пізніше мусять вповні виказатися всі далекосяглі наслідки того перевороту.

Мануфактура і фабрика – се загальне тло продукційне, се основний звук цілої музики нашого часу, капіталістичного строю. Побачимо тепер, як нам покажеться на тім тлі розвиток людських установ, усього людського життя.

Зачнім від життя родинного. Ми вже виділи, що у пролетаріїв, робітників, працюючих по фабриках, про властиве життя родинне і мови нема. Робітник не може й думати про забезпечення своєї родини, про належите виховання своїх дітей. Він же весь день мусить тяжко працювати на те тільки, щоб забезпечити кусник нужденного хліба собі й родині. Та й родина тота, т. є. жінка і діти, оскільки їх сили, мусять помагати йому. Вони йдуть на фабрику, до машин, весь день працюють розлучені – що ж се за родинне життя? Ба навіть часто жінка і діти відбирають роботу свому мужеві та вітцю: його робота при машині нічим не ліпше від їх роботи, а тільки їх робота дешевша, причина достаточна для капіталіста – вигнати чоловіка, а наймити жінку й діти. Можемо затим сказати сміло, що *капіталізм прямо підкопує і ни щить родинне життя робітників-пролетаріїв*¹.

Але чи краще ж устроєне родинне життя і у властивців-капіталістів? Здається, що не дуже краще. Женитьба для інтересу, без любові – у них річ звичайна. Нагромадження огромних багатств в руках єдиниць мимоволі пре до всякого роду розпусти; нагромадження нужди, необезпеченості та зопсуття в родинях робітницьких витворює проституцію, котра, немов мстячись на багатирстві за власне пониження, висисає його живі соки, в свою чергу понижує його. І вп'ять-таки сміємо сказати, що й тут капіталізм, іменно через нагромадження в руках єдиниць безмірних багатств (здобутих чужою, не єдиничною, а суспільною працею), показує деморалізуючий вплив і розідає родинне життя.

¹ Кажемо се для душевного назидання тих наших підпор суспільного порядку, котрі, звалюючи вину з слабкої голови на здорову, твердять, буцімто соціалісти змагають до знищення родинного життя.

Українська історіософія

В громадським, товариським житті капіталізм показує двоякий вплив. Багатирі-капіталісти, остаючи між собою в ненастанній боротьбі конкуренційній, привикають до взаємної недовірливості і зависті, до ошуки і нещирості, – одним словом, капіталізм роз'єднує капіталістів. Противно у робітників. Спільна праця по фабриках та при машинах, спільна нужда та боротьба за щоденний хліб зводить їх до купи, єднає разом, злучує в товариства і спілки. Товариство заступає робітникові місце родини і школи, – там він і забавляється, і образується, там находити потіху по перебутім горі і скріплення та надію на будущу кращу долю.

В житті державнім (політичним) винайдення пороху зробило великий і дуже важний переворот. Ряди закутих в залізо здоровенних лицарів показалися безсильними супроти невеличких олов'яних куль. Замість шляхетних, особисто смілих лицарів показалася потреба численних муштрованих військ і вчених воеводів. Насамперед у Франції, а відтак і в других державах витворилася встанова *постійних* військ. Тота встанова зразу змінила вигляд державного життя в Європі, бо зробила непотрібним увесь ленний, феодалний устрій. Велику масу постійного війська не можна було вдержати ніякими ленами; на те треба було грошей, много грошей. Приходилося накладати на підданих великі податки, а коли й тих не ставало, зичити гроші у багачів-капіталістів. Се дало не тільки початок величезним і чимраз більшіючим державним довгам, але змінило, особливо після революції, значіння державної власті. З самовладного пана політична зверхність сталася тепер тільки слугою найвищої власті – капіталу, а посередньо слугою капіталістів. З другого ж боку, входячи з капіталістами в кредитові відносини, зв'язана з ними спільними інтересами, політична власть сталася також капіталістом. Капіталісти з підданих сталися рівними, кредиторами, співінтересентами; власть політична, се була часть їх власті, не диво затим, що й вони мусили мати в ній головний уділ. Відти конечно впливає *конституціоналізм* новочасних держав, незвісний в давнину, так як незвісний був сучасний капіталізм. Конституціоналізм, так як і капіталізм, опирається на свободу, але він ще не свобода. Свобода тут тільки ще в теорії, рівність тут тільки ще в букві права, а на ділі гніт сильнішого над слабшим, нерівність економічна. В теорії капіталізм знає тільки вольні одиниці, конституціоналізм знає тільки вольних горожан, а на ділі бачимо зовсім не те, бачимо два ворожі табори: багачів і бідних, т. є. економічно сильних і слабих, т. є. вольних і невольників.

А тепер киньмо оком на загальний хід розвитку в капіталістичнім устрою.

Гніт середньовікових привілеїв на неупривілейовані верстви викликає у тих послідніх бажання свободи, і бажання те враз з розвитком

відповідних економічних обставин сяк чи так доводить до упадку середньовіковий феодалізм і дає панування капіталістам. Розвиток мілітаризму, при котрім уся військовість стається великим капіталістичним підприємством, робить усю державу капіталістом, помічником і сповнителем волі капіталістів. Розвиток великого промислу, мануфактур і фабрик громадить в руках капіталістів огромні багатства, а з другого боку, позбавляє власності тисячі дрібних властивців: ремісників та хліборобів, робить їх робітниками і слугами, пролетар і я ми... Розділ цілої суспільності на два величезні табори стається чимраз різчий. В великій, на вид безладній масі суспільній, яка осталася по обаленню феодальних перегоронок, починають різницюватися дві верстви. Але всередині кожної верстви йде ненастанне живе здружування. Пролетарії сходяться чимраз тісніше. Фабрика, праця щоденна вчить їх спільності, рівності, дружності; робітницькі товариства місцеві, крайові, народні і міжнародні стаються центрами і двигачами робітницької мислі і робітницького братерства. А з другого боку, капіталісти громаджають чимраз більші багатства, чимраз більшу економічну силу. Добро суспільне, витворене руками мільонів робітників, стається власністю немногих одиниць. Ненастанна боротьба конкуренційна раз у раз підриває і руйнує слабших капіталістів на користь сильніших; централізація маєток іде чимраз далі. Держави, вірні своїй ролі капіталістів, беруться прискорювати той процес. Мілітаризм пожирає чимраз більші мільони суспільного добра, – але постійні війська, що мають становити підпору капіталізму, се дуже двосічний меч: вони складаються з пролетаріїв, робітників, і досить тільки прийти їм до свідомості, а вони стануть загрозою капіталізму. Та й поки що постійні війська, з одного боку, пожираючи огромні гроші, доводять робучий люд до чимраз більшої бідності, доруйнують дрібну власність, а з другого боку, не згірше фабрик привчають той люд до дружності, до спільного ділання і товаришування, до спільної і неустрашимої боротьби. Правда, поки що вони не знають, за що борються, але коли пізнають усе, то тота хвиля буде послідньою хвилею панування капіталізму. «Вивласнюючі будуть вивласнені». Капітал – здобуток вселюдської, суспільної праці, буде й суспільною власністю. Власть політична яко власть людей надлюдьми зійде до нуля, а останеться тільки яко заряд здобутків людської праці, яко адміністрація.

В ім'я свободи, рівності і братерства підняла була «третя верства», міщанство-багатирство, боротьбу проти феодалізму. Але коли дійшла до власті, бажала сховати свободу, рівність і братерство тільки для себе, а для робітників кинути кусник чорного хліба, каліцтво духу і тіла, проституцію та мовчанку. В ім'я свободи, рівності і братерства піднесли й робітники

Українська історіософія

голову, стали до боротьби, з котрої швидше чи пізніше мусять вийти побідителями. А тоді свобода, рівність і братерство стануть загальним добром усеї людськості, бо робітники – то людськість. Коли упадуть привілеї капіталу, тоді остануться на світі тільки люди, робучі люди – ні пониж них, ні повиш них не буде іншої верстви. Робуча спілка між людьми дійде до найдосконалішої, нам тепер звісної степені.

X

Кожда доба історична – се дерево. Корінням воно стоїть глибоко в минувших часах, а його крайні парості врастають також далеко в будуще. Ми бачили, що в нашій, капіталістичній добі живе ще чимало паростей минувших часів. Сучасна наука відкриває в нашій житті останки не тільки середньовічних, але й безмірно давніших, первісних діб історичних. Але ми бачили також немало розростаючихся зародів нового віку в нашій житті. Запевно, що не тільки цікава, але і безмірно важна річ зібрати ті зароди в одну цілість, відгадати з них напрям будущого розвитку і виробити собі бодай в приближенні вірний образ будущої суспільності. Звісна річ, те будуще впорядкування не потребує бути всюди однакове, – в подробицях воно, безперечно, буде відмінне в кождім краю, у кожного народу, – тож ми в своїх думках не потребуємо вдаватися в подробиці. Нам іде тільки о показання головних принципів, котрі, добуті з критики теперішнього ладу, правдоподібно ляжуть в основу будущого впорядкування людей. Що така *constructio in futuro*¹ помимо всеї своєї необов'язковості має безмірну вагу для кожного чоловіка, котрому лежить на серці добро людей і поправа долі всіх убогих та покривджених, що вона показує пряму і широку дорогу в сучасній чимраз дужчаючій боротьбі суспільній, що ідеал будущого, понятій оскільки можна досконало і науково, мусить стати тим високим стягом, около котрого згромадяться сили робітницькі до великого бою, – про се, здається, і говорити багато ніщо.

Не раз лучається чути закид, роблений робітникам і їх проводирям, що вони піднімають боротьбу в ім'я ідеалу, для них самих не ясного, не виробленого у всіх подробицях. Закид сей прямо безпідставний. Переломи в історії ніколи не діються в ім'я яких-небудь ідеалів, породжених в головах людських, а не викликаних обставинами дійсного життя. Коли б се було можливе, то, безперечно, було б мусило поперед усіх удатися Платонові. В своїй «Державі» він сотворив справді цілковитий, у всіх подробицях викінчений ідеал суспільного ладу: обставини політичні, особливо в Сіцилії, сприяли тоді справді великим реформам, навіть дома-

¹ Дослівно: побудова (структура) в майбутньому (лат.). – Ред.

галися їх, сама особа Платона, його науки і повага, його енергія і тверда віра в досконалість і хосенність його ідеалу, – все те казало надіятися йому успіху, а між тим йому не удалось ні одного чоловіка склонити на серію виконувати його ідеал, хочь книга його у всіх будила і донині ще будить подив. А в ім'я якого ж то ідеалу, крім загального принципу свободи, підняла боротьбу «третя верства»? Чи мала вона хочь на десяту часть таке ясне поняття о ході історії та розвитку людським, яке мають тепер робітники, дякувати великому зростові сучасної науки? Ідеал робітників тим великий і важний, їх основні принципи тим живі і оживляючі, що виробилися іменно з критики існуючого ладу, з почуття і зрозуміння потреб народних і розвитку історичного; се не платонівські або які-небудь другі утопії, – се тільки вивід з дотеперішніх історичних даних, вивід, котрий мусить ввійти в життя, чи ми будем за ним, чи проти нього, чи він нам приємний, чи прикрий. Одно, що ми можемо зробити, се прискорити і влегшити його прихід і причинитися до його осушення в розумній формі, без насильних і кровавих потрясінь.

Принципи, на котрих основується робітницький ідеал будущего ладу, се ті самі революційні принципи *свободи, рівності і братерства*, а тільки поняті широко, в цілій чистоті. Всі вони якнайтісніше в'яжуться з собою, обусловлюються взаємно. Без свободи нема ні рівності, ні братерства; без рівності нема свободи; без братерства, дружності – рівність і свобода на нінащо не здадуться.

Буржуазія (багатирство), котра, піднявши при кінці минушого століття революцію, ті самі принципи виписала була на своїм прапорі, тепер або одверто відрікається їх (рівності), або приймає їх тільки в дуже вузьким поніманні. І так хочь буржуазія й найбільше возитья з словом «свобода», хочь нею найрадше привикла називатися («ліберали»), то все-таки про правдиву і повну свободу їй і говорити страшно. Свобода совісті, «свобідна» умова між капіталістом і робітником, т. є. свобода визискування робітника капіталістом, – отсе і вся свобода, на яку капіталісти пристають. А свобода слова, печаті, навчання, стоваришування, змов – все те для них далекі-далекі, а то й дуже немилі ідеали. А що ж значить свобода совісті без свободи навчання, слова, печаті і т. д.? Що значить свобода умови між капіталістом та робітником без їх економічної рівносильності? Що значить рівність перед правом без рівності економічної і рівного образования? А братерство ситих з голодними – се попросту фраза, гірка насмішка, та й годі.

Кожному се відомо, що в цілій Європі і в Америці точиться тепер і в науці, і в парламентах, і в щоденнім житті боротьба в користь робітників против пануючого тепер устрою капіталістичного. Ві всіх майже європейських краях робітники мають своє дневникарство, всі товариства і

Українська історіософія

всякі каси, своїх заступників, пр[им.], соціальних демократів в парламентах¹; в більше вольних краях (як Швейцарія, Англія, Франція, Бельгія) відбуваються щороку з'їзди (конгреси) відпоручників робітницьких зі всіх сторін Європи. Знамениті сучасні нам писателі-економісти розвивають в поважних письмах теорію будучого устрою громадивського.

Подаєм нашим читателям в маленьких рамках головні основи наукової теорії громадивства, за котрою стоять робітники.

«Для осушення правдивої свободи і братерства між людьми, – кажуть економісти і робітники, – потрібне передовсім осушення *рівності економічної*. А осушення рівності економічної можливе тільки тоді, коли весь капітал, усі знаряди праці, земля і фабрики, т. є. всі витвори *суспільної праці*, перейдуть на *суспільну* власність, т. є. не будуть ділитися між єдиниці, а остануть в їх *спільнім*, громадським уживанні. Спільність уживання капіталу – се єдина запора против нерівності, єдина порука вдоволення всіх потреб усіх працюючих, т. є. єдина підвалина правдивої свободи і правдивого братерства. От тому-то від того основного принципу громадської спільності робітники й зовуть себе *громадивцями* (соціалістами)».

«Однако ж не треба думати, що на спільній праці громадивство уже й кінчиться і що попри спільну працю в будучій суспільності зможуть отстоятись інші теперішні установи, не маючі прямого зв'язку з працею. Принцип спільності, а властиво економічної рівності, мусить проникнути собою всі родинні, громадські, державні і просвітні відносини».

«Родина, основана не на інтересі, а на особистій любові і прихильності, увільнена від теперішнього гніту економічного, від обов'язку волею чи неволею виховувати дітей, продовжати супружне життя й тоді ще, коли пропала з'єднуюча супругів любов, – родина обновиться і стане для людей не тягарем, не джерелом грижі і негоди, а покріпленням по трудах і прикрасою життя. Виховання дітей в головній основі возьме на себе громада, а особливо конечно тоді, коли родичі з яких-небудь причин до того неспосібні; громада буде провадити виховання дітей і дасть будучим своїм членам гідне, правдиво людське образование і розвиття».

«Життя громадське, основане на економічній рівності всіх громадян, чоловіків і жінок, на тісній дружності і спільності праці, розвинеться далеко краще, ніж може розвиватися тепер. Громада буде

¹ В австрійським парламенті першим представником робітників єсть соціал-демократ пос[ол] Кронаветтер. В сербським парламенті (скупщині) єсть кількадесят послів соціальних демократів («радикальне странке»).

старатись розвивати кожного свого члена після його вроджених способностей, і в міру його розвитку і сил використати його для добра громадського, зглядно для його ж власного добра. Оставляючи кожному неограничену свободу слова, навчання, способу життя, сусідкування і переходу з громади до громади, – загал пильнувати буде тільки тих умовин, які конечні до вдержання людського життя і розвитку, т. є. праці і справедливості. Загал обійме, отже (звісно, поручить виборним), заряд громадської праці і розсуджування можливих спорів між громадянами, а також в разі потреби оборону перед постороннім ворогом. Звичайно закидують громадівцям, що їх будуший устрій зносить особисту вільність чоловіка, робить його бездушним зрядом, *невольником громади*. На теє відповідають громадівці, що люди, закидаючі те, забувають:

1. Що громада – ті ж единиці, котрі потребують згоди не в своїх единичних, а в спільних, громадських ділах;

2. Що теперішній устрій враз із усіми своїми попередниками далеко не дає единиці-робітникові тої свободи, яку удавав би устрій громадський. А що декотрі людкове не можуть понити, як люди схотять працювати, маючи свободу робити або й не робити, то се закид прямо смішний. Хто не працює враз із громадою, той не член громади, значить і жити не може в громаді громадським добром (хіба що він каліка або хорий). Впрочім, цей же обов'язок працювати та жити чесно з людьми – не зносить ще личної свободи!»

«Кожда громада в краю, так як кожда особа в громаді, є свобідною единицею, порядкується у себе дома зовсім по-своєму, і ніхто не має права накидати їй згори які-небудь правила. Тому-то кожда громада має право входити в зв'язки і дружбу з другими громадами, з котрими, як і коли хоче, може лучитися чи то для більших спільних праць, чи для обміни витворів, чи для цілей просвітніх і т. д. Се тільки й є правдиве братерство (федерація), і тільки воно одно може запевнити лад і добру злагоду між громадами».

«Як поєдинчі громади, так і більші зв'язки громад мають неограничену свободу робити і порядкуватись у себе по-своєму. Ніхто і ніяк не може ставити їм границь ані ніяких уставів, ніхто не може силувати яку-небудь громаду належати до того, а не до сього зв'язку. Розуміється само собою, що коли такі зв'язки потворюються поперед усього з відрубних народностей, то й їм оставлене буде повне право самостійно управлятись, розвиватись і жити без ніякого верховодства одної народності над другою, більшої над меншою. Неограничена свобода слова, науки і віри, при тім же заклади наукові та освітні, здвигнені силою і працею всіх громад, котрі того захотять, – усе те дає поруку, що наука і освіта, дотепер плекані тільки стосунково немногими единицями, тоді уві-

Українська історіософія

йдуть в маси народу, стануться правдивим добром усеї людськості і правдоподібно заступлять враз із всякими красними штуками місце теперішньої релігії».

«І знов поєдинчі великі народностні чи крайові зв'язки можуть по власній уподобі і потребі лучитися з собою, залагоджувати можливі міжнародні спори, вести через виборних діла міжнародної обміни і т. д. На тім кінчиться вся власть в громадівським ладі. Там держави в нинішнім розумінні не буде, бо над народом не буде управи згори, але сам народ здолу (т. є. від громад) управляє сам собою, працює сам на себе, сам образується і сам обороняється».

«Як будуть в тім будущім ладі устроєві різні подробиці, напр. розділ спільно напрацьованого добра, обміна, навчання і т. д., се діла менше важні. Вони будуть уладжені *по-людськи*, скоро люди перестануть бути панамі і слугами, а стануть *тільки людьми*».

1881 р.

ЩО ТАКЕ ПОСТУП?¹

I

Слово «*поступ*» почуєте часто в наших днях із різних уст. Усі накликають до поступу, дехто тішитися ним, дехто нарікає на нові «поступові» думки та порядки. Може би, не від речі було поміркувати, що то таке поступ, у чім його шукати, чи є чого ним тішитися або, може, журитися?

Слово «поступ» і відповідне йому поняття нове не лише у нас, але й у цілім освіченім світі. Ще яких 300–400 літ тому назад навіть найосвіченіші люди не багато думали про те, що колись на світі було не так, як тепер, а колись може змінитися теперішній порядок. У давніших часах загально держалася думка, що порядки між людьми все були однакові або майже однакові, що ті порядки – хліборобські, ремісничі, родинні, громадські – вічні, встановлені самим богом і так вони лишаться до суду-віку. Що найбільше добачувано таке, що ті порядки не все строго і чисто додержуються, потрохи пеуються, не стає між людьми працювитос-

¹ Стаття публікується за: *Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах.* – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 300–348. (Вперше надруковано: *Поступ.* – Коломия, 1903. – Ч. 2–26.)

ті, пильності, дбайливості, послуху, покори, побожності. Се походило, по думці тих старих людей, не з чого, як із людської злоби, з зіпсуття обичаїв або з чортівської покуси.

Такий погляд на історію чоловіка на землі держався довгі тисячі літ. І треба було віків важкої наукової праці та несподіваних відкриттів науки, dokonаних у найновіших часах, щоб люди нарешті дійшли до переконання, що початкова історія чоловіка на землі та порядки її обставини, серед яких жив найдавніший чоловік, були зовсім інакші та що їх розвиток dokonувався помалу на різних місцях землі протягом десятків, а може, й соток тисяч літ.

Новочасна наука виказала, що чоловік протягом довгих тисяч років з дикого сотворіння виробився до того, що пізнав пожиток огню.

Аж від тої пори можна починати його історію. На різних місцях Європи повіднаходжено огнища такого давнього чоловіка, повіднаходжено останки його костей, що де в чому ближчі до костей нинішніх великих мавп, ніж до костей нинішнього чоловіка. Той давній чоловік був зовсім дикий, жив у лісах та вертепах, пізніше по печерах та яскинях, повироблюваних водою в берегах рік та скалистих горах. Він живився лісовими плодами та м'ясом звірів, яких йому вдавалось убити чи то дерев'яним кием, чи каменем. Минули знов довгі тисячі літ, поки чоловік навчився з річного каменя, головню з кременю, викрісувати найпростіше оружжя: вістря до сокир, молоти, вістря до копій та стріл, скробачки до обдирання м'яса зі шкіри. Отаким нужденним оружжям послуговувався чоловік у своїй боротьбі зі звірами, вбивав їх, пік на огні й їв, а з їх шкір робив собі одежі, вживаючи до шиття скручених звірячих кишок і ігол або шил із звірячої кості. Се була найстарша доба людського життя на землі, так звана доба *лупаного* або *кресаного кременю*. З інших слідів, віднайдених ученими людьми, можемо догадуватися, що та доба нужденного дикого, лісового та печерного життя чоловіка тривала десятки тисяч літ, певно, далеко довше, ніж усе пізніше цивілізоване життя, про яке маємо певніші свідоцтва.

В таким дикім стані жили люди по різних сторонах світу; сліди їх знайдено по всій Європі і в Африці, прим. у Єгипті, глибоко під останками пізніших будівель, у Азії глибоко під руїнами найстарших міст; знайдено їх і в нашій краю, і ми подаємо тут декілька малюнків, щоб ви самі побачили, як-то виглядали початки того, що тепер називаємо людським поступом.

Протягом довгих тисяч літ чоловік набирився вправи, досвіду, вмілості. Він привчився уживати на своє оружжя іншого каменя, м'якшого від кременю, та зате такого, що його можна було краще обробити, вигладити, виточити. І ми маємо вже новий образ, вищий ступінь людського розвою, поступ супроти стану першої дикості – добу *гладженого* або *точено-*

Українська історіософія

го каменя. Сокири, вістря стріл, молоти, вістря спис із такого гладженого каменя, обік них ігли та шила з кості, оздоби з раковин (мушель) або зврячя зубів – отее головний спряток того чоловіка.

Та помалу починають показуватися сліди нової культури: чоловік віднаходить метали, вчиться витоплювати та перероблювати їх – насамперед бронз (сплав із міді й цини), декуди саму мідь, а наостатку залізо. Аж тоді, коли чоловік заволодів металами, сталася можливою цивілізація, стався можливий перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осілості, до будування домів і міст, до творення держав.

Як виглядало родинне життя того найдавнішого чоловіка кам'яної доби? Дуже тяжко виробити собі про се ясне поняття, бо приклади теперішніх диких людей, що живуть іще цілком або почасти в дикім стані, ховаються по печерах, викрісують кам'яне оружжя і вдягаються в зврячі шкіри, не може давати вірного образу того прадавнього життя диких людей. Деякі вчені догадуються, що найдавнішою формою здруженого життя людей було *стадо*, де діти були виключно власністю матерей, на яких лежало їх плекання і виховування аж до тої пори, коли вони могли й самі робити те саме діло, що робили старші. Певне й те, що між такими людськими стадами йшли ненастанні війни, що дикий чоловік не розбирав багато, чи вбиває дикого звіра, чи іншого чоловіка з іншого стада, і їв з однаковим апетитом м'ясо як одного, так і другого (первісне чоловікоїдство). Можемо також догадуватися, що найдавніший чоловік не мав ніякої віри, не хоронив своїх мерців, але або пожирав їх сам, або викидав їх диким звірам; на се наводить нас та обставина, що кості найдавнішого чоловіка стрічаються дуже рідко і то не в жадних гробовищах, але або в намулах рік, або в ямах, помішані з кістками диких звірів, що служили стравою тим диким людям; трапляється й так, що людські кості з ніг і рук, у яких був шпик, знаходяться або розлупані та розбиті, або надпалені – виразні сліди, що се відпадки чоловікоїдної кухні.

II

Хто каже «поступ», той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі змінється і ніщо не стоїть на місці, а друге – друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінється на ліпше, чи на гірше?

Що все на світі змінється, що ніщо не стоїть на місці, се відомо кождому, се пізнає кождий сам по собі і по своїм окруженню. Але чи ті зміни йдуть на ліпше, чи на гірше, на се вже відповідь не у всіх однакова. Запитайте старого, з немощілого діда, то він, певно, скаже вам: «Е, як я був молодий, то ліпше було на світі». Здоровий, сильний чоловік, якому до-

бре ведеться або який доробився чогось в житті, скаже навпаки: «Все йде до ліпшого». Відповідь у таких речах залежить від особистого настрою чоловіка. Старого, немічного та збідованого діда, перед яким видніється отворена могила, даремно було би переконувати, що все ще буде ліпше, а молодий, здоровий та відважний звичайно також не хоче вірити, щоб усе йшло до гіршого. Ну, але поза тим тісним обсягом людського настрою та вподобання маємо широке поле тисячолітнього досвіду, людської історії. Що ж вона говорить нам? У яким світлі вона показує нам той поступ?

Певна річ, коли беремо на увагу сам початок людського розвою, оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового життя по лісах та печерах і порівняємо її з теперішнім людським життям, з часом, коли люди живуть у домах, сплять на подушках, одягаються раз тепло, раз холодно, їздять залізницями, порозуміваються телеграфами та телефонами, вгризаються в глѳб землі, плавають поверх води і попід воду, літають по повітрю і зазирають своїм оком у середину всякого, навіть живого тіла при помочі рентгенового проміння, – хто схоче порівняти так безпосередньо початок з кінцем, той, певно, мусить признати, що за тих кільканадцять тисяч літ люди поступили дуже сильно до ліпшого, що *поступ веде до добра*.

Але коли захочемо придивитися тій справі ближче, слідити крок за кроком, то переконаємося, що ся відповідь не така дуже певна. Візьмімо для проби одну справу, близьку нашому селянинові, справу панщини. Її знесено у нас в р. 1848; є ще живі люди, що зазнали її самі або наслухалися про неї від своїх батьків та дідів. Нині та панщина зробилася страхопудом, яким полохають селян від часу до часу, щоб не спали, щоб боролися за свої права, аби тота пора знов не вернула. Але коли запитаете старих людей, як їм жилося за панщини, то не один відповідь по щирості: «Ой синопьку, говоріть що хочете про ті часи, а таки тоді ліпше було, як тепер! Не було такої драчі, податки не були такі великі, не було так тісно на людей. Хоч бувало чоловік і витерпить не одно і намучиться на панщині, а проте жилося якось простовільніше, безпечніше. Не було такої жури по хатах, ніхто не чував за ті здекуції, ліцитації; жиди не мали такої волі над чоловіком, а хто був працьовитий, панське відробив порядно та й за своє дбав, той жив як у бога за дверми». Я сам не раз чував від старих людей такі поговірки і мушу признати, що в них є – певно, не вся правда, але трохи правди.

Як із тою нашою панщиною, так із усім людським поступом. Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що тратять майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ. Зовсім так, як той, що йде нерівною дорогою, іноді впаде, іноді заблудить

Українська історіософія

і, стративши напрям, верне спорий шмат дороги назад.

Візьміть хоч би такі речі. По багнистих наддністрових лугах, по місцях, куди від незатягнутого часу стояли ліси, потім квакали жаби, стали потім луки та сіножаті, а люди, коплючи трохи глибші ями, натрапили в різних місцях на сліди мурованого гостинця, робленого з грубого, іноді тесаного каменя, що його, очевидно, спроваджено здалека. Хто, коли, пощо будував той гостинець, про який від тисячі літ люди забули? Ніхто вам сього не скаже. А видно, були люди, що вміли колись так будувати гостинці і мали за що та й по що класти їх через наші болота. Або ось в усті над Прутом, у Белелуї та інших селах дощ виполіскує з обривів від часу до часу золоті монети, а в Михалківцях над Дністром віднайдено навіть золоті скарби неоціненної вартості! Розуміється, наші селяни, що знайшли їх, не видівши на своїм віці золота і не знаючи вартості таких речей, попродали ті «бляшки» жидам за пару крейцарів, хоч при ліпшій своїй розумі і якби мали звичай похиснувати та нетиканим зберегти те, чого не вміють оцінити, могли мати за них тисячі, вдсятеро більше, ніж варто те золото на вагу! Адже графові Дідушицькому, що за пару сот ринських закупив більшу часть михалківецького скарбу, давали англічани *круглий мільйон ринських!* Значить, на місці, де тепер живуть нужденні та нетямучі руські селяни, жили колись люди, що робили і вживали оті золоті оздобы!

По безмежних полях-степях нашої України, від Серету та Стрипи аж геть до Дону, стоять мільйони більших і менших могил, валів, круглих, мов перстені, насипів, тисячі т[ак] зв[аних] городищ, тобто руїни давніх міст, замків, укріплень. Уже близько сто літ люди розкопують ті сліди давніх віків, віднаходять у них свідоцтва про життя-буття людей перед сотками й тисячами літ. У нас і по інших краях, там, де тепер великі ліси або пустелі, віднаходять сліди предковічних копалень, залізних гут та інших подібних гнізд людської праці й цивілізації. Значить, були часи, коли праця й цивілізація цвіла там, де тепер ліси, дебрі та пусті поля.

По інших краях маємо далеко більші і страшніші приклади на те, що поступ не все будує, але часто руйнує. Стародавній Вавілон, колись всякої просвіти, що колись уважався раєм світу, нині лежить у руїнах, присипаний піском, який грубою верствою покриває всю країну: де колись були міста, села, сади, палати, бібліотеки, храми та школи, нині повзають гадюки та виють голодні шакали і лише десь-не-десь дрмає вбоге, малолюдне сельце. Зовсім так виглядає, як коли би поступ, що перед многими тисячами літ вийшов відси, загубив дорогу і не міг назад вернути сюди. Те саме бачимо з іншими гніздами старої цивілізації, з Єгиптом, Феніцією, Палестиною, Грецією; всюди там бачимо упадок, спустошення, руїни і нужденних, безтямних потомків колишньої сили і слави. Іспанія ще перед 400 роками була найсильнішою державою на світі, так, що іспан-

ський король хвалився, що в його державі сонце ніколи не заходить, бо вона розтягалася на всі часті світу, – а нині Іспанія бідна, винищена, темна та безсильна, хоч край її від того часу не спустошений ані татарами, ані турками і жив зглядно спокійно. Або візьміть нашу Русь! Тисячу літ тому вона творила окрему, самостійну державу, що грозила Царгородові, простягала руку по Болгарію, мала зносини з німцями, приймала в Києві французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля. А по 400 літах такого державного життя, коли у нас почало заноситися і на витворення власної просвіти, школи, письменства і всього того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі століття в кут, у пільму, в неволю та залежність.

І те не лиш у нас так. Коли Колумб відкрив Америку і європейці почали забирати в свої руки той «новий світ», прийшли в такі країни, що були скупо заселені напівдикими людьми і покриті віковичними лісами, а в тих лісах віднайшли руїни величезних будівель, кам'яних палат, храмів, покритих штучними різьбами та оздобами. Хто, коли жив там, коли й через що запустіли ті сторони? – сього не знали місцеві дикуни, се лишилося загадкою на віки. На Тихім океані віднайдено острови зовсім безлюдні, покриті штучними, величезними різьбами, що вимагали праці многих і многих поколінь. Ті покоління працювали, а потім із усім своїм знанням, досвідом і надбанням щезли, полишаючи лиш ті кам'яні пам'ятки свого буття. Пощо? Кому?

III

Певно, поступ був і на тих далеких островах і в тих пралісах, але він, погостювавши тут, покинув сі сторони, і вони запустіли. Значить, – питає дехто, – чи справді воно на світі все йде до ліпшого?

Та не лише в таких речах, як будівлі, оздоби, багатство, бачимо в людській історії то тут то там упадок, руїни, цофання. Бачимо се також і в справі духових набутоків, умілості, штуки та науки. То ще не велика біда, що нині люди не будують таких будинків, як єгипетські піраміди, не вміють вирізувати з мармуру таких статуй, як вирізували греки, – без сього поступ може йти наперед. Важніше ось що.

Півтори тисячі літ перед народженням Христа жив у Єгипті цар Аменофіс IV. Ще донедавна історики майже нічого не знали про нього, бо на різних будівлях, де були повиковувані назви й діла єгипетських королів, його назва й оповідання про нього були пізнішою рукою знищені. Аж ось недавно віднайдено в однім єгипетським селі, що зветься тепер Тель ель Амарна, руїни царської палати, від многих віків присипані піском. Розкопуючи ті руїни, віднайдено скриню, повну глиняних табличок, покри-

Українська історіософія

тих вавілоньким письмом. Відчитуючи ті таблички, учені побачили, що мають перед собою цілу канцелярію власне того царя Аменофіса IV, в тім числі його розпорядження та накази, а також листи до нього від різних намісників та урядників у самім Єгипті і в інших краях. І що ж показалося? Показалося, що той Аменофіс був прихильником віри в одного бога, що він не вірив в єгипетських богів, не хотів приносити їм жертв, ані молитися в їх храмах, ані шанувати їх жерців, що в Єгипті мали велику силу. Для того він і вибудував собі палату далеко від столичного міста і старався при помочі відданих собі урядників ширити свою, чистішу віру в Єгипті. Наслідок того був такий, що жерці признали його еретиком, викляли його, збунтували його підданих, і коли той фараон умер, опущений усіми в своїй палаті, не справили йому похорону, який справлено іншим царям, полишено його палату на запустіння і навіть ім'я того царя-еретика повисікано з кам'яних написів та реєстрів. І коли нині кожний мусить признати, що віра в одного бога є чимсь вищим і розумнішим від віри в многих богів, а особливо від такої віри, як була в старім Єгипті, де віддавали божу честь бикові, крокодилам, гадюкам, псам і іншим звірам, то треба сказати, що сумний кінець Аменофіса IV і його чистої віри був дуже великою шкодою для Єгипту і для цілої людськості, шкодою, на якій направи прийшлося ждати ще много сот літ, поки така віра у всій її чистоті й величності заблисла в писаннях жидівських пророків.

Або візьмімо інший приклад. Більше як 200 літ перед Христовим різдвом жили в єгипетським місті Александрії вчені греки, що, користуючися довговіковими спостереженнями єгиптян та вавілонців над рухами тіл небесних, затміннями сонця і т. п., дійшли до того погляду, що не сонце обертається довкола землі разом з цілим небом і з усіми звіздами, але навпаки, земля є мала порошина супроти тамтих небесних тіл і разом з місяцем та іншими планетами бігає довкола сонця. Було се величезне наукове відкриття, що могло б було мати безмірні наслідки в житті всіх освічених народів, якби тим ученим грекам було вдалося вяснити та розширити його скрізь. Але вони не зуміли сього зробити, їх висміяно, їх писання та обрахунки були забуті й затратились, і треба було ще півтори тисячі літ, заким люди по довгій і тяжкій блуканині дійшли нарешті іншими дорогами до тої самої цілі. Нині думка про те, що земля не є осередком світа, а тільки дрібненькою порошокною серед інших тіл небесних і разом з цілою купою подібних до неї дрібних брил бігає довкола сонця і разом із сонцем летить кудись у необмежену далекість світового простору, – ся думка є тепер основою новочасної науки, і то не лише науки про сонце й тіла небесні, але також науки про чоловіка і його становище в світі.

Візьмімо ще третій приклад того, як то людський поступ іноді ніби

цофається взад, спочиває довгі віки, аби потім обхідною дорогою дійти до тої цілі, при якій давно-давно був уже, здавалося, дуже близько. Знаємо, що ледве 500 літ тому люди переконалися доочне, що наша земля не плоска таріллка, а куля. Сталося се тоді, коли Колумб відкрив Америку і коли сміливий іспанець Магалієнс (Магеллан) перший обплив землю довкола.

Відкриття Америки було дуже важною подією в історії людського поступу, було початком того прискороеного розвою, який називаємо «новочасною добою людськості». А проте нині нема сумніву, що Америка, а бодай деякі часті, були звісні європейцям на пару сот літ перед Колумбом.

Ще в XIII віці по Христі німецькі племена т[ак] зв[аних] норманців пускалися з найдалше на північний захід висуненого європейського острова Ісландії на захід і знайшли там простору країну, покриту зеленими шпильковими лісами. Вони за того й назвали її Зеленим краєм, або Гренландією, позакладали там численні оселі, міста, побудували церкви, навіть мали там єпископства і школи. Далі на полудне від тої Гренландії вони знайшли другу країну, значно теплішу, де удавався виноград; за те вони й назвали ту країну Краєм вина або Вінляндією, і мали там також свої оселі. Ті оселі стояли і розвивалися мало не 200 літ, та нараз сталося щось невідоме; в тих краях постуденіло, поля покрилися льодами, ростинність вигибла і норманські оселі десь щезли: мабуть, поселенці з невеличкими виїмками повимирали з морозу та з голоду, і початки європейського життя на тих далеких берегах пропали безслідно. Тільки недавно повіднаходжено старі свідоцтва про ті оселі, а дехто є й тої думки, що й Колумб, який замолоду плавав по Північнім морю, міг знати когось із норманських моряків, одного з тих, що тямив іще дещо про ті країни на далекім заході і передав дещо з того Колумбові.

Але й се ще не все. Ми маємо безсумнівні сліди, що вже стародавні греки, а потім римляни мали якісь глухі звістки про існування якоїсь далекої часті світа за Атлантийським морем. Грецький філософ Платон передає нібито оповідання старих єгиптян про велику країну Атлантиду, що лежала нібито на захід за Іспанією і була потім раптом затоплена морем. Та коли хто хоче вважати Платонове оповідання байкою – він і сам не видає його за щирю правду – то вже зовсім не можна вважати байкою ось якої речі. Сімдесят літ по Христовім різдві був у Італії недалеко Риму страшений вибух вулкана Везувію, який засипав попелом три римські міста, а особливо значне тоді місто Помпеї. Аж 18 сот літ пізніше віднайдено сліди тих міст і почато розкопувати їх. Ті розкопи не скінчилися й досі і відкривають раз у раз нові останки давнього римського життя переддвома тисячами літ. Отже, в одним таким розкопанім помпеянсь-

Українська історіософія

кім домі, якого стіни в середині були покриті гарними і дуже добре захованими малюнками, знайдено відмальовану таку рослину, що не росте ані в Європі, ані в Азії, ані в Африці, а тільки в Середній Америці; вона так і називається американська агава (*Agave americana*). Відки взялася подібна сеї рослини на помпеянській стіні? Певна річ, мусила колись така американська рослина переплисти океан, а римські моряки, злапавши її на морі або знайшовши десь на березі, привезли її до Рима як свідокство про невідомий заморський край десь на заході. І подумати собі, як би то інакше була зложилася людська історія, якби тодішні римляни та греки, йдучи за вказівкою тої агави, пустились були шукати того берега, де вона росла, переплили б океан та добралися до Америки! Але так воно не мало статися; як-то кажуть: по бороді текло, а в рот не трапило, – і треба було ще півтори тисячі літ, поки люди, перебувши довгі віки темноти, упадку, різанини, вирвалися зі старої Європи на ширший світ і зуміли обняти своїми раменами всю землю.

IV

З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід зятимати собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані, коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якомсь хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знов підіймається, знов по якомось часі опадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад.

Наскільки можемо тепер зміркувати, уперве звіялася та всесвітня буря на низині Месопотамії, в стороні, де спливаються дві великі ріки Євфрат і Тігр. Маємо певні відомості, що там уже на 6000 літ перед Христом люди вміли будувати цегляні доми і великі міста, храми та укріплення, і що найважніше – що тут власне винайдено уперве письмо, яке дало людям можливість передавати досвіди й знання одного покоління потомним. Відси пішла та хвиля разом зі знанням письма на два боки – на захід, до Єгипту, де коло р. 4000 перед Христом повстає сильна держава і нове, велике огнище цивілізації, і на схід до Індії та Китаю, у яких зав'язки цивілізованого життя сягають трьох або півчетверта тисяч літ перед Христом. Трохи пізніше ніж до Єгипту перейшло знання письма та різних вавілонських винаходів до Південної Арабії, де особливо одно плем'я пунійців визначилося великою здібністю до плавання по морю. Ті пунійці оселилися з часом також на східнім березі Середземного моря і стали звісними в історії під назвою фінікійців. Не перериваючи зносин зі

своєю первісною вітчизною, Південною Арабією, вони плавали далеко на південь, поза рівник і привозили з Південної Африки, званої у них Офіром, золото та слонові зуби, плавали також до Індії і привозили відтам дороге каміння. Се були купці старинного світу. Вони не витворили ніякої своєї цивілізації, так як вавілонці або єгиптяни, але, засвоївши собі здобутки їх праці та знання, передавали їх іншим, здібнішим від себе народам. Найздібнішим із сих народів були греки, у яких початки досить високої цивілізації, зі знанням письма, бачимо уже на 2000 літ перед Христом, і то насамперед, здається, на острові Криті, положенім серед моря на дорозі з Азії до Європи.

Перенявши від фінікійян, а потім від єгиптян та вавілонців їх умілості, греки зуміли розвинути все те дуже високо, збагатити новими винаходами, зробити добром широкого загалу. То був великий крок наперед, бо в Вавілоні та в Єгипті знання було власністю тільки одної пануючої верстви, жерців, купців та царських приборчників; маса робучого народу жила в темноті, бідності та притиску. Греки перші зробили знання власністю широкої маси народу. І ось маєте причину, для чого в Вавілонії, а потім у Єгипті й Фінікії колишня сила поступу по якімось часі вигасла. Коли великі війни та завоювання підрізали пануючу верству, коли купцям урвалися торговельні зносини з іншими краями, наступав разом з упадком панів також упадок знання, науки й штуки. Давніх писань потомки не вміли читати, темнота й здичання мов повинь заливали старі огнища науки й освіти; старі храми розпадалися в руїни, старі пам'ятки, книжки та цілі бібліотеки покривалися пилом, що за пару тисяч літ утворив верству грубу на кілька сажнів, і треба було звиш двох тисяч літ та нечуваних висилків людської догадливості, аби знов відкопати, відчитати і зрозуміти ті свідoctва прастарої старовини людського поступу.

Від часу передання фінікійцями початків азійської освіти грекам починає головне огнище поступу переходити зі сходу на захід, з Азії до Європи. Але пройшло ще півтори тисячі літ, поки та Європа, а властиво маленька Греція змогла настільки поступити наперед, щоб у боротьбі з Азією опертися її величезній силі, а незабаром потім і зовсім завоювати струпіліші вже огнища старої цивілізації – Фінікію, Єгипет, Вавілонію, Ассірію й Персію. Сього доконав один чоловік, Александр Великий, король Македонії; відтепер грецька освіта робиться тим сонцем, що освічує весь світ, схід і захід, мішаючи своє проміння з дотліваючою загравною старинних азійських та єгипетських огнищ. На грецькій освіті (з примішкою фінікійської, давно вперед переданої етрускам) вирости й римляни, народ у освіті недалекий, але зате незрівняний у творенні та фундуванні того, чого бракувало дотепер освіченим народам, а власне державного життя, основанийого не на самоволі володаря, жерців чи вояків,

Українська історіософія

а на законі, ухваленому загалом горожан, на докладнім обмежуванні права кожного горожанина і на можності для нього боротьби за заховання і розширювання того права. І ось силою своєї організації римляни швидко, крок за кроком завойовують Італію, Іспанію, Карфаген, далі Грецію й Македонію, нинішню Францію, а потім Єгипет, Малу Азію, Сірію аж по Євфрат, тобто більше-менше всі огнища давньої освіти. Всюди вони несуть свою державну організацію, своє римське право, свою поліцію та свої встанови, але притім шанують властивості кожного народу, його релігію й мову, дозволяють їм розвиватися, як самі знають. Особливо вийшло се на користь грецькій науці, що перед тим під опікою наступників Александра Македонського в Єгипті, Сірії та Малій Азії розвивалася невпинно і дійшла високого ступеня. Під римським пануванням та наука робиться спільним добром усього світу: грецькі школи повстають не лише в Александрії, Пергамі та Антіохії, але також у Римі, Марсилії і скрізь там, де оселяються римляни.

Та була і в римських порядках та сама чорна пляма, що і в грецьких та давніших єгипетських та азійських. Усі вони обік вольних, більш або менше управнених людей знали невольників, людей безправних, зданих зовсім на ласку й неласку свого пана. Римське панування, наскрізь військове, намножило тих невольників страшенно. Кождий край, завойований в бою, римляни повертали в провінцію, де вся земля вважалася римською, а людність римськими невольниками. Швидко старих, свобідних римлян не стало майже зовсім, бо се не був народ, а тільки правне поняття – горожани Рима. Горожанином Рима міг зістати чоловік, роджений у Греції, в Африці або Азії; ми знаємо, напр., що таким римлянином був і апостол Павло, з походження жид, роджений у малоазійським містечку Тарсі. Невольник, визволений паном з неволі або викуплений, міг статися вольним, міг здобути собі римське право. В перших віках по Христовім різдві первісні римляни майже зовсім потонули, розтопилися в масі таких чужосторонніх римлян, а маса й тих повноправних людей щезала супроти маси неповноправних або невольників. І що було варто докладне розмежування прав вольного чоловіка, коли найбільша часть людності не мала ніяких прав! Не диво, що римський правний порядок збудований на невольництві, тобто на страшеннім безправ'ї, не міг устоятись, так як гарна хата, побудована на льоду. Прийшла відлига, лід розтаяв або поламався і крига великої повені знесла римську пишну будівлю, погребла її в руїнах, так як і попередні великі огнища людського поступу.

Настали середні віки, віки упадку й темноти. Майже тисячі літ треба було, щоб із глибокого упадку люди піддвинулися знов настільки, що могли пригадати собі те, що було давніше зроблено на полі науки,

промислу, штуки, і на тій підставі працювати далі. Якийсь час огнища поступу ще держаться над Середземним морем, у Італії та Іспанії. Тут повстають перші академії, перші фабрики, здвигаются міста, повстають банки і великі торговельні доми. Італіанці та іспанці віднаходять дорогу до Індії; обпливши Африку, відкривають Америку, обпливають довкола землю. Але блиск тих країв швидко щезає. Здається, що, вирвавшись з тісної кітловини Середземного моря, людськість починає дихати ширше, знаходить у собі нові сили. Славу Італії та Іспанії швидко перебивають інші народи: голландці на полі заморських колоній, французи на полі науки й письменства, нарешті англічани. Головні огнища поступу помалу переносяться з Рима, Флоренції, Генуї та Мадрида до Парижа, Амстердам та Лондона.

І на тім не кінець. У наших часах бачимо дальшу мандрівку того дивного огнища. З Англією бореться о першенство її колишня колонія Північна Америка; не в однім випереджає її навіть Австралія; головним двигачем поступу – здавалось би – робиться океан. Краї, що хочять запевнити собі будучину, збирають усі свої сили, щоб зайняти місце в ряді морських сил, запевнити собі шмат землі за морями, придатний для колонізації, для виселення надмірних сил, сил із матірної країни, для придбання нових багатств, нових сил за морем. Уже не Середземна кітловина, але ціла земля куля починає бути затісна для людського роду. Люди обчислюють докладно те, що вона їм може дати, числять, на як довго може се вистарчити їм, і оглядаються за новими джерелами надбання. Людська наука силкується зібрати до купи всі здобутки людського роду від найдавніших часів, перевірити їх розумом та пробую, видушити з них науку на будуще, зберегти все цінне та цікаве та забезпечити будучі покоління від можності таких самих упадків та руїн, які бували в давнину. Ходить о те, щоб ту чудову квітку «поступ», що досі росла якось дико, раз тут, а раз там, тікала з одного краю в другий, лишаючи по собі пустині, – щоб її присвоїти, розщепити по всій землі хоч, може, не рівномірно, то все ж настільки, щоб ніхто на світі не був виключений від її добродійств.

Кожний народ, кожда громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би смів на хвилю загавитися або й зовсім відцуратися роботи, може бути певний, що незабаром його не стане на світі, що той «поступ» буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його та змете з землі безслідно. Так звані «дикі», некультурні, первісні народи, яких іще в початку XIX віку була на землі велика сила і які посідали величезні простори землі, тепер один за одним щезають з лица землі, оскільки не можуть присвоїти собі здобутків поступу. Вимирання, щезання непоступових людей іде тепер сто раз швидше, ніж шло давніше. Тепер від-

Українська історіософія

далення майже не існує для чоловіка: парові та електричні машини оббігають землю на всіх місцях швидко, і поступ, не раз непрошений гість, заходить у найглухіші закутки, продирається крізь найтвердші кордони. Кождий народ, кожда громада мусить познайомитися з ним, а хто не хоче чи не може присвоїти собі добрих його боків, той швидко зазнає на собі злих – голоду, хвороб, горівки, деморалізації – і пропаде від них.

Хто читає газети, той певно знає, що, прим., у Індії майже що кілька літ сотки тисяч народу гинуть з голоду, – то гинуть самі тубільці, індійці, – а англійцями, що панують у тім краю, не то що не гинуть, а ще й збагачуються. Менше пишуть по наших газетах про те, як то цілі муринські племена в Африці вмирають та хиріють від горівки, якої їм достарчають європейці в заміну за їх діаманти, слонові зуби та за їх роботу. Винахід пороху і стрільб, що був – хоч як би се могло видатися дивним – великим двигачем поступу в Європі, довів у Північній Америці до того, що з 8 мільйонів тамошних тубільців за сто літ не лишилося й 800 тисяч. В Європі не маємо чуми вже від півтредця ста літ; холера являється у нас рідким гостем, а в Індії, Персії, Арабії, завдяки тамошній некультурності, бракові лікарів, нехлюйству і т. п., вона не вигасає ніколи і косить та й косить тисячі людей. І коли ті місцеві люди вмирають, на їх місці повстають чимраз нові оселі зайдів і починають нове життя на місцях, де давніші мешканці не вміли жити по-новому. А буває й так, що нові зайти, як колись гунни та мадяри, приходять у заселений уже край і починають вигублювати давнішу людність так, як диких звірів, або повертати їх силою в невольників, щоб посісти їх землю. Так було з тими голландськими поселенцями в Південній Африці, що тепер називаються бурами. Вийшовши перед 300 роками з Європи, вони таким явним розбоєм прочистили собі місце при Розі Доброї Надії; коли там потім надійшли англійцями і забрали край, часть бурів, не хочючи підлягати їх власті, подалася трохи на північ і знов вигубила пару муринських племен і осіла на їх землі, назвавши її Наталь; коли й сю країну загорнули англійцями, бури пішли ще далі на північ і знов розбоєм прочистили собі просторі країни «за горами» (Трансваль) та над джерелом Помаранчової ріки (по-англійськи Орендж). І отес перед роком ми були свідками, як ті малі розбійники зробилися жертвою більшого і далеко розумнішого розбійника – Англії, який, певно, внесе в той край більше порядку, культури, науки, свободи, а з нею разом і здирства та визиску.

От якими крутими дорогами ходить іноді поступ людський! Недарма сказано, що він виростає на могилах, як пшениця на зораній ниві!

Тепер, коли ми, так сказати, поверху оглянули хід дороги та вдачу дотеперішнього людського поступу, пора нам заглянути до його середини, придивитися його будові та натурі; одним словом, пора нам відповісти

просто на питання: що таке поступ?

V

Щоб пізнати внутрішні пружини, якими двигается поступ, візьмімо до порівняння двох людей: лісового дикуна, стрільця чи риболова, та першого-ліпшого чоловіка з нашого великого міста. У дикуна, можна сказати, стільки добра, що на нім: які-такі фалатки на тілі замість одежі, коралі з диких лісових овочів, звірячих зубів або морських слимачків на шиї, часом іще в вухах, у ніздрях, у губах і т. д. замість оздобы, лук, стріли, спис та деякий ніж замість оружжя – та й годі. Спить він уякій-будь ясині або в салаші з гілляк та листя, годується тим, що знайде або заб'є, не дбає про завтра, не цинить ні людського, ні свого життя. Що має, те все він зробив собі сам, і не потребує нічого більше. В тім, що робить, він, звичайно, не потребує помочі інших, живе собі самопас зі своєю родиною, не оглядаючись ні на кого. Його зв'язок з громадою, державою чи народом майже не існує; щонайбільше громада чи орда держиться с'як-так при купі, а поза тим для неї не існує ніщо на світі.

А освічений чоловік? У нього, навіть у простого селянина, круг занять і інтересів який же величезний в порівнянні до того дикуна. Цивілізований чоловік живе звичайно в хаті, якої сам не будував, ходить у одежі, якої сам не робив, їсть страву, якої сам не приготував і про яку не раз навіть не знає, як і з чого вона приготується. Він працює знарядями, яких сам не видумав ані не змайстрував, користується надбаннями цілих поколінь попередників і не раз далеких від нього людей, завдячує свій добрий або лихий побут праці й відносинам тисяч і соток тисяч інших людей, цілих країв, різних народів світу. Він мусить дбати про завтра, про ближче й даліше будуще своє, своєї рідні, своєї громади, свого краю, своєї держави – тисяч і мільйонів людей, яких він у своїм житті не бачив, не знає й не може всіх знати. Він поносить жертви й тягарі для цілей, яких найчастіше не розуміє, – працює, добивається і громадить для когось невідомого, далекого та непевного.

Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші, се поділ праці. Дикий чоловік робить сам собі все, чого потребує; чого сам не зробить, без того мусить обійтися. Освічений чоловік робить звичайно якусь одну, тісно обмежену роботу, та зате нічого більше, но зате користується роботою інших. Рільник оброблює поле, але звичайно не будує хати, не кує плуга та воза, не шиє чобіт, не тче сукна й полотна, не малює образів і т. п. На всі ті часткові роботи є окремі майстри-ремісники, які знов, своєю чергою, не працюють у полі коло хліба, але сидять за своїм одним ремеслом і працюють при тім ремеслі взаїмну добувають собі все потрібне до прожитку.

Українська історіософія

Але на тім не кінець. Поступ іде далі, переминає ремесло на мануфактуру. Ціла купа ремісників з одного ремесла збирається разом і знов ділиться роботою вже в обсягу одного й того самого ремесла. В прядильній мануфактурі одні ремісники нічого іншого не роблять, тільки миють вовну, інші сушать її, інші скубуть, інші чешуть, інші прядуть, інші мотають, звивають у клубки і т. п. В ткальній мануфактурі одні навивають на цівки, другі тчуть, інші приладжують сукно і т. п. Ремесло, що вперед було вмілістю одного чоловіка, майстерством, розпадається в мануфактурі на ряд простих, немудрих робіт, для яких уже не треба такого майстра, як у старім ремеслі.

Дальший крок робить поступ – і на світ являється фабрика. Фабрика, се та ж мануфактура, тобто згромадження більшого числа людей, для роблення спільними, а властиво поділеними силами одної роботи. Різниця між ними лише та, що тамті роздрібнені роботи робилися людськими руками (відси й назва з латинських слів мануфактура, те саме, що рукоділля), а тут являється нова сила – машина. Чоловік зумів покорити собі сили природи, заставив воду, вітер, далі пару сповняти певну працю, обертати колесо, посувати або двигати тягарі. Він зумів у різних галузях повигадувати машини, що порушувані чи то силою рук, чи силою природи, виконують певні роботи, подібні до роботи людських рук, – обертають млиновий камінь, крутять веретено, ріжуть, пилюють, точать, гиблюють, валкують і т. п. Приходить така машина до мануфактури і відразу займає місце головного робітника; вона залізна чи сталева, чи кам'яна, без живого м'яса, не знає голоду ані втоми, не помиляється, робить рівно, правильно, гладко і швидко. Коли пряжа пряде нараз одну нитку, машина може їх прядти нараз десять тисяч і кожда буде така тонка, рівна та гладка, якої не витягнуть ніякі людські пальці. Коли коваль може на мінуту 10 раз ударити клевцем, що важить 50 фунтів, то машина б'є 60 раз на мінуту клевцем, що важить 10 000 сотнарів. Коли робучі знаряди ремісника звичайно малі, роблені «до руки», то машина не знає міри: вона може володіти такими знаряддями, яких рух наповняє чоловіка жахом, мов скажене втілення якоїсь несамовитої, велетенської сили, але з другого боку, вона може послугуватися такими дрібними, тонкими таделікатними знаряддями, що не видержали би дотику людської руки. Машина робиться в фабриці панєю, а чоловік, давній ремісник чи челядник, її слугою: він повинен доглядати, підмазувати, чистити її, годувати її рухову силу та пильнувати її руху, а про решту вона вже дбає сама.

Але се лиш один бік тої великої поступової сили, що називається поділом праці. Подивімося, що робиться з неї з другого боку. Поділ праці в громаді, в суспільності, доводить до поділу суспільності на верстви. Се легко зрозуміти. Первісно один чоловік робив собі стріли, вбивав звіра або

ворога, кресав огонь, здирав і сушив шкіру, – значить, робив усе, що потрібне для життя. При поділі праці се перемінилося: одні почали вироблювати оружжя, яким самі не воювали, другі воювали та полювали, але оружжя самі не робили, інші приладжували одержу, ще інші варили та пекли страви, дбали про дітей та про лад у хаті. Так виробилися звільна окремі верстви вояків, ремісників, рільників; деякі роботи, особливо домашні, скинено виключно на жінок.

Чим далі поступав поділ праці, розвивалися відносини в громаді й державі, тим далі йшов поділ людей на верстви. Первісний чоловік, коли почував страх або вдячність супроти свого божества, то сам обертаяся до нього з молитвою, жертвою чи як знав. Та помалу витворюється ціла верства людей, що беруть на себе посередництво між чоловіком і богом, – се були жерці, віщуни, лікарі, звідари. В Вавілоні й Єгипті вони творять окремі товариства вже на много тисяч літ перед Христовим різдвом, живуть при храмах, пишуть книги, займаються наукою, торговлею, держать школи і мають великий вплив на цілу державу. Се був стан духовний.

Обік нього з незатяжних початків витворюється стан воєнний, із якого з часом виходить шляхта, пани, що володіють землею й завойованими людьми, а далі урядники, люди, що всі свої сили віддають на службу державі, збирають податки, судять та карають інших людей, завідують державними добрами. В кожній такій верстві поділ праці знов доводить до дальших розділів, розмежованих між собою найрізнішими ступенями, але в головному маємо один великий розлом: на людей, що працюють над добуванням достатку з природи (рільники, ремісники, рудокопи), і на людей, що живуть з праці тамтих, а самі займаються іншими, не раз для суспільності так само потрібними, але не раз шкідливими роботами (вояки, жерці, урядники, купці та торговці і т. п.).

Машина і тут вносить значну зміну. Ми вже бачили, як вона витискає від праці ремісника, майстра, а потребує собі лише чоловіка, який би обслуговував її. Але вона робить се не лиш в фабриці. Залізниця позбавила хліба й заробітку тисячі фірманів та візників; паровий плуг, заведений американцями, доводить до руїни наших рільників, бо там при помочі машин можна мати пшеницю ліпшу і вдвоє дешевшу від нашої, а через те ціна пшениці у нас упадає і рільництво не оплачується. Винахід пороху та карабінів перемінив цілу штуку воювання; щезли давні рицарі, закуті в залізо на таких же закутих конях, воювання зробилося не рицарством, але штукою, обрахуванням, справою ліпшої зброї, більшої маси війська. Старий поділ суспільності на войовничу й невоєвничу верству показався непотрібним; повстали новочасні армії, де вся людність ставить своїх найпригідніших синів у ряди. Як бачимо, тут машина – кара-

Українська історіософія

бін, армата, бомба і інші приряди воєнні – довела до знищення старого поділу праці. Щезла окрема воєнна верства, цілий народ покликано до оружжя.

Та й тут нові винаходи раз у раз витворюють нові поділи. Стародавні війська мали хіба дві часті – піхоту й кінноту, а кождий вояк мав при собі всяке оружжя: і лук зі стрілами, і спис, і меч. А тепер! І піхота різних родів оружжя, і кіннота, і артилерія, і інженери, і сапери, і фурвези, і бог знає ще які відділи поштової, санітарної, морської служби. А скільки різнородної старшини, а над тою старшиною ще старшини, і кождий ступінь має собі приділену якусь одну роботу, має її пильнувати, а до іншої не втручатися. То називається *організація*; із соток тисяч або мільйона людей робиться таким способом немов одно тіло, що на приказ, даний одним чоловіком – верховним зверхником того тіла, – порушується, йде, виконує таку працю, якої йому одному захочеться.

Але ся переміна в поділі людської праці на однім полі викликала величезні переми́ни на інших полях. Давніше військова служба була привілесом немногих, вибраних людей, яке зате мали власть і гонори в державі. Таких людей було небагато і рицарські війська були нечисленні. Не раз у старих літописах читаємо про страшні битви, де з одного й другого боку билося по чотири до п'ять тисяч люду; а де літописці зі страхом говорять, що в тій а тій битві згибло десять, двадцять або й сто тисяч народу, там звичайно при ближчім огляді те велике число показується вдвоє, вп'ятеро або й удесятеро перебреханим. Старі армії були, як на наші поняття, дуже маленькі; війни коштували недорого і були часті. Прийшла огняна машина і змінила се до основи. Супроти кульки карабінової найхоробріший рицар, силач чи заячесердий харлак однакові; новочасні армії не потребують смільчаків та силачів, лише «гарматного м'яса», але того м'яса мусить бути багато. Армії робляться численні – сто тисяч, п'ятсот тисяч, мільйон – одна держава преться проти другої, аби не дати себе випередити. В новіших арміях найважніша річ оружжя, котре найліпше б'є, найлегше до переносення, найтривніше в уживанні, і тут також ідуть ненастанні перегони між державами. Раз у раз нові винайдення, уліпшення: тут бронзова сталь, тут карабіни-репетієри, тут механічні гавбиці, тут бездимний порох і так далі без кінця. А кождий такий винахід збільшує надію побіди для того, хто визискає його. Але ж такі армії – страшенно кошовні. Аби їх удержати, аби могли слідити за новими уліпшеннями, треба страшених грошей, про які давнім державам ані не снилося. А що ж говорити про війну, де пропадають сотки тисяч людей, купи воєнного матеріалу, руйнуються міста й села. Для того тепер війни рідкі, а щоб удержати такі армії, мусила переми́нитися ціла суспільність, треба було знести панщину, скасувати необмежену монархію, завести конс-

титуцію, новий спосіб оподаткування, позаводити фабрики, залізниці, цла і т. д. Тисячні нові роди і поділи праці, цілковите перебудування людської суспільності dokonane протягом пару сот літ.

VI

Приходимо тепер до дуже важної точки нашого викладу.

Поділ праці веде до прискорення і вдосконалення праці. Винаходом машин роблять людську працю сто, тисячу разів швидшою, легшою, видатнішою; заступають роботу мільйонів людей. За останні сто літ, можна сміло сказати, нароблено більше предметів для людської потреби та людського вжитку, ніж за всі попередні тисячоліття. Погадаймо лише, що за той час набудовано стільки залізниць, що можна би ними 14 раз оперезати землю там, де вона найгрубша, а телеграфів стільки, що, певно, оперезав би її зо сто разів, що тепер можна за два місяці об'їхати довкола всю землю і вернути назад на своє місце. Погадаймо, що за тих сто літ зужито величезні гори кам'яного вугля, якого давніше майже не тикали, видобуто і пущено в обіг більше золота, срібла, заліза та інших металів, ніж давніше могли думкою збагнути люди, засаджено безмірні простори бавовною, засіяно пшеницею і заселено робучими людьми. Ніколи ще людськість не працювала так напруго та гарячково, не виробляла стільки всяких достатків, хліба, одежі і всього потрібного для людського вжитку. Ніколи досі не велася на такий величезний розмір торгівля; давнішим вікам ані не снилося про такі фабрики, про такі копальні, про такі різnorodні гатунки промислу, як бачимо тепер. Вся людськість за остатніх сто літ зробилася тисячу раз багатшою, ніж була перед тим.

Коли так, то випадало би ждати, що й кожний член людськості, кожний чоловік зробився багатшим, маєтнішим, ніж були його діди та прадіди перед сто роками. Адже ж не даром кажуть: «Що громаді, то й бабі»; коли вся громада, все людство так страшно розбагатіло, то й кожний поодинокий чоловік повинен почувати й на собі ознаки того новочасного багатства.

А тим часом що ми бачимо? Людськість багатіє, а тисячі, мільйони людей бідніють. Їм робиться тісно. Одним не стає землі, іншим зарібку, всім обмаль хліба. По селах люди працюють тяжко, а живуть у такій нужді, що їх життя мало чим ліпше від життя робучої худоби. По містах робітники працюють тяжко, а живуть не о много ліпше. А по великих містах, де накопичено в однім гнізді сотки тисяч або мільйони людей, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають де голови прихилити, жинуть як воробці в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годуються то жебраниною, то крадіжкою, то відпадками, зібраними по смітниках багачів, ночують у публічних садах, попід мостами, в нових будовах, де ще

Українська історіософія

не живе ніхто, або по різних страшних та поганих норах. У тих найбільших огнищах поступу й освіти для многих тисяч людей, малих і старих, мужчин і жінок, вертається життя дикунів у лісах і печерах, тільки ще гірше і страшніше, бо тут на міськiм бруку сама природа не дає їм нічогісінько, а замість диких звірів їм на кождім кроці грозить далеко страшніший ворог – чоловік, узброєний усіми засобами цивілізації, аби в разі чого позбавити їх свободи або навіть життя. Не диво, що по таких містах день у день сотки людей гинуть з голоду, заховані по темних закутках, як дикі звірі, що там у тім поденні суспільності діються сотки страшних злочинів, а сотки нещасних, доведених до розпуки відбирають собі життя. Можна сказати сміло, що прадавній дикун, блукаючи по лісах та ночуючи в печерах, був сто разів щасливіший і почував себе ліпше від такого нещасного бідолахи, що серед величезного міста опиниться без грошей, без зарібку, без пристановища, без ніякого способу до життя.

Та се ще не все. Дикун у лісі бачив довкола себе ліс, а щонайбільше інших таких дикунів, як був сам. Коли терпів голод, то знав, що й інші довкола нього терплять; коли був ранений, то знав, хто його зробив неспосібним до праці. А бідолаха в великім місті де поступить, бачить довкола себе багатство, розкіш, пишні вбрання, великі дома, блискучі склепи, навантажені всякими товарами, з повиставлюваними в вікнах скарбами, з яких сота, тисячна часть могла б його зробити багатцем. Він гине з голоду серед величезних куп хліба, вблизи багатих кухонь і рестараций, де інші наїдаються досочу. Він голий вблизи магазинів, що аж тріщать від маси сукон, полотен і найрізномоднішої одежі. І що найдивоглядніше, він часто не може дістати роботи і помирає без праці тут же обік много-людних фабрик, де день і ніч гуркочуть машини, стукочуть молоти, кишать робітники, як мурашки, обік верстатів, де день і ніч спіляють та надриваються інші робітники надсильною, прискореною, гарячково невпинною працею.

І сказав би хто, що се лиш по містах так, – та бо ні. А по селах хіба не бачимо дивного (нам воно з віковичної привички перестало бути дивним) гнітучого та болючого противенства між бідними і багатими. Тут сидить господар на цілім ґрунті, а в нього тулиться комірниця, що не має ані клаптика землі, а його сусіди мають по моргові, по півморга, а там на кінці села позасідала голота, що не має нічого, крім нужденної хатчини, та й то не раз поставленої на громадськім ґрунті. Скільки нерівності і скільки зависті в тісних межах одного села! Ба, але ж бо обік того села звичайно стоїть двір, а в тім дворі живе дідич, пан на 500, 1000 або й більше моргах. Він держить у себе цілу зграю слуг, цугові коні, живе в достатку, про який навіть думати не сміють ті там чорнороби в селі. Супроти нього всі вони, і багачі сільські, і халупники – однакі бідаци, голота, хлопство. Але станьмо

на хвилю на його становищі і погляньмо вище вгору. І у нього є сусіди – інші дідичі: ось пан на цілому ключі або на кількох ключах, магнат, що має 50 або 100 тисяч моргів, простори, що вистарчили би на утворення невеличкого князівства; а онде дідич-худобахолок, що сидить на одному селі, задовжений по вуха, як-то кажуть, сидить у жидівській кишені. Чим він супроти того магната, як не мізерним халупником супроти багатого газди! Та бо й той магнат дуже часто, коли бог не дав йому доброї господарської голови, мусить заглядати до чужої кишені, до банків та банкірів, через яких руки день удень перекочуються суми, що вистарчили би на закуплення двадцятьох таких маєтків, як його. Над кожного пана є ще старший пан, тільки що там, на самім вершку, де котяться мільйони, чоловік із пана робиться слугою того маєтку, невольником грошей, які опановують усю його силу й волю, мов якийсь злий дух.

Та бо й того ще не досить! Деякі дикуни знають числити лише до двадцяти (усі пальці на людськiм тілі), а на дальші числа мають лише одно слово: дуже багато. Стародавні греки числили звичайно лише до 10 000, а далі, то усе у них було «мірія» – дуже багато. Ще й стародавні римляни не мали ясного поняття про мільйон. Видно, що їх багатчі не дочислювалися в своїх маєтках так далеко. Нині маємо вже не лише мільйонерів, але мільярдерів, таких багатчів, що числять свої маєтки на сотки мільйонів. Мільярд!

Легко сказати! А поклади ту суму нашими банкнотами на тік просушити, то треба би тока на кілька квадратних миль. А напакуй її нашими срібними двокоронівками на вагони, то вагони займуть штреку від Коломиї до Заболотова, т. є. дві милі. І все те – власність одного чоловіка! І коли сей один має такі, на правду незліченні скарби (якби хтiв один чоловік перелічити стільки срібників, то мусив би лічити пару сот літ), то інші мруть з голоду, не мають крейцарика на молоко для хворої дитини, мерзнуть у зимі без одежі та туляться ніччю попід мостами або в пустих будовах, по пивницях та ямах!

Що ж воно таке? – питаєте. Що ж се за поступ, що з усім своїм шумом і гуком, з усіма науками і штуками, ціною тисячолітньої боротьби, мільйонів жертв і моря пролитої крові допровадив людей аж до такого раю? Чи варто ж було добиватися його і чи варто працювати для його піддержання, для дальшого людського розвитку, коли він іде такими блудними дорогами?

VII

Отсе ми дійшли до найтяжчої рани нашого теперішнього порядку. Величезні багатства з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу. З одного боку не-

Українська історіософія

робство, що привикло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку тяжка, чорна, ненастанна праця, що оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалка чорного хліба. З одного боку пишній розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки нібито для всіх людей, а з другого боку мільйони бідних та темних, що живуть ось тут обік тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користати з них. Нерівність між людьми ніколи не була більша як власне в наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх освічених людей. Що ж воно таке? – запитують себе найрозумніші і найчесніші люди нашого віку, у яких болить душа дивитися на такі суперечності. Невже ж воно так мусить бути? Невже поступ мусить іти раз у раз у парі з чиєюсь згубою, з чиєюсь кривдою? Невже люди тисячі літ мучилися, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тільки, щоб запевнити панування та розкошування всяким Ротшільдам, Бляйхредерам, Астонам та Гіршам? І неville нема ніякого способу змінити се і зробити рівновагу між поступом багатства, знання і штуки і зростом добробуту та розвою всеї народної маси? Розуміється, всі ми віримо в те, що такий спосіб можливий, хоч, певно, не легкий.

Правда, часом почуєте від різних панків та полупанків думку, що хто бідний, той сам собі винен, бо він лінивий, п'яниця, не дбає про себе, не щадить. Дехто додає ще, що нерівність межи людьми все мусить бути, бо ж сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоровля, сили, краси, здібності, а другим менше. Є в тім трохи правди, але дуже небагато. Ті панове, що говорять про лінивість бідних, повинні би поперед усього виказати ту величезну працювитість великих багатців, що живуть весь вік у забавах та розкошах, дбаючи лише про власну приємність і повіруючи не лише працю за себе, але також завідуючи своїм маєтком – так сказати – рахування своїх грошей чужим рукам. А ті, що говорять про природжену нерівність між людьми, повинні би показати, чи справді ті великі багатці та магнати, се найздібніші та найсильніші люди свого часу. І тут показалося би, що маєткова та суспільна нерівність людей у нашім часі має своє джерело зовсім не в неоднаковій пильності, робучості та запопадливості і зовсім не в неоднаковій здібності – а в чімось іншій.

У чім же такий? Ще в XVIII віці французький учений Руссо сказав, що людська нерівність виплила з того, що люди віддалилися від природи. Первісні люди, що жили на лоні природи і підлягали її законам, були всі собі рівні, не знали несправедливого поділу багатства ні знання. В наших часах поновив сю думку славний російський повістяр Лев Толстой, кажучи, що всій нерівності між людьми винен поділ праці. Якби люди жили всі таким життям, як російський селянин, якби кождий сам орав землю, сам

робив для себе всі знаряди і вповні вдоволявся тим, що заробить і збере, то не потрібно би ані грошей, ані фабрик, ані великих міст, ані великої маси урядників, ані війська, ані держави. Із сього погляду, Толстой виступає також против високої науки і против так званого панського письменства та штуки (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім непотрібне і на все те мужика здирають і примушують вернути до простого селянського життя, зректися всякого панства, містових розкошів та високих наук і за самоту науку приймати Христове Євангеліє, та й то ще очищене так, як йому видається, що його проповідував сам Христос. Нема що й говорити про те, що думка Толстого і його попередника Руссо, то властиво заперечення поступу. Вони тягнуть назад і раді би звернути людей до такого стану, який їм видається природним. Вони забувають, що й теперішній стан людей також не є нічим надприродним, ані противприродним, що й він повстав на основі великих та незломних законів природного розвою. Так само забувають ті апостоли давно минулої рівності, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видається. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з іншим, ані щасливіший, приміром, від вовка, льва або коня. Він жив у вічній страсі та вічній ворожнечі з цілим оточенням. У темноті, бруді та занедбанні. Не о много ліпше показується і життя тих московських мужиків, яких бачить довкола себе Толстой і рад би до їх стану завернути і всіх людей. Темнота, забобонність, бруд, п'янство, жорстокість та несправедливість панують у тім мужицькім світі далеко більше, ніж серед ненависних Толстому містових людей. Зрештою погляди такі Руссо та Толстого мають за собою те добре, що неможливість їх переведення кожному відразу кидається в очі. Вони ж не опираються ні на яким законі, ні на якій природній конечності, а тільки звертаються до серця і до чуття людей, жадаючи від них відразу найтяжчого, а власне відречися того, що їм миле й дороге, до чого звикли змалечку, не даючи взаїну за те нічого виразного ані ясного. Таких людей, що повірили би таким апостолам, завсігди знайдеться не багато, та й вистарчить їм одна проба, щоб отверзети їх і показати неможливість осягнення сею дорогою якогось нового, справедливішого життя. Навіть християнство, на яке любить покликатися Толстой, не стає тут до помочі іншим толстовцям. Первісне християнство зовсім не тягло взад, не виступало ані проти держави, ані проти суспільних порядків, але старалося піднести всіх людей вище. Воно проповідувало загальне братерство в душі і правді, піднімало людей із їх буденних матеріальних інтересів до вищого морального життя, додавало їм твердості і сили в боротьбі з різними покусами життя і тим самим було чинником поступовим. Натомість наука Толстого зводиться на те, що, відсуваючи найліпших людей від діяльності і боротьби в глухі закомарки селянського

Українська історіософія

життя, улегшує панування здириства та кривди і навіть виразно проповідує нібито євангельські слова «не противитися злому». Тим часом простий розум каже, що із злом треба боротися, бо інакше воно буде рости і подуває нас.

VIII

Зовсім інакше говорять учені-природники, особливо ті, що займаються дослідом життя і розвою в природі. В природі, особливо в так званій живій природі, т. є. в царстві рости́н і звірів, бачимо також певний поступ. Знаходимо там насамперед дрібнесенькі сотворіння, невидні для голого людського ока, зложені всього з одної або кількох живих клітинок. Жие таке сотворіння, насисаючися поживи зі свого окруження, не гине, але розпадається на дві або більше частинок і ті починають знов жити так само, як їх батько, і знов не гинуть, лише розпадаються і множаться без кінця. І не знати, куди зачислити таке сотворіння, чи воно звірик, чи ростина. На вищих ступенях стоять сотворіння, подібні до тих найнижчих, але такі, що в їх тілі починає робитися деякий поділ праці: з їх клітинок виходять живі ниточки, що служать або до порушування, або до хапання поживи. У інших сотворінь із таких клітинок та ниточок робляться малесенькі ротики, ссавки, ніжки, із них стаються звірики; у інших повстають корінці, гіллячки, шапочки, із них виходять рослини. І знов бачимо довгий ряд ступенів, ніби сходів; на кождім вищій ступені в тілі такого сотворіння поділ праці більший, праця виконується докладніше, членів і суставів більше, вони різnorodніші та ліпше припасовані до своєї роботи.

Покладіть лише обік себе на одній дощці кільканадцять рости́н: такий зелений водоріст, що виглядає як один волос, такого гриба, що його називають пістряком, земним серцем або труфлею і який виглядає мов бараболя, а далі правдивого гриба, у яким, окрім кореня, розпізнаєте шапку, зложену з верхньої шкірки, білого м'яса під нею і рурковатої верстви внизу; положіть далі грубошкірого лопуха, стебло трави, корч папороті, а нарешті жолудь і молодого дубчака, яблуко і цвітучу яблуневу галузку, цвіт рожі та фіалки. Побачите самі, яка величезна різниця в будові тих рости́н, як у одних усі сустави прості та нечисленні, нема ні цвіту, ні овочів, ні різnorodних барв ані запаху, а як інші розвивають у собі чимраз більше суставів, чимраз краці прикмети.

Коли ті рослини лежать перед нами на одній дощці, то можна би думати, що вся та різnorodність виросла разом рівночасно, так як виростає тепер щовесни. Але досліди над історією природи показали, що не так воно було, що ся теперішня різnorodність – то здобуток довгого розвою, який тривав мільйони літ; що зразу на землі були справді лише найпрості-

ші, зовсім безбарвні рослини, що вони звільна розвивалися, набирали чимраз більше членів та суставів, пристосовувалися до різnorodних обставин та різnorodної поживи, набирали барви, смаку та запаху, вандрували з моря на сушу, із краю до краю – одним словом, що й тут маємо розвій та поступ, дуже подібний до того, який ми бачили між людьми.

Ще виразніше можна се бачити на звірах. Досить порівняти такого червака (глисту), рибу, хруща, паука, мотилю, жабу, миш, лилика з конем, журавлем та мавпою, щоб переконатися, яка тут величезна різnorodність та який розвій від простих, мов згруба обтесаних форм аж до найбагатших та найскладніших у мавпи. Досить сказати, що червак живе без очей, без рук, без ніг, без голови, що весь він властиво є тільки один живіт з ротом напереді, а відходом іззаду, щоб пізнати, як дуже упрощене тут звіряче життя. А не забуваймо, що той червак зі своїм тілом зложений з великого числа м'ясистих обручечок, а кожда така обручечка має в собі много мільйонів живих клітинок і то уложених не як-будь, а в певнім сталім порядку, і ми зрозуміємо, що та проста будова червакового тіла відбігла вже дуже далеко від тої найпростішої животини, що складається всього-навсього із одної клітинки. Розуміється, що й тут ступені, які відділюють досконаліше збудовані тіла від менше досконалих, се також сліди розвою звірячого світу на протязі многих мільйонів літ.

До половини минулого віку учені-природники не вміли вияснити, яким то способом і для чого із найпростіших одноклітинних живогин з часом мусила витворитися ота величезна сила та різnorodність рослин і звірів, яку бачимо нині. Аж 1859 року англійський учений Дарвін виступив з думкою, що головною силою, яка перла і досі пре всі животвори до ненастанного розвою, була *боротьба за есткування*.

Ті слова «боротьба за есткування» розумів Дарвін дуже широко. Він доказував тисячами прикладів, що рослини і звірі, не знаходячи собі в якімсь місці досить поживи, або вигибають, окрім певного числа таких, що вспіли заповнити собі поживу, або переносяться на інше місце, або переминюються потроху, припасовуючи себе поневолі до іншого способу життя і до іншої поживи. Як-то у нас кажуть: голод вовка з лісу гонить. Сей голод вигонить деяких риб і раків на береги, на сушу, і загонить деяких звірів у воду. Він вигонить омелу рости на верхках дерев і змушує картофлю робити собі цілі магазини поживи в своїх бульбах, пророслих до кореня. Додаймо до того, що кожда животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє життя, доки можна і якнайліпше можна, але надто лишати по собі якнайчисленніше і якнайбільше потомство, приспособлене до дальшої боротьби за есткування. В тій ненастанній боротьбі, що ведеться на землі мільйони літ, клітина пожирає клітину, рос-

Українська історіософія

тина рослину, звір рослину або звіра, вищі роди нижчих, а самі найнижчі раз у раз пожирають всіх інших. Очевидно, – твердить Дарвін, – у тій ненастанній боротьбі перемагають ті осібники і ті роди, що покажуться сяк чи так найсильнішими. Отже, у одних перемога здобувається величезною плодючістю, у інших кремезною будовою тіла, у інших витривалістю на студінь, на спеку, на мокроту, на сухість, на голод, нарешті ще у інших прикметами розуму, хистрістю та оглядністю, відвагою або боязливістю. Чоловік, найвище зорганізований з усіх, зробився паном усіх животворів власне завдяки величезному розвою своїх духових здібностей.

Дарвінова наука, з якої тут подано найзагальніший нарис, мала величезний вплив на людське розуміння живого світу. Хоч вона не витворила поняття розвою і поступу, але подала нам ключ для його зрозуміння. Не диво, що деякі вчені-природники дарвіністи (прихильники Дарвіна) пробували тим ключем, здобутим із вивчення живої природи, відікнути також велику загадку людського поступу, відповісти на докучливі питання, відки взялася та страшна нерівність між людьми, чи вона потрібна, чи мусить бути вічно або чи з неї можливий який вихід? Їх відповідь – маю тут на гадці головно великого німецького природника Ернста Геккеля – була дуже проста. Чоловік, щодо свого тілесного устрою, такий сам твір природи, як і всі інші, і так само підлягає законам природи, а особливо великому, всесильному закону боротьби за ествування. Вся людська історія – се ненастанна боротьба, ведена різними способами, а все для єдної цілі, аби удержати себе і своє потомство. В тій боротьбі раз у раз гинуть мільйони людей, в ній на протягу звісної нам історії погибли тисячі і мільйони громад, племен і народів, лишаючи місце іншим, сильнішим, здібнішим, щасливішим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержуються сильніші, здібніші та тривкіші, лежить джерело людського поступу. Теперішній стан людей є витвором тої віковичної боротьби; він так само конечний і природний, як конечна і природна сама боротьба. Нерівність людей між собою – се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастям для людей, але власне основою дальшого розвою і дальшого поступу. Навпаки, рівність, коли б яким чудом далось її зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастям, бо довела би їх до цілковитої байдужності і закостенілості. Але сього нема чого боятися, бо сама природа дбає за те, аби між людьми не було рівності. Дарвіністи як у природі, так і в відносінах між людьми завсігди стоять на тім, що хто дужчий, то й ліпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою; і що, значить, та невеличка меншість людей, що в теперішніх часах держить в своїй руках мільйонові маєтки, мільйонові армії, багатства, вдасть і силу і знання, здобуті працею незліченних поколінь, має право уживати всього того по своїй уподобі, дбаючи про величезну більшість робучої та поневоленої

людськості лише настільки, щоб і будучі покоління щасливих панів і переможців мали ким послугуватися та з кого збагачуватися. Природа, говорять дарвіністи, не знає жалю ані чутливості. Вона посвячує мільйони осібників на те, аби удержати при житті якусь вищу форму. Милосердіє для слабих, покривджених та поневолених, яке проповідується між людьми, – се властиво фальшиве чуття, противне природі і шкідливе для природного розвою. Свобода боротьби, то повинна бути основа людської політики. Нехай сильний показує свою силу, нехай слабій борониться або гине, суспільність не повинна в те мішатися, а з того свобідного змагання витвориться дальший, чимраз краший поступ.

На жаль, пани дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивилися життю щупаків у воді та вовків у лісі, а трохи замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рстинного і звірячого розвою. Придивімось ж, що воно таке і на що не хочуть звертати уваги вчені-дарвіністи при осуджуванні історії людського поступу.

В царстві звірів і рстин бачимо двоякий розвій, що проявляє себе досить неоднаково. Деякі животири живуть одинцем, а інші купами, більше або менше здруженими громадами. Ми згадували вже про ті малесенькі животири, зложені з одної клітини, різні бакцілі, бактерії, діатомеї, форамініфери та інфузорії. Можна сказати, ще їх майже не торкнувся розвій: які були перед міліонами літ, такі є й досі. *Властивий поступ починається аж там, де настає здруження:* отже, при животворах многоклітинних, а далі там, де кілька, кількадесят окремих животворів збирається до купи для спільного життя. Одним із найсильніших двигачів поступу являється розділ різних полів, мужеського і женського, а потім їх співділання при плодженні та виводженні потомства. Сей розділ бачимо вже в царині рстин; маємо, приміром, коноплі накопні (мужеські) й матірні (женські). Далекі виразніший і важніший сей поділ між звірами. Дальший наслідок сього поділу – се здруження матірне з потомством у вищих звірів, де мати мусить більше або менше довгий час годувати та оберігати своє потомство. Уже тут безоглядна боротьба за есткування, перевага сильнішого над слабшим уступає на бік, бо сильніший (мати, часом і отець) оберігає слабшого (дітей).

Але у інших звірів бачимо ще щось більше. Пчоли та мурашки творять цілі держави, громади, зложені змногих тисяч осібників, зорганізованих для дружної боротьби за есткування. Внутрі такої організації боротьба майже зовсім устає; організація сама в собі живе дружно, різниці між сильними й слабими пропадають, цілість виступає до боротьби за есткування як єдність. Для удержання тої цілості кожда одиниця приносить жертви, прим., кожда пчола тратить свої полові органи і

Українська історіософія

робиться безплідною, кождий трут (самець) робиться безоружним дармоїдом і мусить гинути наглою смертю по доповненні свого громадського завдання. Значить, з погляду самої дарвіністичної науки кожда одиниця в пчолячій царстві поступає зовсім противприродно, ослаблює себе в боротьбі за есткування на те тільки, або коштом того загального ослаблення зложити докупи велику і міцну цілість – пчоляче царство. Як бачимо, боротьба за есткування може мати різні форми: одна форма – се поєдинкова боротьба, така, яку бачимо у шупака або вовка, а друга форма – се громадська боротьба, яку бачимо у пчіл та мурашок.

Чоловік хіба на найнижчій ступені дикості задоволься такою вовчою боротьбою за есткування, та й то ще хто знає, чи так; у деяких мавпи бачимо вже життя в більших або менших громадах, серед яких видно початки певного порядку й дружності. А ціла історія людського роду, то властиво історія здруження людей, зливання одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави. Первісна, вовча боротьба за есткування приймає в такім громадській житті зовсім інші форми, вироджує інші почуття та цілі, а поперед усього почуття єдності та дружності людського роду супроти всієї решти природи. От тим-то думка дарвіністів, що люди повинні боротися за своє есткування без огляду на *людяність*, по-вовчому, по засаді: хто дужчий, той ліпший, є властиво запереченням поступу в тій формі, в якій він одинокі можливий між людьми, і значила би властиво дофнення чоловіка на становище вовка або дикуна.

IX

Найближчі до погляду Толстого, а потрохи й до погляду дарвіністів є погляди так званих *анархістів*. Почувши се слово, не один, може, налякається. Анархісти в наших часах мають погану славу: вони кидають бомби, мордують короновані голови і загалом подабають більше на божевільних, ніж на людей, що поважно думають про хиби теперішніх порядків і про способи, як би їм зарадити. Але не треба думати, що всі анархісти ходять з бомбами та думають про вбійства і що все воно так було. До анархістів належали й належать деякі славні вчені, як ось славний французький географ Елізе Реклю, що написав прегарний опис усеї землі в 33 величезних томах, а також російський учений князь Кропоткін. Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихилився й наш славний учений Михайло Драгоманов, і се вже повинно бути для нас заохотою, щоб ми спокійно і без страху придивилися думкам тих людей. Головним основником анархістичних поглядів був французький письменник Петро Прудон, що вмер 50 літ тому назад. Слова «анархізм», «анархіст» походять із грецьких слів «архе» – власть, і «ана» – без, отже

разом: наука, яка вчить людей жити без усякої власті, так аби всі були рівні і один не мав другому до розказу. Анархісти бачать корінь усього зла не в поділі праці, так як Толстой, а в власті, в тім, що один чоловік старшує над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеться. Власть робить одних панамі, других невільниками, стягає податки і робить немногих багачами коштом мільйонів. Власть робить одних вояками, щоб убивати або держати в погрозі інших. Вона йде ще далі, втискається навіть у наші душі, при помочі школи й релігії накидає людям такі погляди, вірування та звичаї, які їй догідні, а усуває, викорінює або проклинає інші, недогідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосердним, завзятим, сліпим на нужду і глухим на плач мільйонів. Вона обмежує свободу і права громад на користь повітів, свободу повітів на користь країв, свободу країв на користь держав, а свободу і права тих держав на користь невеликої горстки вибранців, що чи то з уродження, чи з щасливого припадку дісталися на верховодне становище.

Який вихід із того лиха, про се, по думці анархістів, нема що довго міркувати. Скасувати власть, усяку власть між людьми, і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновку: власть лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власті. Але така думка – цілковита дурниця і полягає на повнім незрозумінні того, що таке власть. Бо коли придивитися ближче, то власть одного чоловіка над другим, се той сам поділ праці, в якому ми бачили ядро всього поступу, тільки бачений із другого боку. В кождім господарстві, де працює разом кількоро людей, кождий робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість господарства, веде рахунки, визначає працю поодиноким робітникам. Той один може бути притім і сам робітником, працювати разом з ними: маленький поділ праці в господарстві, то й власть його маленька. Чим більше господарство, чим більший поділ праці, тим більша мусить бути власть того, хто дбає про цілість і про порядок у ній. А громада, повіт, край, держава, се великі, іноді величезні господарства, що обертають тисячами мільйонів грошей, де ухиблення одного чоловіка може принести необчислені шкоди цілості і для того й власть виконуюча мусить бути велика, дрібніші часті мусять підлягати більшим. Се діється не силою, не примусом, се в значній часті виросло з довгого, тисячолітнього розвою; так, як величезний дуб, що своїм тягарем давить землю, а своєю тінню приглушує дрібні ростики коло свого коріння, не чинить сього зі злої волі, але силою свого росту і розвою.

Розуміється, думка тих анархістів, які міркують, що, усунувши одного-другого короля чи царя, тим самим знищать власть і доведуть до по-

Українська історіософія

прави людської долі, так само глупа та дитиняча, як коли би хто, порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізав або спалив мене самого. Власть у державі, то не є особа її пануючого – чи то буде цісар, чи король, чи президент, – навпаки, той пануючий, се лише, так сказати, портрет, символ власті, а властиво того поділу праці, того стану освіти та господарського розвою, який панує у цілій державі. Ніякими бомбами, штилетами та револьверами не зміниш цілого суспільного будинку; отже, всі кроваві діла анархістів, навіть лишаяючи на боці їх жорстокість і нелюдність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не досягають ніякої цілі. То значить, не досягають доброї цілі, про яку, може, думає дехто з тих убійників: зате часто вони роблять велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиск та кривди, бо ж пошкодити людям усяка власть може далеко легше, ніж допомгти.

Але, як сказано, не всі анархісти зупиняються на тій дитинячій та головницькій думці про нищення власті при помочі динаміту або револьверів. Ті вчені люди, що бачать корінь зла у власті, особливо, розуміється, в тій величезній власті, яку дають у руки поодиноких людей великі держави, зібрані до купи міліарди грошей, міліони привиклих до послуху урядників та озброєних вояків, – ті вчені силкуються вказати способи, як можуть люди позбутися того зла.

Розуміється, найпростіша річ була би сказати: коли великі держави шкідливі, то скасувати їх. Але таке легше сказати, ніж зробити. При тім же ті анархісти занадто розумні люди, щоб не бачили, що великі держави обік деякої шкоди й неодоли принносять величезні користі і являються не лише конечним наслідком, але й сильним двигачем людського поступу. І ось вони обмірковують способи, як би можна заховати для людей усі користі великих держав, а усунути їх шкідливі боки. Вони виходять від ось якого міркування.

Кожна людська особа сама для себе цілий світ, кожда в своїх очах має право жити як їй хочеться, розвиватися як може і все, що обмежує, стіснює її – шкідливе. Але чоловік – громадський звір, він живе на світі не сам, а в родині, в громаді; для родини, для громади він мусить віддавати частину своєї свободи і свого особистого права. Треба лише, щоб він віддавав якнайменшу частину. Отже, чим менше тих людей, для яких він мусить стіснювати себе, тим ліпше. Чим більше начальства над чоловіком, тим менше він свободний, хоч би жив і в найрадикальнішій республіці; чим менше начальства, тим більше свободи. Коли чоловіка присяде велика родина, то він тоді стається її невільником; а що ж казати, коли над ним і його родиною старшує громада і власть громадська, над громадою повіт, над повітом край, над краєм держава! Коли вже мусить хтось старшувати над чоловіком і його родиною, то най тої старшини буде найменше і най во-

на буде найближча, і то в усьому рівна йому, не вічна, а тимчасова, вибрана на якийсь час і одвічальна перед ним. Таким способом одиницею і найвищим огнищем власті, по думці анархістів, повинна бути *громада*, в якій усі члени мали би рівні права і завідували би своїми справами через виборну старшину. *Автономія громади* – то головна основа ліпшого ладу і щасливішого життя людей. Кожда громада живе собі сама для себе і дбає сама за себе і за всіх своїх членів. Оскільки вона стикається з іншими громадами, має з ними спільні інтереси або якісь незгоди, остільки входить з ними в умови або в згоду, як рівний з рівним, добровільно і без примусу, лише з огляду на спільну користь або спільну небезпеку. Так само в'яжуться в більших справах цілі повіті з повітами, краї з краями – і так повстає, знизу вгору, велика держава, яка держиться купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів, країв, силою так званого *федералістичного устрою*.

Отсей анархістичний ідеал лежав між іншим у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у «Переднім слові до «Громади» і в брошурі «Вільна спілка». Нема що й казати, що якби всі люди були високоосвіченими, добросердними, здоровими на дусі й на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він, певно, й лишисться ідеалом людського громадського устрою на пізні віки і як усякий ідеал ніколи не буде вповні осягнений. Та тепер, коли маємо діло з людьми темними, здеморалізованими і в величезнім розмірі хорими тілом і духом (найбільша частина тих хорих навіть не знає про свою хоробу і вдає з себе здоровісіньких, а іноді такі хорі робляться проводирями народу, високими урядниками та органами власті), – такий устрій попросту неможливий, не простояв би ані одної днини, і якби яким чудом заведено його, скінчився б величезною замішаниною і загальним безладям.

Що федералістичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а навпаки, може вести до великого лиха, маємо добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була т[ак] зв[ана] шляхетська вільність та рівність, і там кожний шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже ніякої власті, і там повіті в'язалися від часу до часу в конфедерації для осягнення своїх цілей, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від доброї волі репрезентантів краю, і кожда ухвала могла бути спинена голосом одного репрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневолення селян, але також до упадку міст, до повного безправства між самою шляхтою і нарешті до того, що Польщу, без скарбу, без війська, безвладну, розірвали між себе сусідні держави. Конституція 3 мая, навіть якби була введена в життя, не була би багато помогла, бо не змінювала анархістичних основ державного устрою.

X

Зовсім з іншого погляду виходять ті напрями, що приймають дотеперішній поділ праці як річ конечну і хосенну, але хочуть лише усунути його шкідливі наслідки. Маємо тут на думці різні школи так званих *комуністів*.

Комуністи, так названі від латинського слова *communis*, що значить спільний, стоять на тім, що все зло в людській суспільності походить не від поділу праці, а від поділу *власності*. В предавніх часах, коли дикун, де що зловив чи вбив, те й з'їв, що зробив, те й мав, коли сам собі приготовлював не лише страву, а й одержу й хагу, а чого сам не зужив за життя, те велів собі по смерті класти до гробу, тоді можна було говорити про повну власність. Власність якогось чоловіка була вповні витвором його праці, то й не диво, що він мав до неї повне право. Але в наших часах се зовсім не так. Ані один чоловік не жиє виключно своєю власною працею. На його виживлення, одержу, помешкання, виховання та заробкування складається праця соток і тисячів різних людей, ба навіть соток і тисячів давніших поколінь. Ми сіємо нині хліб на полях, управлених перед тисячами літ, живемо в домах, побудованих нашими батьками, дідами й прадідами, їздимо по дорогах та мостах, збудованих старинними римлянами або новочасними німцями, бельгійцями та італіянами, одягаємося в сорочки з американської бавовни, пряденої в Англії, тканой в Шлеську, або в матерії, вироблювані в Франції, косимо стирийськими косами, краємо англійськими ножами, оремо німецькими плугами, наші жінки й дівчата носять на шиях французькі корали, або венеціанські скляні перли і т. п. І навпаки, наш хліб їдять німці, наше м'ясо – віденці та берлінці, наші покладки – парижани та лондонці, наші яблука їдуть до Будапешта та до Вроцлава. Що тут власність і чия вона? Все перемішане, все не є виключно нічє, все спільне, бо випило зі спільної міжнародної праці.

Та то ще не досить. Найважлива річ ось у чім. Кождий робучий чоловік у наших часах робить далеко більше, ніж сам спотребує. Робить, так сказати, для спільної скарбівні. Робітники, що напалили цегли та вапна і вимурували великий дім, зробили таку річ, що перестойть їх і їх синів і внуків і не стратить певної вартості ще й за сто літ. Кожда фабрика виробляє товарів далеко більше, ніж могли би спотребувати її властителі і робітники за ціле своє життя. На добре управленім полі, занятім одною громадою, звичайно родиться стільки хліба і всякого іншого плоду, що вся та громада могла би тим цілий рік жити дуже добре і ще би дещо лишилося про запас. *Власне в тій надвищї плодів людської праці понад людську потребу й лежить, по думці комуністів, основа людського поступу.* Людськість у загальній сумі робиться багатшою і має через те змогу чимраз більше сил увільнювати від низької щоденної праці на здобування

хліба, а повертати їх на плекання науки, на політичні, громадські й інші діла. Все те було би добре, якби в людській суспільності не було дечого іншого, по думці комуністів, зовсім поганого. Се інше – то *приватна власність*. Праця в нашій суспільності, – кажуть комуністи, – вже тепер у значній часті спільна. А плоди тої праці неспільні. Кождий чоловік робить більше над свою потребу, але не кождий забирає всю ту надвишку своєї праці на свою власність, – навпаки, мільони й мільони дістають із плодів своєї праці навіть менше, ніж би їм потрібно для сьак-так зносного, людського життя. Надвишку їх праці забирають собі інші, які й збагачуються їх працею. Коли вся суспільність, – говорять комуністи, – працює спільно або майже спільно над витворюванням усяких достатків понад свою безпосередню потребу, то повинна вона вся з тих плодів своєї праці не лише жити в достатку, але надто чимраз більше багатіти, бо та надвишка виробленого її працею повинна бути її спільним добром. Власне з того йде все зло між людьми, що те, що повинно бути спільним добром усіх членів суспільності, загарбують у свої руки поодинокі люди. Ми працюємо, – кажуть комуністи, – як новочасні освічені люди, але розділюємо те запрацьоване добро, як вовки або як дикуни: хто більше урвав, а інших відігнав або роздер, той ліпший. Між способом вироблювання достатків (продукції) і способом розділювання тих достатків між поодинокі верстви суспільності (дистрибуції) панує велика незгідність. І не буде добра між людьми, поки та нерівність не буде усунена. А усунути її можна лиш одним способом, а то таким, аби *спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра*. Приватна власність, що тепер є терном у нозі дальшого поступу, а также джерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. *Спільна праця і спільна власність* – се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад.

Комуністичні думки не були нічим новим у XIX віці, їх висловлювано не раз і то від дуже давніх часів. Ще в старину, на 400 літ перед Христом, їх виголошував грецький мудрець Платон. Сліди комунізму бачимо і в нашім святім письмі Нового завіту, а власне в історії найпершої християнської громади в Єрусалимі швидко по Христовій смерті. В XVII віці дуже докладні малюнки комуністичного строю написували англійський учений та політик Тома Морус та італійський монах Тома Кампанелла, в XVIII віці комуністичні погляди голосили французи Кабе, Мореллі, Маблі, Руссо, Бабеф, у XIX в. французи Фур'є, Сен-Сімон та його ученики Базар і Анфантен, далі вчений історик Луї Блан, англічанин Роберт Оуен і багато інших.

Між комуністами було багато талановитих письменників, які зміли блискучими фарбами змалювати користі та принади того нового устрою.

Українська історіософія

Деякі, як Оуен, робили проби заснування на підставі комуністичних поглядів фабрик, фільварків та свобідних колоній; деякі з тих закладів поупадали, інші, особливо засновані в Америці або в вільній Швейцарії, держаться й досі, але на загальний розвій цілої суспільності не мали й не мають впливу.

Спільність! Добре то казати: спільність і розмальовувати на рожево те, що вже святий Павло вимовляв словами: «Се коль добро і коль красно, о еже жити брать ма вкупі». Але самою красою й самим моральним добром людина не проживе, тим більше що й красу та добро кожний розуміє по-своєму, а що для одного красне й добре, може бути менше красне і менше добре для другого. Не досить сказати: спільна власність. Але хотівши цілу суспільність побудувати на тій думці або виховати в почутті конечності тої думки, треба докладно розміркувати, яка має бути та спільність, як можна її побудувати, чи має вона які відміни, які границі і які?

І в людській праці, і в людськiм уживанні є певні межі, де кінчиться спільність і починається те, що каже «я сам»! Що я з'їм, того вже не з'їсть ніхто інший, і навпаки: з'їсть хтось інший, то вже не з'їм я. Так само й з іншими предметами безпосереднього людського вжитку, з одежею, помешканням, забавами і т. п. Значить, так далеко, *до предметів безпосереднього людського вжитку комунізм не може сягати*. Так само тяжко допустити його і в обсягу звичайного домашнього господарства.

Відпочинок по праці конечний, і кожний чоловік бажає мати собі для відпочинку свій власний кутик, де би міг бути собі зовсім свобідним і не стісненим навіть своїми найближчими приятелями й громадянами. Заведення спільності, і то примусової спільності, помешкання могло би бути такою каторгою, таким нещастям для многих людей, що комуністи по кількох невдалих пробах (одну таку пробу робили в Парижі коло р. 1840 ученики Сен-Сімона Базар і Анфантен) покинули сю думку.

Так само прийшлося обмежити комуністичні думки і з другого кінця. Певна річ, у нашій суспільній праці багато спільного, багато такого, де один користується здобутками праці другого або многих інших. Але чи все тут спільне? Очевидно, що ні. Спільна хіба основа, а кожний робить на тій основі по-своєму. Що з того, що мої діди й прадіди сотками літ управляли й орали оте поле і воно, таке як я маю його під руками, є властиво здобутком їх праці? Але нехай я один рік не приложу до нього своєї питомої праці і свого кошту (зерна, навозу або хоч би пильнування), чи буду мати з нього який пожиток? Ні. Що з того, що отсю машину зробив англічанин і передав мені взамін за здобутки моєї праці? А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмiлості, чи вона сама принесє мені яку користь? Ні. Отже, до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось *своєго, власного*, окремого і аж тоді може мати

з того якийсь пожиток.

Але бо на тім не досить. Є такі роди праці, де те власне та окреме у кожного чоловіка однакове або майже однакове. Ходити за плугом, тягти косою, стояти при машині – се, хоч певно не легка річ, але знов не така надзвичайна мудрість; се, як кажуть, хто-будь потрафить. Але є такі роди праці, що вимагають окремого приготування, довголітньої науки (приміром, учительство), а іноді й науки і вправи і пильності для них замало, коли нема вродженого таланту. Такі роди праці переважають на полі науки, штуки, навіть у техніці винахідники найчастіше мають вроджений талант, якого не мають мільйони інших людей. Така праця, хоч вона дає невичерпані скарби цілій людськості і не раз збагачує цілі краї й народи, не дасться упорядкувати комуністично, бо тут праці, думок, здібності одиниці людської не заступить ніяка інша одиниця.

Та швидко виявилася ще одна, може, найбільша перешкода для осушення комуністичних думок. Коли б навіть було можливо завести таку спільність між людьми, про яку думали комуністи, то все-таки ся спільність мусила би мати певні границі. Від біди можна би допустити можливість тісної спільності між людьми одної народності, одної мови, одної віри, одного ступеня цивілізації, хоч і тут спільність високоосвічених городян з низькоосвіченими, іноді напівдикими селянами являється дуже сумнівною. Але як уявити собі потім відносини між різними народами та ступенями цивілізації? Чи й між ними буде спільність, чи ні? А коли не буде, то чи не почнеться між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що йде тепер без комунізму? Або коли одна суспільність прийме комунізм, а її сусіди ні? І як заводити комунізм: у одній громаді насамперед чи починати від повітів, країв, чи ждати, аж його прийме відразу ціла держава? Як бачимо, при самій думці про практичне переведення і можливі наслідки комуністичних думок (проб переведення їх на ширший розмір у новіших часах так і не роблено зовсім) показувалося стільки сумнівів і трудностей, що більшого числа прихильників сі думки не могли собі здобути. Але вони були плодючим зерном, із якого вирости пізніші парості – різні напрями *соціалізму*.

X I

Спільність праці і спільність уживання – се, по думці комуністів, одинокий лік на всі рани теперішнього громадського життя, головна основа дальшого поступу.

Добре, – кажуть соціалісти, – але сю спільність не всюди можна перевести. Люди з природи не всі однакові і ніколи не будуть однакові. Повна спільність на землі неможлива і була би навіть шкідлива. Треба завести спільність лише там, де вона справді потрібна. Не в тім біда, що не

Українська історіософія

всі люди обідають при одним столі, не всі носять одежі з одного сукна і не всі живуть у спільних казематах. Біда в тім, що одні багато і тяжко працюють, а мало мають до вжитку, а інші користуються плодами їх праці. Біда в тім, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власності знаряди праці – фабрики, машини і все потрібне для вдержання чоловіка, а другі не мають нічого, крім своїх робучих рук, і мусять тамтим маючим за своє вдержання віддавати свою працю. А що та людська праця – се джерело всякого багатства і витворює того багатства далеко більше, ніж виносить плата робітника, то відси виходить таке, що маючі люди з праці робітників робляться все багатшими та багатшими, а робітники, хоч би й як пильно та багато робили, все лишаються бідними, все дістають лиш тільки, аби могли вижити. Скасуймо той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робучого чоловіка від знарядів праці, зробімо ті знаряди праці, фабрики, машини, копальні *спільною власністю* тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішнього ладу, запевнимо всім людям достаток і рівномірний поступ.

Отеє в головній основі були думки, які дуже розумно і ясно виложив у своїх працях великий соціаліст Карл Маркс. Він старався показати, як теперішня нерівність маєткову між людьми плине головну з визискування праці робітників через фабрикантів; як у тім визиску лежить джерело всіх громадських нещастя та хороб, усеї нужди, зопсуття, темноти та кривди. Він силкувався нарешті доказати, що розвій теперішнього порядку, чи би ми сього хотіли чи ні, йде конечно до соціалізму. Багачі, по його думці, не тільки висисають соки з робучого люду, але також помалу пожирають одні одних, більші пожирають менших, так, як звірі в лісі. Мануфактура пожирає дрібного ремісника й мануфактуру, великий фабрикант пожирає і вбиває (розуміється, грошево, маєтково та торгово) менших фабрикантів у своїй околиці, так само як великий купець дрібних купців. Із сього виходить, що число тих великих фабрикантів, купців, капіталістів та багачів мусить помалу робитися чимраз меншим; рівночасно число бідних, голих, обдертих людей, пролетаріїв стає чимраз більше. На одним кінці чимраз більші маєтки, згромаджені в немногих руках; на другим кінці чимраз менша горстка багачів. Якийсь час вони будуть панувати, поки маси робучого народу будуть темні та покірні. Але коли в тих масах зародиться почуття своєї кривди, своєї класової єдності і своєї сили, тоді виб'є остатня година капіталістів. Ті, що досі інших позбавляли власності, будуть тепер самі позбавлені власності: величезні багатства, здобуті працюю мільонів бідних робітників, стануться збірною власністю мільонів, спільним добром усього робучого люду.

Маркс у своїх писаннях не вдавався в малювання того, як саме має виглядати той будущий громадський устрій, у якому буде спільна праця

без визиску і спільне вживання плодів праці без нічиєї кривди. Ширше розвивали ці думки Марксові товариші й приятелі Лассаль і Енгельс. Особливо сей остатній розвинув погляд про те, що освідомлені і зорганізовані робітники повинні при помочі загального голосування здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які б теперішню державу, основану на пануванні одних і неволі других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й відразу перемінили на *народну державу*, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідності, ні темноти.

Наслідком сих наук Маркса, Енгельса й Лассалья почали німецькі робітники організуватися в велику партію, що мала метою здобути якнайшвидше перевагу в парламенті і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партія назвала себе соціально-демократичною. Стоячи на основі Марксових соціалістичних поглядів, ся партія надіялася порушити весь народ і здобути для нього панування. Хоч називала себе революційною, але розуміла революцію зовсім не так, як її розуміли, прим., анархісти. Ся партія бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби знищити її і дати всім горожанам якнайповнішу і найширшу свободу. Навпаки, по думці соціал-демократів, держава – розуміється, будуча, народна держава – мала статися всевладною панею над життям усіх горожан. Держава опікується чоловіком від коліски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержання, відповідне до його праці й заслуги. Вона, знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює, кільки й чого треба робити в фабриках, кільки вся суспільність потребує хліба й живності, кільки кожний чоловік має працювати, а кільки спочивати, а кінець кінців може дійти й до того, кільки в ній людей має родитися, аби цілість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дітей, і аби живі мали чим вигодуватися. Отся віра в необмежену силу держави в будучім устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці, кожний чоловік у будучім устрою від уродження до смерті буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості ласкавий хліб.

Нема що й казати, є дещо привабного в такому погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися і що в рот вложити завтра; для тих мільонів беззахисних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або терплять не раз муки і знуцання від злих, темних, п'яних або хорих родичів та опікунів. Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Українська історіософія

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би шезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках кермо тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її назавсідги! І як легко при такім порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу й розвою і, довівши весь загаль до певного ступеня загального насичення, зупинити його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукують чогось нового. Ні, соціал-демократична «народна держава», коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу. З іншого боку поглянув на річ американець Генрі Джордж. Маркс звернув головну свою увагу на фабрики й промисел, а села й рільництво полишив якось на боці. Він жив довгі літа в Англії і придивлявся англійським відносинам, а в Англії нема сел ані властивого селянства, там земля здавна перейшла на власність дідичів (лендлордів), із селян пороблено або вільних робітників, або т[ак] зв[аних] фермерів, тобто орендаторів, що орендують у панів більші або менші фільварочки чи ферми. При тім головну часть хліба й живності для себе Англія спроваджує з інших країв, так що селянство та хліборобство не займає там у громадськім житті майже ніякого місця. Зовсім не те в Америці, де на безмежних родючих просторах повстають рік у рік тисячі нових колоній, де продукція хліба й живності розвинулася на величезний розмір і де питання про землю та хліборобство стоїть мало що не на першій місці громадської політики. Отже, американець Джордж у своїй голосній книжці «Поступ і бідність» пробував доказати, що не приватна власність фабрик, але приватна власність землі – се головна причина теперішнього громадського лиха. Зем-

ля – се головна основа добробуту й поступу не лише теперішніх, але й будущих поколінь і для того не повинна бути власністю одиниці, яка би могла її псувати, рабувати та висисати. Суспільність, свідомо свого інтересу, повинна мати сама в руках свою землю, давати її своїм членам на вжиток, але не на власність, а надвишку доходів із неї брати на свою користь, а не лишати в руках багатів та неробів. Яким способом се зробити: чи викупуваючи землю з рук її дотеперішніх властителів, чи позбавляючи їх відразу державним законом права власності на землю, чи нарешті переймаючи землю на власність загалу зараз по смерті кожного дотеперішнього властителя, про се Джордж не потребував довго розписуватися, бо се залежало би від поодинокого краю і від того, як би там уло-жилися обставини.

Думки Генрі Джорджа дуже сподобалися многим людям не лише в Америці, але також у Англії і в Німеччині. Потворилися спілки й товариства, що мають метою ширити ті думки словом і письмом серед широких мас убогої людності і також серед грошовитих багатів, надіючися позискати їх для справи *націоналізації землі*, тобто набуття землі для цілого народу. Поки що ті товариства зробили для своєї властивої мети не багато, але думки Джорджа мали значний вплив з іншого боку. Треба сказати, що батьки німецької соціальної демократії Маркс і Енгельс іще в 1848 р. виступили з окликом: «Пролетарії всіх країв, єднайтеся!» Вони виказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всім світі однакова, значить, і інтереси їх однакові. Пролетарії – робітники не мають причини ворогувати ані воювати між собою. Уся ворожнеча між народами й державами йде не від бідних, а від багатів, купців, фабрикантів та урядників, або, як вони називали, – буржуазії (від французького слова *bourge* – замок, місто, значить міщанство, розуміється, маюче). Розвиваючи далі ті думки, вони й їх ученики доходили до того, що все те, що роз'єднує народи або роз'єднувало давніше, отже, церковні та релігійні справи, політика, національність, усе те діло пануючих верств. Верстви робучі, поневолені, покривджені ніколи не мали ані церковних, ані політичних, ані національних інтересів, але все мали й досі мають один-однісінький і по всім світі однаковий інтерес – скинути з себе віковичне ярмо неволі та визиску. Чим більше ті верстви приходять до розуму, тим більше розуміють, що їх дурено, вказуючи їм якесь релігійні, політичні чи національні ідеали і велючи в ім'я тих ідеалів поборювати людей іншої віри, іншої держави, іншої національності. Та й ті, що вели їх на сю боротьбу, дуже часто дурили себе самих; властиво ціла історія людського розвою – се історія боротьби поодиноких верств між собою, а ще точніше, боротьби кривджених, визискуваних та неволених робітників з кривдниками та визискувачами. Коли визискувані робітники

Українська історіософія

дійдуть до повної свідомості своїх інтересів і своєї сили, то поєднаються всі разом на всім світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціалістичний лад на світі. Значить, німецький соціал-демократизм був і є *міжнародний* й або, говорячи латинським словом, – інтернаціональний.

Джордж натомість висунув на перше місце інтереси поодинокі *нації* як найбільшої одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею. І ся Джорджева думка пустила широке коріння. В Америці й Англії залунали оклики: земля для народу, але з додатком: англійська земля для англійського народу! Америка для американців. В Америці перший голосно підніс такий оклик сенатор Монро, а теперішній президент Рузвельт також признається до неї. І у нас піднесено оклик: Русь для Русі, а польська шляхта, що у себе на місці, на Мазурщині, як може, кривдить та визискує польського хлопа, в Східній Галичині дає йому всякі полекші, продає йому свої ґрунти, зичить йому гроші з банків, аби лише довести до того, щоб надати й Східній Галичині переважно польський характер і аби таким робом, упадаючи економічно, зміцнити польський елемент національно.

ХІІ

Отес ми перейшли всі важніші питання, які насуваються при обміркуванні того, що таке поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіра помалу вибивався чимраз вище. Ми бачили, що се поліпшення його стану йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до вищої освіти, в інших лишалися в дикім стані. Ми бачили, що дорога того поступу була не проста ані одностайна; що певні місця, осягнувши досить високий поступ, упадали; що певні важні відомості та винаходи, звісні людям у давнину, потім забувалися і не раз аж по сотках літ люди віднаходили їх наново. Ми бачили далі, що головною движучою силою поступу є поділ праці; ми вказали далі, що той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил, здібностей і вдачі вироджує громадську й освітню нерівність, а та нерівність нарешті доходить до величезного противенства між крайньою бідністю одних та нечуваним багатством інших, і то бідністю мільонів робучих людей і багатством невеликої жмїньки легкоробів або й цілковитих неробів. Нарешті ми перебрали найважніші думки тих, що силкуються знайти вихід із того страшного положення.

Чого ж шукають усі ті люди?

На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого як досі. Їх не задовольняє сам поступ багатства; вони питають: а в чиїх руках се багатство, хто й на що користується ним? Їх не задовольняє сам поступ науки й штуки; вони хочуть, аби наука і штука були власністю всіх людей,

прояснювали їх розум і звеселяли життя. Як бачимо, обік зросту багатства, науки й штуки зросло також почуття милосердя, любові до людей, справедливості. Люди починають переконуватися, що само багатство, сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отес основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому.

Повного особистого щастя, не заклоченого ніякими прикростями, чоловік не осягне ніколи; та проте він весь вік старається та силкується поправити своє життя, усувати прикrostі, добитися щастя. Міліони знаходять одинокє щастя на землі в тій надії, що правдиве щастя знайдуть по смерті, за гробом. Але інші міліони людей у наших часах говорять, що поки там до загробового щастя, а нам треба доложити сил і заходів і розуму, аби знайти хоч яке-таке щастя тут, на землі.

Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душить слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людей. Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімося з кожним поодиноким лихом, з кожною поодинокєю кривдою, та дбаймо заразом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозі заткати джерело подібного лиха й на будуче.

Колись, перед сотками літ лікарі не дуже придивлялися до поодиноких хороб та болячок, але зате ламали собі голови, щоб винайти такий лік, який би міг лічити всі можливі хороби. Вони вже й назву придумали для сього ліку, назвали його згрєцька *панацея*, нібито вселік. Але такого ліку на всі хороби ніхто не винайшов і не винайде ніколи. Позбувшись мрії про той чудовий вселік, почали лікарі докладніше придивлятися поодиноким хоробам, слідити об'яви, що виступають при її погіршенні і при поліпшенні, і звільна назбирали величезний запас спостережень та досвідів, що тепер називається медициною. Кожду слабість, кожний об'яв стараються пізнати якнайдокладніше, а від пізнання вже недалеко й довилічення.

От таке саме й з тими громадськими, суспільними слабостями, що спадають на людей при поступі наперед. Те, що ми досі роздивили, всі оті ради: повороту до природи, до селянського стану, до бездержавства, заведення повної спільності – все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар. Вони бентежать людей, ворущать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична

Українська історіософія

заслуга. Але певності, панацеї в них не шукайте. Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. Вона порушується силою, на яку складаються тілесні й духові сили всіх людей на світі; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якись громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі керувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений Йоганн Гете, а то *голод і любов*. Голод – се значить матеріальні і духові потреби чоловіка, а любов – се те чуття, що здружує чоловіка з іншими людьми. Людського *розуму* в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде.

1903 р.

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ
(1868–1920)

КАТЕГОРИИ НЕОБХОДИМОСТИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ЯВЛЕНИЙ¹

I

ПОНЯТИЕ СЛУЧАЙНОГО И ЗАКОНОМЕРНОГО В ПРИРОДЕ И СОЦИАЛЬНОМ МИРЕ

Расширение наших знаний об обществе поставило перед наукой вопрос о применении *причинного объяснения* и к этой области явлений. Естественной предпосылкой этого применения является однако не только накопление фактического материала. Сама по себе масса положительных данных, как показали это в своих теоретико-познавательных исследованиях В. Виндельбанд и Г. Риккерт, не дает еще никакой руководящей нити для проникновения в глубь явлений и определения той двигательной силы, которой они обуславливаются. Исследователь, знакомящийся с явлениями в той наглядной связи, в которой они представляются при их внешнем наблюдении, и исследователь, старающийся проникнуть в глубь и определить скрытые пружины их, руководятся совершенно различными методами. Логическая структура суждений, заключений и выводов одного и другого исследований прямо противоположна.

Историк, изучающий отдельное событие в том непосредственном виде, как оно дано, старается, прежде всего, точно установить факт. Он интересуется всеми частностями и подробностями, всю индивидуальную физиономию занимающего его происшествия. Последнее является для него чем-то вполне особенным, индивидуальным и единственным в своем роде.

Строго говоря, во внешнем мире, как в природе, так и в истории человечества, ничто не повторяется. Разнообразие и индивидуальная окраска вещей и явлений бесконечны. Нет двух предметов, которые были бы абсолютно тождественными между собой, и не происходит события, во всех подробностях совпадающего с другим подобным же событием. Если рассматривать вещи и явления с этой точки зрения, то все во внешнем мире, как безусловно индивидуальное, окажется также вполне случайным. Это одинаково относится и к человеческим делам, т. е. к истории, и к природе. Многие естествоиспытатели склонны думать, что природа вполне исчерпывается теми законами, определяющими *лишь не-*

¹ Стаття публікується за: *Кістяковський Б.* Соціальні науки і право. – М., 1916. – С. 120–188. (Вперше надруковано: *Жизнь.* – СПб., 1900. – № 5–6).

обходимо происходящее в природе, которые они устанавливают и исследуют. Но в этом случае они смешивают природу с естествознанием. В природе, действительно, все совершается по известным законам, но то, в каком виде произошло что-нибудь единичное, – совершенно случайно.

Лучше всего пояснить это примером. Рост и развитие растения, как их устанавливают морфология и физиология растений, происходят только по известным законам, и вне этих законов никакого растение не может расти и развиваться. Однако то, почему всякое данное растение выросло именно на данном месте и именно в таком виде, – совершенно случайно. Для этого ветер должен был забросить его семя на это место; или вблизи этого места должно было расти другое растение из той же породы и пустить росток, или отбросить семя; или какое-нибудь животное должно было занести это семя на себе и уронить его именно здесь; или, наконец, человек должен был посадить его. Почва для развития данного растения должна была обладать известными качествами. Влага, необходимая для него, могла прибывать только в определенном количестве, чтобы оно не погибло от сырости или засухи. Тепло тоже должно было распределяться равномерно, так как в случае мороза молодые ростки могли бы вымерзнуть, и все растение погибнуть. Солнце должно было давать достаточно света, и ничто не должно было заслонять этого света от растения и т. д., и т. д. Одним словом, стечение сотни различных обстоятельств, отчасти не имеющих даже прямого отношения к законам роста и жизни растений, было необходимо для того, чтобы всякое данное растение выросло на всяком данном месте.

Необходимость этого совпадения массы различных обстоятельств одинакова для всех единичных явлений во всех сферах внешнего мира, и потому каждое из них может быть рассматриваемо так же, как случайное. Даже в сфере самых общих явлений, подчиняющихся наиболее всеобъемлющим законам тяготения, каждое единичное явление совершенно случайно. Почему, напр., в солнечной системе Земля занимает третье, а не второе или четвертое место? Почему она больше Меркурия, Венеры и Марса и значительно меньше всех остальных больших планет? Почему число планет именно такое, а не иное? Все это вопросы, на основании которых мы опять можем убедиться, что если мы одни и те же явления, которые совершаются с самой строгой и непреложной закономерностью, возьмем, и будем рассматривать в отдельности, сосредотачивая внимание на их индивидуальной физиологии и единичных особенностях, то каждое из них окажется совершенно случайным.

Таким образом, наряду с представлением природы, как системы причинно обусловленных необходимых явлений, может существовать воз-

зрение, по которому всякое единичное явление совершенно случайно. Нам нетрудно указать также и основание, почему, с одной стороны, все представляется нам законосообразным, а с другой, – все случайным. Дело в том, что, определяя какой-нибудь естественный закон, мы выделяем из бесконечной сложности и разнообразия действительно совершающихся явлений определенные, наиболее простые соотношения. *Открыть какой-нибудь естественный закон – это и значит изолировать однородные явления, стоящие в причинной связи.* Из отдельных рядов однородных причинных соотношений мы создаем различные группы естественных законов. Таким образом, мы говорим о механических, физических, химических, физиологических и т.п. законах, получая их путем изолировки однородных причинных соотношений. С точки зрения закономерности, следовательно, мир является системой известных рядов, состоящих из причинно-связанных между собой явлений.

В противоположность этому в действительном мире ничто не происходит изолированно и отдельно от всего остального. В действительном мире одно и то же вещество, подчиняющееся закону тяготения, находится в то же время в известных химических соединениях или подвержено химическим, или физическим процессам, как-то влиянию тепла или электричества, или, наконец, оно образует организмы и живые существа. Если все в тех рядах, которые выделены и установлены отдельными естественными науками, закономерно, то те точки, в которых эти ряды многообразным образом пересекают друг друга, в живой природе не определены и не могут быть определены никакими законами. В виду же того, что этих точек пересечения бесконечное множество, и что ни одно явление в конкретном мире не бывает безусловно простым, т.е., напр., только явлением тяготения, каждое отдельное явление в своей индивидуальной окраске всегда вполне случайно. В самом деле, даже зная все решительно физические, химические и физиологические процессы и образования так же, как и законы, управляющие ими, мы не сможем вперед определить количество и качество всех частей мирового вещества, которые составят определенные физические, химические или физиологические комбинации. Это значит, что мы не сможем сказать наперед, сколько и какое именно вещество войдет в данный момент в те или иные химические соединения, а сколько и какая часть вещества превратится в организм и составит тела живых существ.

Знаменитый пример Спинозы, самого энергичного борца за признание законосообразным всего совершающегося в природе и в мире человеческих отношений, более чем что-либо другое, показывает, что на

каждое отдельное явление можно смотреть также, как на случайное¹. Спиноза анализирует случай, когда человека, проходящего по улице, убивает кирпич, падающий с крыши. Разбирая этот инцидент, он доказывает, что все происшедшее совершалось по известным законам, т.е. было необходимо. В действительности, однако, он мог только доказать, что процесс падения кирпича, как таковой, совершался по строго определенным законам, и что человек, проходивший по улице, шел по ней потому, что его желания и действия подчинены известным законам. Но он не доказал и не мог доказать, что этот именно человек непременно должен был быть на том месте, где камень упал, и что камень необходимо должен был свалиться только на его голову, а не хотя бы на вершок ближе или дальше от него. Доказать это и невозможно, так, как момент совпадения этих двух причинно-обусловленных рядов явлений совершенно случаен; он не подчинен никакому новому высшему закону.

То, чего еще не видел Спиноза, отметил со свойственной ему гениальностью Кант. Он выдвинул и определил теоретическое значение рассмотрения природы в её индивидуальных частностях и подробностях или в том бесконечном разнообразии, при котором каждое явление в отдельности представляется случайным. Эту сторону природы он назвал «спецификацией природы» (*Spezifikation der Natur*). Теперь часто забывают об этой величайшей заслуге Канта, сводя его роль к анализу лишь одной формы мышления, предназначенной установить закономерность в природе. Только когда последует не частичная, как теперь, а полная реабилитация философской системы Канта, т. е. реабилитация, не ограничивающаяся лишь некоторыми частями «Критики чистого разума», а охватывающая все три «Критики» в их целом, тогда и этой его заслуге по отношению к анализу и пониманию различных форм человеческого мышления будет отведено должное место.

Но те открытия Канта, касающиеся нашего мышления, на которые теперь, несмотря на их важное значение, обращают так мало внимания, играли громадную роль в послекантовской философии. Можно проследить, как эти идеи, впервые высказанные Кантом, последовательно снова и снова возрождаются в философии Фихте (*Grundlose Handlung*) и Шеллинга (*Freiheit*), пока, наконец, они не составили одну из основ философии Гегеля. В философии Гегеля соотношение между природой и историей оказалось обратным тому, которое было принято до него. То, что до сих пор считалось областью непререкаемого действия законов, т. е. природа, оказалось царством случая; то же, что до сих пор считалось областью случайностей, т. е. история, оказалось царством строго разумной

¹ В. *Spinoza*. *Ethica*, pars I, papos. XXXVI, Append.

закономерности. Природа, по Гегелю, это мир случайностей; история – это мир разумного. Слова – «Alles Wirkliche ist vernünftig» – были сказаны Гегелем относительно истории. При этом «vernünftig» обозначало по Гегелю не только разумно в смысле «справедливо», но также и разумно в смысле «соответствует понятию» или «закономерно», так как закономерность и соответствие понятию у Гегеля означают одно и то же.

Отмеченное своеобразие взглядов Гегеля а природу по большей части признается не заслуживающим внимания. В доказательство научной несостоятельности этих взглядов обыкновенно указывается на то, что Гегель не был ученым естествоиспытателем, а лишь натурфилософом, и что он не только не мог предвидеть того поразительного развития, которого достигло современное естествознание, но даже не был обстоятельно знаком с положением естественных наук в свое время. Для всякого натуралиста в этом соображении заключается окончательный приговор над Гегелем; поставив крест над ним и его учением, – природа есть царство случайного, – он поспешит заняться своим делом. Со своей точки зрения он будет прав. Натуралисту нет дела до того, благодаря какому индивидуальному и случайному сцеплению или пересечению сотни причинно-связанных явлений выросло и развилось каждое растение в отдельности, образовались и населились те или другие леса, озера, реки и т. д. Ведь натуралист, в точном смысле этого слова, изучает только законы роста и жизни растений и животных вообще, а не причины возникновения каждого из них в отдельности. Но если натуралист, в своем отрицании гегелевской натурфилософии, совершенно прав, то это не значит, что Гегель проповедовал бессмыслицу, – только задачи натуралиста и натурфилософа совершенно различны. В то время, как натуралист исследует вещи и явления вообще, т. е., напр., теплоту, электричество, воду, огонь и все химические соединения и процессы вообще, натурфилософ, и в том числе Гегель, старается проникнуть в каждое индивидуальное явление, в каждую индивидуальную вещь в отдельности, понять их судьбы и обнять мир во всем его бесконечном разнообразии и его неисчерпаемой сложности. Натурфилософ стремится постичь не причину, а смысл, значение и цель бытия. Или, если употребить известную формулу Льва Толстого, натуралист спрашивает – почему? а натурфилософ – зачем?

Возвратимся теперь к истории. Выше мы сказали, что история, прежде всего, задается целью точно установить каждый отдельный факт. С этой точки зрения она похожа в методологическом отношении на такие описательные естественные науки, как минералогия, ботаника, зоология и т. п. Существует, однако, очень распространенное воззрение, что истори-

ческие и социальные явления неизмеримо сложнее и разнообразнее, чем явления природы. В этой сложности, разнообразии и индивидуализации исторических событий хотят видеть их особенность по сравнению с остальным внешним миром. Но мы уже выяснили, что все явления природы, рассматриваемые отдельно, также бесконечно разнообразны, сложны и индивидуальны. Если естествознание этого не замечает, то только потому, что даже упомянутые чисто подготовительные естественные науки, задача которых – простое описание, уже стремятся установить нечто общее в материале, подлежащем их исследованию. Они группируют этот материал и разбивают его на классы, виды, семьи и т. д. Между тем, история, в точном смысле этого слова, по большей части совсем чуждается всяких обобщений. Она стремится восстановить факт во всей его индивидуальной окраске, во всей его специфической особенности. Её задача – воспроизвести его таким, каким он был, как единичное, исключительное, не повторяющееся явление.

Из вышесказанного следует, что, если мы будем рассматривать сами объекты естественнонаучного и исторического исследования и сравнивать их между собой, то мы должны будем признать, что между ними, т.е. между социальным миром, с одной стороны, и миром природы – с другой, не существует принципиальной разницы. Все толки о том, что мир человеческих отношений гораздо сложнее, чем сфера естественных явлений, сводятся к тому, что существует известная относительная разница. Это относительное усложнение явлений различного порядка, начиная от самой низшей ступени наиболее простых физических явлений и оканчивая наиболее сложными и запутанными историческими событиями, настолько постепенно, что оно не может служить методологическим основанием для принципиального разделения наук.

Совсем иначе дело обстоит с различием точек зрения, применяемых к той или иной области явлений. Точка зрения исследователя совершенно изменяется, смотря по тому, изменит ли он перед собой какое-нибудь явление природы, или историческое событие. Зависит это от различного направления научного интереса. В первом случае, т. е. когда исследованию подлежит явление естественного мира, исследователь или естествоиспытатель интересуется не данным индивидуальным явлением, а тем *причинным соотношением*, которое в нем проявилось. Во втором случае, т. е. когда исследованию подлежит историческое событие, историк настолько заинтересован, поглощен и проникнут самим этим индивидуальным явлением, что оно само, как таковое, во всех своих мелочных чертах и подробностях составляет предмет его изучения. Воп-

рос, следовательно, заключается в том интересе, который человек проявляет к человеческим делам. Человек интереснее всего для человека, как выразился когда-то Гете. В каждом человеческом деле замешано столько разнообразных этических, эстетических и других общечеловеческих и личных интересов, что другой человек не может отказаться, углубившись в него, разобрать и изучить его во всех подробностях и мелочах. Этот-то интерес или эта точка зрения и создает совершенно особенный характер всякого исторического исследования. История – единственная и исключительная наука в своем роде¹. Исследуя преимущественно единичное, историк берет все в розницу, в противоположность естествоиспытателю, который, исследуя только общее, берет все оптом. Логическая структура того и другого исследования – свершено различна. Суждение естествоиспытателя в более тесном смысле этого слова аподиктично; естествоиспытатель говорит: так необходимо должно быть. Суждение историка ассертorno; он говорит: так есть или так было.

Несмотря на эти принципиальные различия и основную противоположность между *историей* и *естествознанием*, часто настаивают на их родстве, указывая на то, что задачи их в значительной мере одинаковы. Ведь, кроме установления и воспроизведения фактов, история занята еще исследованием *причин* событий и происшествий. Это с первого взгляда, повидимому, создает какой-то противоречивый характер истории, как науки: с одной стороны, её внимание направлено на совершенно индивидуальные явления, с другой – она доискивается того, что считается наиболее общим в науке. Таким образом, категорию причинности часто считают тем мостиком, который логически объединяет естественные науки с историей. Как естественные науки, так и история исследуют причины явлений, следовательно, и логические приемы и методы исследования у них одни и те же. Такой вывод, однако, возможен только благодаря той *неясности*, которая господствует среди естествоис-

¹ Отмечая эти особенности истории, как науки, я не хочу сказать, что исторический материал сам по себе не допускает никаких обобщений. Напротив, цель моя заключается в анализе тех приемов и методов, которые приводят по отношению к социальным явлениям к тем же результатам, которых достигают естественные науки по отношению к явлениям природы. Поэтому существование книг, носящих заглавие «историй» и переполненных обобщениями, к каковым принадлежат все истории культур, не противоречат установленному мною характеру истории в точном смысле слова. Эти исследования применяют совсем другие методы исследования к историческим явлениям, но сохраняют имя истории, благодаря исследуемому материалу.

пытателей и историков относительно того, *что такое* причинность. В действительности, история стремится проникнуть в причины совсем другого рода, чем те, которые устанавливают науки, исследующие закономерность явлений в природе.

Объяснение явлений причинными соотношениями, складываясь постепенно и давая блестящие результаты в некоторых наиболее простых естественнонаучных дисциплинах, было последовательно распространено на весь объем наших знаний. Но накопление фактических знаний шло гораздо быстрее, чем гносеологическо-логическая проверка приемов исследования и, главным образом, применения категорий причинности. Последняя крайне запаздывала. Вследствие этого объяснение явлений причинной связью применялось очень некритически. Это привело к кризису, самым ярким выразителем которого является известный физик и философ Э. Мах. Он совершенно отрицает необходимость для науки таких понятий, как причина и действие. В своей статье «О принципе сравнения в физике» он говорит: «Я надеюсь, что естественные науки будущего устранят понятия причины и действия, вследствие их формальной неясности. Эти понятия не мне одному представляются сильно окрашенными фетишизмом»¹.

Чтобы вполне разобраться в этих вопросах, потребовалось бы специальное исследование о категории причинности с точки зрения теорий познания и логики. В общих чертах, однако, сравнительно легко вскрыть противоречия, которые заключаются в некритическом применении понятий причины и действия. Главные затруднения произошли оттого, что понятие причины, взятое первоначально подобно понятию «закон» из обыденной жизни человека, содержать в себе массу разнородных наслоений и чуждых друг другу элементов. Под словами причина, причинность и причинное соотношение, являющимися синонимами, скрываются совершенно различные понятия, не имеющие между собой почти ничего общего. Мах, например, прав до известной степени, так как первоначальное представление о причине и действии, удержавшееся в узких пределах и до сих пор, было совершенно антропоморфично. Перенесение его при современном состоянии знаний из области практических дел человека в область теории и естествознания придает последним окраску уже не антропоморфизма, а фетишизма. Но из этого не следует, что надо совершенно отбросить истолкование природы причинными соотношениями явлений, как недостойное точных наук перенесение в них воззрений фетишизма. Напротив, задача науки заклю-

¹ См. *E. Mach* «Popular-wissenschaftliche Vorlesungen», S. 276.

чается в более точном анализе и в расчленении понятий, слитых в одно, благодаря некритическому обращению с ними. В конце концов, тот же Мах применяет причинное объяснение явлений природы, но только в другом смысле, чем мы пользуемся словом «причина» для своих ежедневных нужд¹.

Если мы теперь возвратимся к интересующему нас вопросу о том, насколько роднит историю с естественными науками общее им применение понятия причины, то для нас не будет подлежать сомнению, что причины событий, которых доискиваются историки, и причинные соотношения между явлениями, которые устанавливают естествоиспытатели, с гносеологической и логической точки зрения, не имеют ничего между собой общего. Причины, которые исследует историк, так же индивидуальны и единичны, как и сами исторические события. Чтобы убедиться, насколько они не похожи на то, что понимается под их синонимом в естествознании, достаточно для сравнения обратиться к примерам, взятым из области природы и в частности из растительного мира. Тогда окажется, что историки стремятся добыть сведения о таких причинах, как – откуда и почему подул ветер, который принес данное семя именно на это место? Какие обстоятельства способствовали развитию этого семени? Отчего оно не погибло, несмотря на некоторые неблагоприятные условия, как засуха, сменявшаяся чрезмерной сыростью, как присутствие вредных насекомых и т. д. Как боролось данное растение с невзгодами и чем пользовалось оно, чтобы устранить их? Всякий легко может убедиться, что эти вопросы о причинах и действиях имеют, очень мало отношения к вопросам о законах роста и развития растений вообще, которые одни интересуют естествоиспытателя. В противоположность натуралисту историк исследует то индивидуальное стечение и пересечение различных рядов причинно обусловленных явлений, которое привело к данному событию. Это стечение обусловило то, что данное событие должно было необходимо совершиться. Но само это стечение или совпадение различных причинно обусловленных рядов явлений не должно было необходимо произойти, так как оно не было обусловлено каким-нибудь новым высшим законом. Следовательно, это стечение было совершенно случайным, а с этой точки зрения и исследуемое индивидуальное событие, как результат только данной комбинации причин, также случайно. Так, например, то, что всякое данное растение выросло и развилось, – случайно; ведь, несмотря на все остальные благоприятные условия для него, оно могло бы не вырасти, если бы семя

¹ См. *ibid.*, S. 221.

поклевали птицы или съели насвкомые, или если бы его корешки подгнили от сырости или вымерзли от стужи. Естествоиспытатели совсем не интересуются такой постановкой вопроса, потому что их точка зрения абсолютно противоположна той точке зрения, при которой все рассматривается, как индивидуальное и случайное.

Задача естествознания, как науки о закономерности в природе, заключается не в том, чтобы исследовать всякий данный ряд, причинно-связанных явлений или всевозможные комбинации этих рядов, а в том, чтобы определить причинно связанные и необходимые соотношения вообще. Такие причинно связанные и необходимые соотношения вообще можно устанавливать между самыми простыми и изолированно взятыми явлениями. *Непосредственно*, однако, в конкретном мире не встречается совершенно простых и вполне изолированных явлений. В природе, как мы ее имеем, все явления чрезвычайно сложны и скомбинированы из различных элементов. Естествоиспытатель, выделяя отчасти путем определенной постановки естественнонаучного опыта, отчасти работою мысли наиболее простые явления, устанавливает между ними причинные соотношения вообще. При этом в том и другом случае он изолирует интересующее его причинное соотношение из всей совокупности естественных явлений и получает его в чистом виде, что и сообщает ему характер непререкаемой и безусловной необходимости или необходимости вообще. Таким образом, *критерием, который определяет характер причинных соотношений, устанавливаемых естественными науками, является присвоенный им предикат безусловной необходимости*. По своему содержанию безусловная необходимость вполне тождественна с безпространственностью и безвременностью. Безусловно, необходимо именно то, что не связано с каким-нибудь пространством и временем, не существует в каком-нибудь известном месте и в какой-нибудь определенный момент, а осуществляется везде и всегда. Поэтому можно сказать, что причинные соотношения, составляющие основу естественных наук, так же внепространственны и вневременны, как и всепространственны и всевременны. Это значит, что они мыслятся в изолированном виде, безотносительно к какому-нибудь определенному месту и времени, но вместе с тем применимы ко всякому месту и времени, где есть подходящие условия. Благодаря этому все наиболее важные положения естествознания принимают абстрактную окраску. Естественные науки, как науки о закономерности в природе, это абстрактные науки, определяющиеся математическими выкладками и формулами. Основу их составляют известные отвлеченные положения, применение и комбинирование которых и дает возможность объяснить конкретные явления.

Эта внепространственность и вневременность всякой научной истины высшего типа, эта свобода вечной правды от условий места и времени и составляет часть учения Канта об априорности пространства и времени. Когда, наконец, правильное понимание этого учения займет место поверхностного знакомства с Кантом по популярным изложениям его идей, то даже «наивнейшие реалисты» среди естествоиспытателей поймут, что они, сами того не зная, кантианцы. Тогда станет очевидно, что естественнонаучное рассмотрение внешнего мира, как известного пространства, заполненного материей, нисколько не противоречит учению об априорности пространства. Ведь априорность пространства, т. е. общеобязательность форм пространственного и временного умозерцания (интуиции) *ничего* не имеет общего с ошибочно отождествляемым с ним учением о *психологическом приоритете* пространственных и временных представлений пред всеми другими.

II

КАТЕГОРИЯ НЕОБХОДИМОСТИ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ЯВЛЕНИЙ

Главный вопрос, интересующий нас здесь, заключается в исследовании тех методологических приемов и принципов, которые привели бы к установлению социальных законов. Последние должны отличаться того же аподиктичностью, т. е. тем же характером, безусловно и необходимо связанных безпространственных и безвременных причинных соотношений, как и положения, вырабатываемые естествознанием. На это вполне основательно возражают, что, прежде чем исследовать методологические принципы какой-нибудь науки, нужно чтобы эта наука уже существовала. Но совершенно неверно утверждение, что такой науки нет.

Она уже давно родилась, развивается и продолжает существовать. Это, несомненно, наука об обществе или социология. Можно быть различного мнения о задачах и делах социологии, о достигнутых ею результатах и плодотворности ее усилий, но нельзя отрицать, что существует известное стремление сделать из социологии науку об обществе вообще или о социальных законах безотносительно ко времени и месту. Для нас в данный момент важно только эта задача и это стремление, вдохновляющие социологическую мысль.

Всякий, кто интересуется социологией как наукой об обществе вообще, наталкивается на две крупные социологические системы. Это, с одной стороны, органическая теория и с другой – экономический материализм или теория социального развития Маркса. В своем исследовании на немецком языке я подверг критике органическую теорию

и, показав ее методологическую несостоятельность, выделил немногие элементы ее, заслуживающие внимания с научной точки зрения¹. Совсем другое отношение вызывают к себе идеи экономического материализма, однако и эти идеи могут войти в науку в качестве неотъемлемой составной части, далеко не в том виде, как они проповеваются большинством их адептов.

Положения, установленные Марксом, должны быть прежде всего как можно более ясно оформлены в методологическом отношении или, если выразиться точнее, – должна быть произведена их методологическая проверка. Это особенно важно потому, что марксизм в целом представляет собой в методологическом отношении очень спутанное и неясное учение. В своем современном виде он скорее похож на материалистически-метафизическую систему, чем на строго научную теорию. Но если рассматривать идеи экономического материализма не как социально-философскую систему, а с методологической точки зрения, как известный принцип исследования, то они, получая совсем другой смысл, приобретают громадное научное значение. Тогда утверждение Маркса, что социальные процессы сводятся к развитию экономических отношений и производственных сил страны, надо признать известным методологическим приемом. Задача этого приема – выделить определенную сферу явлений, чтобы в этом изолированном виде устанавливать в ней различные закономерные отношения.

Такой взгляд, как известно, расходится с воззрениями, господствующими среди большинства защитников экономического материализма и, несомненно, вызовет с их стороны опровержения. Я, однако, не считаю нужным доказывать, что это единственное и самое верное понимание экономического материализма. Ведь последний, как социальная система, заключающая в себе массу разнородных элементов и мотивов мышления, допускает много различных толкований. Поэтому я не буду рассматривать вопроса, почему Маркс и Энгельс, установив определенную закономерность в развитии производственных сил, и влияние этого развития на весь общественный строй, заявили, что все социальные процессы во всей своей совокупности сводятся к ней. Для нас неважно, были ли сами Маркс и Энгельс поражены новизной и относительной верностью своей идеи и на первых порах придавали ей большее значение, чем следует. Это признает в одном письме сам Энгельс. Или, может быть эта идея могла приобрести практическое значение, как агитационная сила, только в таком утрированном виде, как это показала

¹ См. *Th. Kistiakowski*, «Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie». Berlin 1899.

история распространения этой идеи в Германии и особенно у нас в России.

Не подлежит никакому сомнению, что Маркс и Энгельс, а за ними и все их последователи, придавая экономическому материализму всеобъемлющее значение, поступили в этом случае так, как поступают те практические политики, которые, не будучи в состоянии просто отменить дворянское звание, производят в дворян всех обывателей. Чтобы уяснить *теоретическое* значение этого приема, мы можем взять также примеры из области естественнонаучных теорий. Для химика, который наблюдает в своих ретортах химические реакции, решительно все равно, скажет ли он себе, что ему нет никакого дела до тяготения, которому подвержены все тела и в том числе наблюдаемые им химические элементы, или же – что тяготения просто нет. Результаты, к которым в том и другом случае придет химик, получатся совершенно одни и те же. Ошибки возможны, так как, игнорируя тяготение, химик может принять то или другое явление тяготения за химический процесс, но они сравнительно будут незначительны. Так же точно для правильности тех результатов, к которым наоборот придет физик, решительно все равно, будет ли он, исследуя, напр., гидравлические законы или законы тяготения вообще, просто игнорировать химические явления, которые так или иначе будут происходить в наблюдаемых им телах, или же утверждать, что их совсем нет.

Сторонники экономического материализма избирают второй путь, т. е. они утверждают, что кроме экономических или материальных процессов нет других социальных процессов. Ясно, что если рассматривать это утверждение, как требование изучать закономерность или причинно-связанные соотношения в сфере хозяйственно-производственных явлений, изолируя их из сложной массы социальных процессов, то правильность полученных результатов совсем не будет зависеть от того, имеют ли, или не имеют какое-нибудь значение психические, правовые и нравственные явления для социальных процессов вообще.

Научное значение экономического материализма в том и заключается, что на основании его из всей совокупности социальных явлений изолируются известные отношения, в сфере которых необходимо устанавливать причинную связь, совсем не заботясь обо всей остальной массе социальных процессов. Так как это – *правильный методологический принцип*, то нам в данный момент совсем не важно то, что эта полезная и верная цель достигается неверными средствами, т. е. недоказанным утверждением, что все социальные явления сводятся к экономическим процессам.

Українська історіософія

Сам спор о том, можно ли свести все социальные явления к экономическим процессам или нет, очень напоминает заполнявший всю популярно-философскую литературу XVIII столетия спор о том, может ли материя мыслить, или нет. Спорщики напрасно кипятятся, и спор ведется совершенно без нужды. Как на вопрос, поставленный в XVIII ст., так и на вопрос, выдвинутый в конце XIX ст., нельзя ответить, ни – да, ни – нет, потому что сами вопросы поставлены неверно. И как вопрос XVIII ст. не был разрешен спорщиками, а просто-напросто устранен дальнейшим развитием науки, так же точно вопрос о том, можно ли свести все социальные явления к экономическим, должен быть оставлен за отсутствием в нем положительного содержания.

С одной стороны, положение, лежащее в основании этого спора, является банальной истиной. В том, что экономический строй общества составляет субстрат всех общественных явлений и что без него никакие общественные явления немислимы, не может быть никакого сомнения. Поэтому каждой экономической структуре соответствует, в грубых чертах, известный социальный строй. В этом отношении можно было бы провести дальнейшую аналогию с вышеуказанным вопросом, интересовавшим XVIII век. Ведь для научного исследования не существует других психических явлений или процессов мышления кроме тех, носителем которых являются человек или животные, и субстратом которых, следовательно, служат физическая организация и физиологические функции организмов, слагающихся из определенных материальных элементов.

Но, с другой стороны, та же мысль, понятая в известном исключительно догматическом смысле, оказывается совершенно бессодержательной нелепостью. Утверждать, что ни одно социальное явление не мыслимо без соответственного экономического явления, которое поэтому должно быть признано его причиной, это значило бы делать логическую ошибку. *С таким же успехом можно было бы доказывать, что ни одно социальное явление немислимо без того, чтобы Земля не вращалась вокруг Солнца, а потому вращение Земли вокруг Солнца необходимо признать причиной его.* Последняя мысль, безусловно, правильна с ее фактической стороны, так как, действительно, ни одно социальное явление не мыслимо без вращательного движения Земли, без которого последняя бы погибла бы, а вместе с ней погиб бы весь человеческий род со своими социальными организациями. Беда только в том, что эта мысль лишена всякого содержания и смысла. Она только показывает, к каким софистическим заключениям приводит неправильное применение понятия причины.

Нам ответят, что сама эта параллель неправильна, так как вращение

Земли вокруг Солнца – постоянный фактор, между тем как экономические силы и средства страны быстро меняются. Но постоянство одного фактора и изменчивость другого – относительны. Ведь и сама Земля вместе с ее вращательным движением вокруг Солнца, если основываться на теории эволюционизма, горячими сторонниками которой являются сами марксисты, постепенно развилась из хаотических движений газообразных масс. Вращение Земли вокруг Солнца, следовательно, только потому – постоянный фактор, что периоды, в которые совершаются какие-нибудь изменения в нем, чересчур велики. С другой стороны, экономические отношения окажутся тоже не изменяющимися, если рассматривать более короткие периоды социальной жизни. Из этого относительного постоянства экономических отношений и неизменяемости экономического строя еще нельзя, однако, заключить, чтобы в эти периоды останавливались и всякая социальная жизнь и всякое социальное движение.

Энгельс сам признает во введении к сочинению Маркса «Классовая борьба во Франции», что при изложении современной истории исследователь чересчур часто (*zu oft*) принужден рассматривать экономический фактор, как *постоянный* (*als konstant*). Правда, он объясняет это тем, что ясный и полный обзор экономической истории данной эпохи никак нельзя составить себе, пока события современны; этот обзор извлекается всегда лишь впоследствии на основании собранного и проверенного материала. Но то, что Энгельс хотел объяснить недостатком и неполнотой материала, от которых страдает всякий историк современности, скорее надо объяснить известным методологическим принципом. Историк каждой эпохи должен исследовать, прежде всего, все производительные силы и экономические интересы, приходящие в столкновение и действующие в эту эпоху. Но затем, покончив с ними, он должен рассматривать экономический строй уже как постоянный фактор и перейти к анализу и описанию социальных явлений в более тесном смысле. Этот методологический прием обусловлен необходимостью иметь точку опоры в относительном постоянстве некоторых элементов при суждении о других непрерывно изменяющихся. Если мы припомним, что цитируемые слова Энгельса взяты из введения к сочинению Маркса, в котором Маркс исследует наиболее бурную эпоху в истории Франции, продолжавшуюся всего лишь три-четыре года и потому чересчур короткую для экономических переворотов, то нам легко убедиться в том, что Маркс, изложив как положение производительных сил, так и столкновение и борьбу материальных интересов, должен был рассматривать их уже как нечто *постоянное*. Таким образом, ему пришлось объяснять бурные явления социальной жизни социальными же

причинами в более тесном смысле. Фактически эта обязанность прибегать к методам изолировки и упрощения подтверждается еще тем, что эпоха оживления и развития в одной области часто не совпадает с такой же эпохой подъема в другой.

Если мы, снова обратившись к вышеприведенному сравнению, будем дальше анализировать отстаиваемое экономическим материализмом положение, что соответствие между развитием производственных отношений и всею совокупностью остальных социальных явлений тождественно с причинным соотношением, то мы должны будем отметить другое, еще более важное соображение. Несомненно, если взять *очень длинную* цепь причинно связанных явлений, то вращение Земли вокруг Солнца обусловило, в конечном счете, возможность социального мира вообще, а, следовательно, и возникновение каждого социального явления в отдельности. Таким образом, мы можем рассматривать вращательное движение Земли вокруг Солнца как *последнюю причину*, обусловившую, в *конечном счете*, все совершающееся в социальном мире. Выражения «в конечном счете» и «последняя причина», которые я должен употреблять, высказывая эту неоспоримо правильную в фактическом отношении мысль, хотя и бессодержательную по существу, чрезвычайно характерны для определения логического характера моего суждения. Эти выражения обыкновенно употребляют ортодоксальные марксисты, когда, хотят доказать, что все социальные явления сводятся, в *конечном счете*, к экономическим процессам. Они заимствуют их у основателей марксизма, из которых, напр., Энгельс говорит – «die letzten Ursachen» или «in letzter Instanz», а Каутский – «in letzter Linie».

Если свести эти стилистические формы к логическому содержанию высказанной в них мысли, то окажется, что они заключают в себе только утверждение, что одно явление необходимо должно было предшествовать и, при содействии *более или менее длинного ряда* промежуточных явлений – обусловило другое. Этот ряд мог быть и страшно длинен, как в нашем сопоставлении движения Земли с социальными явлениями, и относительно очень короток, как между экономической структурой какого-нибудь общества и всеми возможными на ее почве социальными движениями и течениями. Мы можем избрать также ряд средней величины, если мы, напр., будем устанавливать связь между индустриальными развитием какой-нибудь страны, основным на добывании каменного угля и обработке железа, и родственных ему формаций в земной коре; или если мы укажем на зависимость современного культурного развития человечества от биологических про-

цессов, приведших зоологический вид homo sapiens к развитию мозговой деятельности в противоположность всем остальным видам, которые развивали ту или иную физическую силу и способность. Такую зависимость, определяющую, чем было обусловлено какое-нибудь явление в *конечном счете*, часто толкуют в смысле причинного соотношения между этими крайними пунктами ряда.

Но точные науки совсем не занимаются тем, что чем обусловлено, в конечном счете. Ведь в данном нам мире все решительно явления связаны между собой, так или иначе, т. е. прямо или косвенно, непосредственно или через посредство громадного ряда других явлений. Таким образом, в конкретном мире все последующее обусловлено решительно всем предыдущим. Рассуждать об этой всеобщей зависимости значило бы заниматься совершенно бессодержательным занятием. Можно искренне пожалеть о том, что позитивизм Конта и эволюционизм Спенсера в руках их последователей выродился в такие бессодержательные рассуждения. В противоположность им, *задача точных наук заключается в установлении изолированных причинных соотношений между явлениями, отличающихся характером безусловной необходимости.* Последние могут быть только непосредственными. Такие же понятия, как «последние причины» или «причины, действующие, в конечном счете» должны быть признаны перед судом гносеологии негодными орудиями для построения научного знания.

Для уяснения этого положения я позволю себе сослаться на факт из истории развития науки и, главным образом, распространения причинного объяснения на все явления природы. Объясняя содержание причинного соотношения между явлениями, Спиноза приводит такой пример: «человек есть причина существования другого человека, но не его существа» – «homo est causa existentiae, non vero essentiae alterius hominis»¹. Это суждение и до сих пор остается совершенно верным в формальном отношении, хотя оно совершенно бессодержательно. Никто ведь не может отрицать, что отдельный человек может существовать только благодаря тому, что он произошел от другого человека. Но, повторяя постоянно этот факт, мы несколько не обогатили бы науку. Наука в наше время действует совершенно иначе. Современная физиология не столько интересуется человеком, как индивидуумом, единицей и целым, сколько как известной совокупностью физиологических процессов или функций. Желая, напр., объяснить рождение нового человека, она, прежде всего, выделяет из этих функций те, которые служат продолжению рода. Постановив процесс

¹ B. Spinoza. Ethika, pars I, prop. XVII, schol.

возникновения и образования зародыша, она следит за его развитием. Ма-Українська історіософія

сса соотношений, подлежащих исследованию, и проблем, возникающих при этом, так велика, что физиология, как цельная наука, не могла справиться со всем этим материалом. Из нее пришлось выделить особую науку – эмбриологию. Таким образом, то, что для Спинозы являлось простым причинным соотношением, т. е. установлением прямой причинной связи между существованием одного человека и происхождением другого, теперь, благодаря более точному и детальному анализу, распалось на громадный ряд более частных причинных соотношений. Переворот этот так велик, что положение Спинозы, имевшее для своего времени чрезвычайно важное значение, как требование применить причинное объяснение ко всем явлениям природы, кажется нам теперь просто бессодержательной банальностью.

Аналогичную судьбу претерпела и вторая часть утверждения Спинозы. Если обратить его отрицательное суждение в положительное, то его мысль заключается в том, что причина существа человека, т. е. того, что человек вообще существует, лежит не в нем самом или в другом человеке, а в субстанции или во всем мироздании, под которым подразумевается вся совокупность явлений, или вообще природа. В противоположность этому современное естествознание опять-таки не выводит факта существования человека вообще непосредственно из всей совокупности явлений природы, а лишь из известных биологических законов происхождения животных организмов. Таким образом, вместо одного причинного соотношения Спинозы, казавшегося ему простым, и непосредственным, современная наука, благодаря теории Дарвина о происхождении видов вообще и происхождении человека в частности, установила целый ряд таких соотношений.

Легко заметить методологическое сходство между положением экономического материализма, что причина всей совокупности социальных явлений *заключается, в конечном счете, в экономической структуре* общества и в развитии производительных сил, с одной стороны, и проанализированным нами утверждением Спинозы – с другой. Оба они принадлежат к великим истинам, граничащим с банальностью: в той же мере, как они неоспоримы, они – бессодержательны. Это, однако, еще не значит, что идея экономического материализма не имеет никакого значения. Напротив, заслуга Маркса и Энгельса, впервые высказавших в этом положении требование последовательного применения причинного объяснения к социальным явлениям, неизмеримо велика. Ведь до них не умели высказать даже такого простого методологического постулата и формулировать в подтверждение его даже такой самоочевидной истины, как установление известного соответствия между целыми разрядами

социальных явлений. Если принять во внимание крайне жалкое состояние

Богдан Кістяківський

социологии, как науки, то констатирование и повторение этих громких истин и в наше время далеко не бесплодны, как не осталась бесплодна во времена Спинозы его формула.

Оба эти столь различные тезиса, если рассматривать их роль в истории наук, были результатом одинаковых побуждений. Как Спиноза, высказывая вышеприведенное и другие тому подобные положения, прежде всего, имел в виду борьбу с ложными телеологическими и теистическими учениями путем установления последовательного причинного объяснения всех явлений природы, так и Маркс вместе с Энгельсом, прежде всего, заботились о правильной постановке вопроса о причинном объяснении всех явлений социального мира. Однако те формулы, в которых Маркс и Энгельс выразили свое научное задание, очень нуждались в дальнейшем развитии. Между тем ортодоксальные марксисты только повторяли взгляды, высказанные их учителями. При этом, как всегда бывает, они утрировали наиболее слабые стороны экономического материализма.

Установленное Марксом и Энгельсом соответствие между политическо-правовой организацией и экономической структурой общества ортодоксальные марксисты истолковали в смысле непосредственной причинной связи. Далее они смешали логический постулат, что единственно научное объяснение явлений вообще и социальных явлений в частности должно заключаться в объяснении их исключительно причинными соотношениями, с *требованием*, чтобы все социальные явления были объяснены исключительно одной причиной. Поэтому экономическая структура и развитие производительных сил, или вообще экономический фактор, выродились под руками марксистов в какой-то фетиш, который творит какое бы то ни было движение в социальном мире. Все же остальное в нем, по их мнению, является лишь отражением материальных отношений. Из всех монистических систем этот методологический монизм основан на наиболее некритическом отношении к формам и элементам научного мышления.

В самом деле, требование объяснить известную совокупность явлений исключительно причинными соотношениями между явлениями нельзя отождествлять с требованием объяснить их одной причиной или одним рядом причинно-связанных явлений. Между тем в конструкции социального развития ортодоксальных марксистов только при объяснении процесса развития производственных отношений и признается известный ряд причинных соотношений. В этой сфере потребление усиливает производство и наоборот; движение народонаселения ведет к росту богатств и обратно – рост богатств приводит к увеличению

народонаселения: повышение заработной платы и сокращение рабочего Українська історіософія

дня ведет за собой интенсификацию труда и т. д. Все же остальное, т. е. вся «надстройка» политических и юридических учреждений вместе со всем идейным материалом, характеризующим данную эпоху, являются en masse отражением экономической структуры и развития производительных сил. Таким образом, представители ортодоксального марксизма, разлагая, как специалисты политико-экономы, движение экономических сил стран на множество причинно-связанных соотношений, в то же время отстаивают положение марксизма, что *между всей экономической сферой и культурно-духовной областью в социальном мире существует лишь одно причинное соотношение*. Получается логическое противоречие, так как материальная сфера общественных явлений есть только абстракция и сборное понятие для всех единичных явлений, стоящих в причинных соотношениях, которые как между собой, так и вне могут влиять только по-одиночке и в розницу. Еще в большей степени лишь сборное имя представляет собой «политически-правовая и идейная *надстройка*». Но странным образом эта область явлений в научном построении марксистов не подлежит разложению на ее составные части, т. е. единичные явления.

На это противоречие уже не раз обращали внимание и о нем много говорили. Обыкновенно вину за него складывают на гегелевскую диалектику, в связи с которой был первоначально сформулирован экономический материализм. Гегелевская диалектика с ее учением об обострении противоречий и о ходе развития путем смены одного противоречия другим, с ее системой друг друга сменяющих отрицаний, – та диалектика, которую Маркс и Энгельс, кроме; того, по их собственному определению, еще перевернули вверх головой, действительно, способствовала некритическому отношению к основному противоречию, вкравшемуся в самую систему экономического материализма. Однако надо идти дальше, так как нельзя во всем обвинять диалектический метод, который большинство марксистов теперь даже не понимает и не признает. Гораздо большее значение имеет целое направление в мышлении, которому гегелианство в свое время проложило путь в эмпирическую науку, и которое теперь всецело его вытеснило. Говоря короче, в противоречиях ортодоксального марксизма столько же виновата гегелевская диалектика, сколько и современная теория эволюционизма. Неограниченное применение эволюционного принципа позволяет сторонникам ортодоксального марксизма незаметно обходить все противоречия, заключенные в их теориях. Ошибка марксистов состоит в том, что они, *придя к эволюционизму путем диалектического метода, считают, что и эволюционизм есть метод*. Придерживаясь

эволюционизма, т. е. следя за развитием вещей и явлений, марксисты хо-

Богдан Кістяківський

тят объяснить весь социальный процесс этим, по их мнению, методологическим принципом, между тем как теория эволюции вообще и развития в частности сами по себе ничего не могут объяснить.

Эволюционизм есть, прежде всего, констатирование факта развития. Мы видим, что из семени вырастает растение, а из маленького растеньица – целый куст или большое дерево. Мы знаем также, что ребенок становится юношей, а юноша – взрослым человеком. Те же стадии непрерывного развития или изменения форм мы замечаем и в других сферах явлений. Дарвин, сосредоточив свое внимание на биологических явлениях, установил, что не только индивиды, но и целые виды постоянно изменяются. Исследовав затем законы, обуславливающие изменение видов, он выделил борьбу за существование, выживание наиболее сильного или приспособленного и половой отбор, как факторы, основным образом обуславливающие движение и развитие в этой области. Таким образом, установление факта в этом случае шло рука об руку с его объяснением. Это повторилось и по отношению ко всем остальным областям физического мира. Установление факта изменения форм, а отчасти и перенесете принципов для объяснения их из биологии, были в различное время применены к развитию нашей планетной системы, земной коры и т. д.

Но если был констатирован факт изменения видов и, было показано, почему и как они изменяются, то вопрос о том, отчего они изменяются в одну сторону и отчего обратное направление этого изменения невозможно, остается по-прежнему открытым. Для нас кажется вполне понятным и естественным, что ребенок становится с течением времени взрослым человеком, а небольшой стебелек деревца превращается в большое дерево, и эти явления у большинства не возбуждают вопросов. Между тем в этих явлениях заключаются еще основные проблемы, подлежащие постановке и выяснению в будущем. Эволюционизм не разрешает и не может разрешать вопроса, отчего всякий ребенок непременно должен превращаться во взрослого, а небольшое семечко в целое дерево, и обратный процесс превращения взрослого в ребенка, а дерева в семя невозможен. Эта обязательность для биологического мира поступательного движения лишь в одном направлении родственна с некоторыми чисто физическими явлениями, известными под именем закона энтропии. Ведь наряду с основным принципом о превращаемости различных форм энергий друг в друга физикам приходится констатировать, что физические процессы не могут быть целиком воспроизведены в обратном направлении, ибо они связаны с самопроизвольной тратой энергии.

*Таких вопросов и притом гораздо более важных и сложных, на ко-
Українська історіософія*

торые эволюционизм не дает никакого ответа, очень много. Почему, напр., Земля населена данными видами растительного и животного царства, а не иными, хотя бы большим или меньшим количеством их? Почему природа, по выражению Герцена, бросившись сперва в количественные нелепости и создав ящериц в полторы версты длиною, обратилась затем к качественным нелепостям и произвела человека с его гипертрофией нервной системы и мозга? Почему, далее, за периодом развития следует период упадка и разложения, как это мы наблюдаем на процессах, целиком проходящих перед нашими глазами, т. е. на развитии отдельных индивидов растительного и животного царства? И необходима ли эта смена подъема полным упадком и разложением, как это утверждают некоторые астрономы, или же развитие в одном направлении возможно чуть ли не до бесконечности, что отстаивали политико – экономы и социологи XVIII столетия, как Тюрго и Кондорсе. Все это вопросы, лежащие в *области явлений*, обнимаемых теорией эволюции, но *вне тех решений*, которые она дает.

Впрочем, в сфере явлений природы, в точном смысле слова, естествоиспытатели дают ответ на некоторые из этих вопросов. Так они объясняют упадок и разложение живых организмов той же дифференциацией функций, которая сперва создает, а затем при дальнейшем своем поступательном ходе разрушает единство и цельность индивида. Основываясь на этом факте дифференциации всех процессов, Спенсер считал возможным установить формулу эволюции. Он выразил ее в виде закона, по которому всякий процесс или все существующее имеет тенденцию из простого и однородного превращаться в сложное и разнородное. Его положение настолько широко захватывает основную тенденцию изменения форм, что оно вполне подтверждается по отношению ко всем явлениям природы. Однако и в этой сфере оно имеет значение только как констатирование факта, но отнюдь не как закон.

Законом для явлений природы по-прежнему остаются устанавливаемые естествознанием причинные соотношения между явлениями. Исключительно эти соотношения являются движущей силой и обладают безусловной принудительностью. Целый ряд таких соотношений или причинно-связанных явлений, складывающихся в один процесс, приводит к известной изменчивости форм и видов. Эта изменчивость, рассматриваемая как развитие или эволюция, оказывается не более, чем *суммарным результатом* или общим последствием всего процесса, обусловленного причинными соотношениями, т. е. всех причинно-связанных явлений, взятых вместе. Только случайно открытие самого факта изменчивости видов растительного и животного царства

было произведено Дарвином одновременно с установлением причинных

Богдан Кістяківський

соотношений или законов, определяющих все совершающееся в биологическом мире. Эти причинные соотношения и дают в конечном результате ряд изменений: На основании своих исследований Дарвин пришел к выводу, что такие чисто каузальные соотношения, как выживание наиболее сильного и приспособленного и половой отбор, т. е. простое наиболее полное проявление жизненных функций отдельных индивидов, необходимо должны привести к тому, чтобы виды менялись и эволюционировали. Вполне естественно, что если в каждом отдельном случае будут выживать индивиды, у которых наиболее сильные когти или зубы, или копыта, или которые обладают наиболее сильными и проворными ногами, или наибольшей гибкостью и изворотливостью тела, или наименее бросающимся в глаза цветом, и затем они будут передавать эти специфические качества и свойства своему потомству, то в результате их потомки будут все более и более различаться между собой. Этим путем и будет подготовлена дифференциация между индивидуумами и их потомками, т. е. постепенно создадутся отдельные виды.

Таким образом изменение видов и форм является лишь результатом длинного ряда причинно-связанных явлений. *Само изменение или эволюция – это факт, подлежащий констатированию и исследованию, а не метод исследования.* Так как этот факт является не простым, а сложным (или результатом многих причинно-связанных явлений), то при описании всей совокупности явлений, обнимаемых им, *он может послужить: лишь основанием для известной системы при группировке материала.* Но он ни в каком случае *не может объяснить самого процесса* изменчивости форм или направления этого процесса. Теория эволюции применяется именно в таком смысле при исследовании явлений естественного мира. Никто не объясняет теорией эволюции, напр., развитие солнечной системы или земной коры, ибо такое объяснение было бы простой тавтологией. Напротив так как постепенное развитие солнечной системы и образование земной коры – факт отчасти с достаточной точностью, отчасти же вполне достоверно установленный, и все причинные соотношения, которые определяли эти изменения, т. е. все механические и физические законы уже известны, то при описаний этих процессов остается лишь группировать материалы по принципу эволюции.

Совсем другое применение получила теория эволюции по отношению к явлениям социального мира. В этой сфере факт изменчивости или развития форм и видов был и раньше установлен и общеизвестен, так как периоды, в которые происходят изменения, короче и сами изменения виднее. Поэтому, когда тот же факт был открыт и по

отношению ко всем процессам природы, то некоторым представителям Українська історіософія

социальных наук показалось, что эта *всеобщность* изменчивости форм или «эволюция» служит сама по себе и объяснением его. К этому присоединилось еще то обстоятельство, что по отношению к биологическим видам, изменчивость которых, прежде всего, была установлена в естествознании, Дарвин одновременно с констатированием факта *дал и объяснение* его известными причинными соотношениями. Особенно повлияло также распространение эволюционного взгляда на некоторые области социального мира, как, напр., на этические и эстетические представления, на брачные и семейные учреждения и т. д., которые раньше казались неподвижными. Таким образом, в то время, как вопрос заключался в констатировании бросавшегося прямо в глаза факта, социологи думали, что они имеют дело уже с объяснением этого факта. Ясно, однако, что всеобщность того факта не могла служить таковым, а частичное объяснение причинными соотношениями касалось только очень ограниченного круга естественных явлений.

Формула эволюции Спенсера, как известно, была даже установлена с специальной целью применить ее к объяснению социальных явлений. Но эта формула должна быть признана простым констатированием известного явления, и, как мы показали выше, она представляет собой лишь другое имя или описательное выражение для того же факта дифференциации форм и видов. Если же считать ее *законом эволюции*, то ее необходимо отвергнуть, так как она устанавливает не о причинное, а телеологическое соотношение. Слово «телеологический» следует понимать в данном случае не только в узком практическом смысле, имеющем одинаковое значение с выражениями целесообразный или осуществляющий известную цель, а и в более общем теоретическом и научном смысле, как установление такого соотношения, при котором последующее обуславливает предыдущее. В формуле эволюции Спенсера, по которой все простое неустойчиво, а потому всякая масса, состоящая из простых и однородных элементов, имеет тенденцию превращаться в сложную и разнородно составленную комбинацию их, отсутствует то нечто предшествующее, что обуславливает это изменение, т. е. вызывает последующее. Следовательно, если не считать ее простым указанием на существование двух стадий, связанных только известным *порядком во времени*, то она сведется к должествованию для всего простого и однородного превращаться в сложное и разнородное. Иными словами, последующее по этой формуле обуславливает предыдущее. Поэтому эта формула только тогда будет иметь значение закона, когда наука вообще и теория познания в частности признают возможным допустить наряду с обусловленностью последующего явления предыдущим также

обусловленность предыдущего последующим. Это значит, что наука дол-

Богдан Кістяківський

жна признать наравне с причинными соотношениями также телеологические соотношения между явлениями. Пока наука не допускает других объяснений явлений кроме объяснений причинными соотношениями или объяснений последующего явления предыдущим; именно им она обязана всеми своими успехами; а потому мы можем оставить закон эволюции Спенсера, как ненаучный в стороне.

Но даже само понятие «закон развития» или «закон эволюции», как таковое, в высшей степени противоречиво. Эволюция всегда предполагает ряд явлений или процесс, протекающий в более или менее продолжительном времени, а, следовательно, и в пространстве. Между тем *закон есть безусловно необходимое соотношение между явлениями*, т. е. беспространственное и безвременное соотношение. Таким образом, понятие «эволюция» противоречит понятию «закон», а потому они вместе не могут составить третьего общего для обоих понятий и выражение «закон эволюции» оказывается просто неправильным словосочетанием.

Этого-то противоречия и не замечают ортодоксальные марксисты. В их крайнем увлечении принципом эволюции, доходящем до злоупотребления им, и заключается их сходство с их антиподом Спенсером. Ортодоксальные марксисты постоянно говорят о законах развития или эволюции производственных отношений и социальных формы. В действительности эволюция есть лишь результат целого ряда причинно-связанных явлений. Законы, обусловившие ход этих процессов, могут заключаться лишь в установлений причинных соотношений между явлениями.

Для дальнейшего развития экономического материализма или для вполне научной постановки социологии нужно не столько рассуждать о ходе и тенденции развития, сколько позаботиться прежде всего об *установлении таких причинных соотношений между социальными явлениями, которым был бы присвоен предикат безусловно-необходимых, и которые обладали бы, характером внепространственности и вневременности*. В этом методологическом требовании заключается как будто бы очень странный парадокс: для объяснения социальных явлений, состоящих по-преимуществу из изменчивости социальных форм, необходимы неизменные соотношения. В действительности это методологическое правило не так парадоксально, как оно может показаться с первого взгляда.

На деле представители экономического материализма всегда стремились устанавливать и применять *причинные соотношения*, того рода. Даже более, все теоретическое основание экономического материализма составляют такие причинные соотношения, которые

обладают характером *безусловно-необходимых, т. е. беспристрастven-Українська історіософія*

ных и безвременных. В них заключается главная, аналитическая часть экономического материализма, известная также под именем «критики политической экономии». Сюда принадлежат все соотношения, определяющие ценность и законы товарного производства, или все причинные соотношения, установленные между спросом и предложением, между заработной платой и интенсивностью труда, между увеличением народонаселения и ростом производительных сил страны, между накоплением капитала падением процента прибыли на капитал. Все они безусловно необходимы, т. е. не связаны ни с каким определенным местом и временем. Эта общезначимость положений, лежащих в основании экономического материализма, создает всю его научную силу и вес. Лишенный этого теоретического основания, экономический материализм утерял бы всякую научную ценность.

Конечно, беспристрастvenность и безвременность причинных соотношений, устанавливаемых между производительными силами, только относительна, так как эти соотношения предполагают уже существование самих производительных сил. Но совершенно в том же смысле относителен беспристрастvenный и безвременный характер всех причинных соотношений, устанавливаемых естественными науками. Так, напр., даже самые общие соотношения тяготения между массами предполагают уже существование самих масс. И подобно тому как для физических законов должны быть уже даны массы и движения, для химических – элемент, для физиологических – организм и жизненные функции, так, для социологических законов, должны быть уже даны – общество и производительные силы. Тем не менее для всякого причинного соотношения, обладающего характером безусловно-необходимого, совершенно независимо от сферы его применения, формула всегда одинакова: *везде и всегда, где есть такие-то процессы, необходимо будет осуществляться такое-то причинное соотношение.*

Таким образом, *экономический материализм должен обязательно привести к возрождению и дальнейшему развитию классической политической экономии.* Исход именно в той науке, которая теперь так, непопулярна вследствие абстрактности ее метода. В свое время историческая школа политической экономии провозгласила эту науку одними из величайших заблуждений конца прошлого и начала нашего столетия, каким-то противоестественным стремлением создать безусловные и непоколебимые истины для области явлений, где все относительно и изменчиво. Когда, однако, классическая политическая экономия возродится в более чистом виде, то она, вероятно, перестанет носить прежнее имя, а превратится в один из отделов общего учения об

обществе, т. е. социологии. Первые признаки такой тенденции к дифференциации наук и теперь уже замечаются.

Богдан Кістяківський

нциации наук и теперь уже замечаются.

Сторонники марксизма не станут, конечно, отрицать, что в основании их учения лежат установленные выше абстрактные положения. Они сами очень хорошо это знают. Часто даже они сознаются, что вся их сила заключается именно в непоколебимости этих начал. Но они не вполне ясно отдают себе отчет в том, какое соотношение существует между этими абстрактными положениями и конкретными социальными явлениями. В этом коренится источник всех ошибок ортодоксальных марксистов. Сплошь и рядом они говорят о законах развития и о безусловно – необходимом процессе развития, хотя никаких законов развития они не знают и их не может быть, а безусловно необходимый процесс, протекающий во времени, есть противоречие, так как безусловно-необходимое есть вместе с тем и безвременное. Развитие, как и вообще всякий конкретный процесс, протекающий во времени, есть, насколько мы это уже выяснили выше, лишь результат нескольких рядов причинно-обусловленных явлений. В них *безусловно-необходимо только каждое причинное соотношение между двумя последовательными явлениями, взятое в изолированном виде* или абстрактно. Сам этот результат или развитие явились вследствие того, что эти различные причинно-обусловленные ряды пересеклись именно в определенной точке. Так, напр., процесс горения совершается безусловно-необходимо, поскольку он выражается в формуле, определяющей соединение углерода с кислородом воздуха при известной температуре. Поэтому, если загорелся лес, то он должен гореть по формуле, установленной химиками, или, иными словами, процесс горения должен совершаться по законам, определяющим, безусловно-необходимые, причинные соотношения. Но это еще не значит, что также, безусловно, необходимо, чтобы лес вообще горел или чтобы он сгорел весь, раз он уже загорелся. Напротив, процесс горения всегда может прекратиться, если он столкнется с другими противоположным ему процессом. Сейчас после того, как лист загорелся, может пойти страшный ливень и загасить огонь в зачатке. Тучи собрались, и дождь полил тоже по, безусловно – необходимым, законам. Возможно даже, что движение в воздухе, вызванное сильным нагреванием, благодаря начавшемуся пожару леса, способствовал накоплению паров, образовавших тучи. Однако тот факт, что дождь польет именно в тот момент, когда лес загорелся, т.е. что эти два, безусловно-необходимых, процесса, которые сами по себе не стоят друг с другом ни в какой связи, совпади и пресекли один другого, – привела к тому, что один из этих процессов, сам по себе, безусловно-необходимый, прекратился. Но с такими же успехом с пожаром мог совпасть не дождь, а сильный ветер в

сторону леса. Тогда результат, подучился бы совершенно обратный, такт Українська історіософія

как в таком случае лес сторел бы целиком. Ту же точку зрения на значение изолированных, т. е. безусловно-необходимых, причинных соотношений для объяснения конкретных процессов необходимо применить и к анализу социальных явлений. Так, напр., процесс все большего освобождения рабочих рук, благодаря интенсификации труда в капиталистическом производстве, безусловно, необходим, если взять его изолированно. Так же точно необходим сам процесс интенсификации, благодаря все большему накоплению постоянного капитала и все более широкому применению машин и улучшенных способов производства. Следовательно, развитие капитализма должно, по-видимому, безусловно-необходимо, вести к накоплению запасной армий безработных. Тогда надо признать, что и так называемая «теория обнищания» (Verelendungstheorie) выражает ничто, безусловно-необходимое. Но капиталистическое производство имеет в то же время тенденцию расширяться, а расширенное производство требует большого количества рабочих рук; следовательно, армия безработных с расширением производства должна поглощаться таким образом, мы установили два изолированных безусловно-необходимых соотношения между явлениями, которые обыкновенно пересекают друг друга.

Если мы будем рассматривать конкретный пример экономического развития какой-нибудь страны, то сам по себе необходимый процесс увеличения армий безработных в капиталистическом производстве, благодаря интенсификации труда, может пересекаться и парализоваться массой других столь же необходимых процессов. Так, напр., концентрация производства вместе с развитием капитализма ведет к делению рабочих организаций; усиления же рабочих союзов приводит к сокращению числа рабочих часов, а вследствие сокращения рабочего времени требуется больше рабочих рук, т. е. армия безработных опять-таки уменьшается. Наконец, сама интенсификация труда имеет предел в физиологической организации человека. Не подлежит, однако, выяснению, что возможен также и такой конкретный случай развития, при котором безусловно-необходимый процесс роста числа безработных не был бы пересечен и прерван никаким таким столь же безусловно необходимым и сильным прогрессом. Тогда развитие капитализма действительно привело не только к увеличению безработицы и пауперизма.

С этой точки зрения процесс развития капитализма сам по себе также безусловно-необходим, так как он может состоять из ряда, безусловно-необходимых, причинных соотношений, которые все приводят к этому развитию. Но из этого не следует, что там, где капитализм уже начал развиваться, он должен так же неуклонно

развиваться дальше и дойти до апогея своего развития. При конкретном

Богдан Кістяківський

развитии какой-нибудь страны этот сам по себе необходимый процесс может быть пересечен и прерван другими столь же необходимым и крупным процессом. Экономическая история Европы знает примеры самых сильных натурально-хозяйственных реакций. Такой натурально-хозяйственной реакцией сопровождалось, напр., падение Римской империи перед Великим переселением народов и разложение Германно-Романской империи во время и после Тридцатилетней войны. В будущем Европе, может быть, суждено увидеть гораздо более внезапные прекращения уже начавшегося развития капитализма, который уже не будет сопровождаться реакцией во всех остальных сферах жизни, потому что они будут происходить при более сознательном и активном участии человека.

Если я отстаиваю необходимость для экономического материализма, в видах большей его методологической ясности и ценности, без оговорок признать, что его существенную часть составляют общезначимые положения, имеющие безотносительно к месту и времени, то я не хочу этим высказать требования, чтобы он сузил свои задачи. Напротив, когда сторонники экономического материализма окончательно проникнутся убеждением, что *безусловно-необходимый* процесс развития, требующий для себя известный *промежуток времени*, есть *contadicto in adjesto*, т. е., что безусловно-необходимым может быть только безвременное и беспространственное или изолированное причинное соотношение, то тогда, наряду с установлением последних, они обратят свои силы также на исследование конкретных социальных процессов, приводящих в результате к определенному развитию. Так как, однако, для конкретных социальных процессов не может существовать никаких особых законов развития, и для них сохраняют силу общие абстрактные формулы причинных соотношений, то, зная их, социологу остается исследовать ту индивидуальную и случайную комбинацию, в которой эти соотношения обусловили ход каждого отдельного изучаемого им процесса. Таким образом, если будет известен качественный характер всех сил действующих при поступательном движении какого-нибудь социального процесса и выражающихся именно в этих абстрактных соотношениях, то остается только подсчитать количественное значение их. В виду же того, что статистика может дать самые точные определения всех количественных масс, участвующих в социальном процессе, возможно утверждать, что социология будет в состоянии довольно точным образом определять действительный ход каждого конкретного процесса социального развития. Иными словами, социология может обратиться в одну из наиболее точных наук, подобную, напр., астрономии,

преимущество которой и заключается именно в том, что она, кроме поль-
Українська історіософія

зования принципами абстрактной механики, т. е. знания качественного характера всех сил, может определить с приблизительностью, граничащей с точностью, количественное значение их, т. е. быстроту движения и массу каждой отдельной планеты, общее число их и т. д.

Резкое разграничение между абстрактными элементами мышления, составляющими основу экономического материализма, и их, приложением к объяснению конкретных процессов развития само собой приведет к окончательной ликвидации учения, по которому так, называемая «надстройка» политико-юридических учреждений и соответствующих им форм сознания есть простое отражение производственных отношений и их развития. Это разграничение заставит, прежде всего, точно определить методологический характер и гносеологическое значение каждое из составных частей экономического материализма. Из всего предыдущего следует, что соотношение между материальной организацией общества, с одной стороны, и идейной организацией – с другой, если они будут взяты в их целом, не может быть определено как причинное в строгом смысле этого слова. Теория эволюции с ее допущением существования особых законов развития и с ее рассмотрением процессов, состоящих из рядов сменяющих друг друга причинных соотношений, как чего-то единого, еще маскировала сборный характер этих обобщений и схематичность установлений между ними соответствий. Этим она давала возможность незаметно делать скачки в объяснении. Вместе с сведением однако всех социальных законов к *простым причинным соотношениям* и вместе с разложением материально производственного процесса на *комбинацию этих отношений* утрачивается окончательно почва для теории, отстаивающей *действие* всей совокупности экономических отношений, как *единой* силы. Образуется, таким образом, пропасть между экономической и идейной организацией общества.

Теперь, когда мы установили несоответствие в методах по отношению к двум упомянутым разрядам социальных делений, этот пробел в понимании и противоречие в мышлении легко могут быть устранены. Для этого надо в свою очередь разложить ту часть социального процесса, которая осталась после выделения всего, входящего в состав процесса развития материально-производственных отношений, на отличительные причинные соотношения. Тогда в этой области социальных явлений получится такая же комбинация простых привычных соотношений, как и в той. А в таком случае никакого пробела и противоречия между этими двумя комбинациями и рядами причинных соотношений не будет, так как между ними можно будет опять установить

В действительности при применении экономического материализма к конкретным социальным процессам, сторонники его часто приближаются к этому способу объяснения того или иного хода исследуемых ими событий. В этих случаях они должны расходиться со своими принципами в их догматическом изложении. Таким образом, в самой системе экономического материализма есть уже элементы, содержащие в себе объяснение собственно социальных явлений более близкое к истине. Иначе и не могло быть, так как в противном случае теория экономического материализма не имела бы того значения, какое она приобрела в научных кругах.

Собственно социальные явления сводятся, по теории экономического материализма, к борьбе классов. Класс, как носитель известных экономических интересов, является в их определении чисто экономическим понятием. Это причисление понятия класса к разряду экономических понятий более других учений экономического материализма обнаруживает все методологические недостатки, свойственные ему, как системе мышления.

Представители экономического материализма, подобно всем крайним эволюционистам, *смешивают в этом случаях происхождение явления* или среду, из которой оно возникло, *с самим явлением*. Класс действительно возникает на почве экономических интересов, но из этого не следует, что класс сам по себе – экономическое понятие. В противном случае растение, которое вырастает только из земли и может существовать только благодаря земле, было бы геологическим понятием, а птица, которая летает в воздухе и только благодаря воздуху, принадлежала бы к газам. Эти параллели, как они на первый взгляд ни абсурдны, не заключают в себе ни малейшей утрировки¹. Только благодаря невыработанности чисто социологических понятий, не бросается так резко в глаза крайняя несообразность утверждения, что класс – понятие экономического порядка. В будущем это утверждение будет нам казаться не менее нелепым, чем, напр., причисление растений к разряду геологических понятий.

В действительности, возникая, несомненно, на почве экономических отношений, класс принадлежит к явлениям совершенно

¹ Здесь я мог затронуть лишь мимоходом вопрос о том, как наиболее правильно конструировать чисто социологические понятия и оградить их от всяких посторонних примесей. Желаящие познакомиться с этим вопросом, подробнее может обратиться к моему немецкому исследованию, в котором, я посвящаю ему целую главу под заглавием: «Применение категорий пространства, времени и числа к коллективным единицам».

другого порядка. Общественный класс есть, прежде всего, совокупность Українська історіософія

людей, объединенных в одно целое. Эта совокупность выделилась и выросла благодаря некоторой общности материальных нужд, и потому она является носителем общих экономических интересов. Но в ней уже нет места чисто экономическим категориям, как спрос и предложение, накопление и распределение богатств, разделение и организация труда и т. д. В ней, т. е. в этой совокупности, единственным составным элементом являются люди, и только они образуют ее.

Основные проявления людей не в изолированном рассмотрении их, когда физиологические функции, прежде всего, привлекают к себе внимание, а при изучении их отношений к другими людям, т. е. в их общественной жизни, выражаются в известных чувствах, побуждениях, желаниях, стремлениях, намерениях, планах и т. д. Эти чувства и стремления зарождаются, несомненно, прежде всего, тоже в отдельных личностях на почве насущных потребностей. Но, изучая отношения между людьми, мы имеем дело уже не с отдельными личностями, а с их совокупностью, напр., с классом. Следовательно, единичные и индивидуальные чувства и стремления превращаются в этом случае путем ассимиляции и обобщения в общие и общественные чувства и стремления, или в совокупности одинаковых чувств и стремлений. Для нас все чувства и стремления, возникшие на почве экономических отношений и интересов, важны лишь постольку, поскольку они стали общими и одинаковыми. Поэтому, если мы опять отделим вопрос о происхождении от вопроса о сущности явления, то мы можем и должны рассматривать эти чувства и стремления, как принадлежащие всей совокупности.

Итак, *класс есть совокупность людей* не как известных антропологических типов или физиологических организаций, а *как носителей общих и одинаковых чувств, стремлений и желаний*. Выражаясь короче, мы можем сказать, что общественный класс есть совокупность известных общих чувств, стремлений и желаний. Что носителями этих чувств и желаний являются люди – подразумевается само собой, так как наука не может иметь дела с другими общественными чувствами и желаниями, кроме людских. Таким образом, *общественный класс есть не экономическое, а социально-психологическое* или социологическое понятие в более тесном смысле.

Между различными общественными классами, т. е. между *различными совокупностями общих чувств и желаний*, по теории экономического материализма, происходит борьба. Такое определение этого социального процесса обнимает, однако только одну стадию его, ибо этот процесс в его целом слагается не только из борьбы, но и из образования самих классов. Поэтому название этой борьбы классовой или

борьбой общественных классов не вполне точно. Правильнее было бы на-
Богдан Кістяківський

зывать ее социальной борьбой, так как при характеризовании ее общественное значение класса играет главную роль. От дарвиновской «борьбы за существование» она отличается тем, что ее ведут группы индивидов или общественные организации, а не отдельные индивиды. К этой-то борьбе и сводят ортодоксальные марксисты весь социальный процесс. Не будучи в состоянии разобраться в элементах своего собственного мышления и отнестись критическим понятиям, которыми они оперируют, они думают, что, говоря об этой борьбе, они все еще имеют дело с социальным процессом во всей его совокупности и в частности с понятиями экономического порядка. Между тем, если можно говорить, что социальные явления сводятся к борьбе между известными группами людей, то только, как мы видели, с некоторыми оговорками, так как сюда надо отнести и образование этих групп путем ассимиляции и интеграции. Кроме того, ясно, что возникновение и борьба общественных классов далеко не будут обнимать всей совокупности социальных явлений, а только известную часть их. По терминологии экономических материалистов это будет лишь «идейно-правовая надстройка», а по общей терминологии мы здесь имеем, с одной стороны, социально-психическая, а с другой – правовые явления.

Еще задолго до Маркса, у таких французских историков, как Луи Блан, Ог. Тьерри, Гизо и другие, явления сословной и классовой борьбы играли большую роль при объяснении исторических событий вообще, а конца прошлого и начала нынешнего столетия – в особенности. Это вполне понятно, так как борьба сословий и классов – эмпирический факт, непосредственно бросающийся в глаза. Но именно потому эти попытки обобщений не имеют никакого отношения к теории социального развития Маркса и к его понятию классовой борьбы. Те марксисты, которые приравнивали воззрения французских историков к теории классовой борьбы Маркса, низводили последнюю до самого обыденного эмпирического обобщения и лишали ее глубокого и всеобщего-значимого научного смысла. Французские историки не могли даже теоретически возвыситься до социологического понятия, ибо они имели дело лишь с частными случаями из истории, которые должны быть подведены под понятие сословной и классовой борьбы. Социологический смысл этих явлений мог быть понят и определен только путем экономических и социологических исследований после тщательного анализа организации общества, основанной на общественном разделении труда. Впервые Маркс так широко обобщил эти явления и так глубоко проникнул в сущность социального процесса. Но формулировка Маркса тоже не лишена недостатков, заключающихся в том, что он не отвлек некоторых

черт временности и случайности. Благодаря этому его определение клас-Українська історіософія

совой борьбы имеет видовое, а не родовое значение. Это определение заключается в себе чересчур много «исторических» черт, чтобы быть вполне социологическим.

Самое понятие «класс» не социологическое, а историческое. Как таковое, оно имеет преходящий и ограниченный во времени характер. Еще XVIII ст. знало только сословия, т. е. социальная группа, ограниченная прежде всего юридическо-политическими или формальными установлениями. Между тем именно ортодоксальные марксисты настаивают на том, что классы являются выражением лишь экономических отношений господства и подчинения или борющихся интересов, а формальная разграничения здесь не при чем. Поэтому с этой точки зрения класс не имеет ничего общего с сословием. Кроме того, даже в нашем столетии всякое общество заключает в себе больше подразделений, чем классов. Вследствие этих подразделений создаются социальная группа, которая является носителями известных общественных стремлений и течений, ведут борьбу между собой иногда внутри, иногда вне классов. Часто небольшая социальная группа, не имеющая никаких черт класса и выдвинутая на общественную сцену только кратковременными и специальными, напр., религиозными или вообще идейными интересами, борется против целого класса. Эта борьба отдельных социальных групп, не являющихся классом, находят себе постоянно выражение в общественной и политической жизни с парламентской борьбой партий включительно в каждой стране. Вспомним хотя б о национальных группировках в современных государствах со смешанным национальным составом. Только крайне редко, почти в исключительных случаях, подразделение всего общества вполне совпадает с классовым его делением. Это происходит обыкновенно в момент общественных кризисов.

Для ортодоксальных марксистов важны только эти моменты. Им важна не борьба классов, как принцип, дающий ключ к объяснению социальных явлений, а интересы одного четвертого класса и противопоставление их интересам всех остальных классов. Выдвигая формулу, по которой собственно социальные явления сводятся к борьбе только классов, они подчиняют интересы науки интересам практической деятельности. Они возводят частный случай в принцип и ставят видовое понятие выше родового.

Даже Энгельс, формулируя защищаемое им положение, что история всех до сих пор существовавших обществ сводится к истории борьбы классов, не считает нужным отнестись критически к самой формулировке. Но заметив, что она не обладает вполне исчерпывающим и

всеобъемлющим характером, он спешит ограничить её значение, устанавливая
Богдан Кістяківський

ливая *исключение для первобытных обществ*¹. С другой стороны – *таким же исключением окажется общество будущего*, так как вместе с победой четвертого класса прекратится не только классовая борьба, но и всякое деление на классы². Эти приемы ограничений и исключений чрезвычайно характерны для безукоризненной теоретической добросовестности Энгельса, но также и для тех промахов, в мышлении, которые, помимо его воли, так часто встречаются у него. Благодаря им, законы, определяющих ход социальных, процессов, оказываются, по Энгельсу, чем-то в роде грамматических правил, которые обязательно ограничиваются исключениями. Следовательно, они не обладают характером всеобщности и безусловной необходимости, а распространяются лишь на некоторые эпохи.

Между тем *достаточно заменить понятие класс другим, более общим, понятием социальной группы, и будет совершенно устранена необходимость делать исключения и оговорки*. «Социальная группа» является родовым, понятием для всех видов социальных конгломератов, «класс» же и даже «общество» в его целом должны быть признаны лишь видовыми понятиями. Поэтому формула, по которой социальный процесс в более тесном смысле состоит из борьбы социальных групп, не только обнимает сословную и классовую борьбу, как, видовая понятия, но и относится одинаково как к первобытным временам, так и ко всякому возможному будущему. Если в отдаленном прошлом не было более крупных общественных организаций и борьбы внутри их, то независимые друг от друга группы – племена и общины – постоянно боролись, чем, и характеризовалась общественная жизнь. С другой стороны, в возможном будущем, *вероятно, прекратятся разделения на классы и классовая борьба, подобно тому, как, напр., пали все сословные перегородки прошлых веков*. В противоположность этому *разделение общества на группы, борьба социальная, борьба партий и общественных течений никогда не исчезнет, пока будут существовать люди, и общества будут состояться из них*. В этом смысле *социальная борьба безусловно непреходящее и вечное явление*. Она присутствует решительно во всех общественных организациях и принимает в зависимости от условий места

¹ *Fr. Engels, Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft. 6 Auflage, Berlin, 1911. S. 33.* «Die neuen Tatsachen zwangen dazu, die ganze bisherige Geschichte einer neuen Untersuchung zu unterwerfen, und da zeigte sich, dass alle bisherige Geschichte, *mit Ausnahme* der Urzustände, die Geschichte von Klassenkämpfen war»... «alle» подчеркнуто автором «mit Ausnahme» – мною.

² *Ibid.* S. 48–49.

и времени лишь различные формы.

Українська історіософія

Итак, путем гносеологического анализа историко-экономического понятия классовой борьбы мы доказали необходимость «вести его к более общему социологическому понятию борьбы социальных групп. Понятие социальной групп мы определили, как совокупность известных общих чувств, желаний и стремлений, носителями которых, конечно, являются люди. Следовательно, всю социальную группировку и борьбу, подлежащую исследованию социальной науки в более тесном смысле, мы можем определить, как ассимиляцию известных чувств и стремлений и затем как борьбу созданных этой ассимиляцией совокупностей обобществленных чувств, желаний и стремлений. Таким образом, применяя определенные методы, мы выделяем и получаем в изолированном виде ряд довольно простых и однородных явлений. Установить в этой группе явления известные *причинные соотношения, которые обладали бы предикатом безусловной необходимости, т. е. безпространственности и безвременности*, и суждения о которых носили бы аподиктический характер, уже сравнительно легко и *составляет задачу социальной науки* в более тесном смысле.

Такие причинны соотношений, касающиеся ассимиляции и создания групп, устанавливаются в виде «законов подражания», как их назвал известный французский социолог Тард. Они устанавливаются также в зависимости от числа борющихся групп, ибо на почве количественных соотношений между группами возникают такие социальные явления, как *divide et impera utertius gaudens*. Их также можно установить по отношению к модификациям различных форм господства и подчинения, т. е. различных форм преклонения воли одних перед волею других, так же точно, как и по отношению к обратному процессу освобождения и возмущения. Особенный интерес представляет также анализ взаимодействия между силами различных социальных групп и их характером, т. е. более или менее радикальным темпераментом, характеризующие их. Эти же взаимодействия обуславливают также возможность разнообразных комбинаций и перегруппировок между группами, когда их больше двух, или, что то же самое, усиление или ослабление антагонизма между ними. Две последние категории социально-психических причинных соотношений особенно сильно влияют на партийную жизнь общества, обуславливая ту или другую комбинацию и тактику различных партий и побуждая их то к заключению компромиссов, то к непримиримости.

Теперь я не буду входить в подробный разбор всех тех социально-психических причинных соотношений, которые обуславливают возникновение социальных групп и борьбу между ними. Затрагиваемые

здесь принципы я изложил отчасти подробнее в названном выше исследо-

Богдан Кістяківський

вании. Значительную часть его я посвятил гносеологическому выяснению понятия социальной группы, а также тех причинных соотношений, которые определяют ее жизнь и развитие. В нем, я исходил из критики понятия общества, устанавливаемого органической теорией, так же точно, как здесь я исхожу из критики историко-политического понятия классовой борьбы, которому ортодоксальные марксисты неправильно приписываю всеобъемлющее значение. Всем своим исследованием я старался доказать, что, следуя известным указанным мною методом, можно выделить определенным образом ограниченную сферу социальных явлений, по отношению к которым применимы такие же абстрактные общеобязательные положения, какие естественные науки устанавливают в своих абстрактных формулах по отношению к известным сферам явлений природы. Как там, так и здесь я отмечаю важнейшие проблемы, до сих пор установленные или могущие быть установленными и подлежащие исследованию. Кто заинтересуется данной здесь формулировкой задач социологии в более тесном смысле, тот может обратиться к фактическим исследованиям, касающимся отдельных проблем. К этого рода исследованиям принадлежат три крупные работы Зиммеля: «Ueber sociale Differenzirung», «Superiority and Subordination», «Die Selbsterhaltung der sociale Gruppe» и несколько мелких, как «Influence du nombre des unites sociales sur les characters des societies», «Massenpsychologie» и т. д., на которые я ссылаюсь в своем, сочинении¹. Кроме того, к ним надо причислить сочинения Тэниеса и в первую очередь его книгу «Gemeinschaft und Gesellschaft». В Германии это направление, в социологии, было подготовлено целой школой ученых, выдвинувшие задачу изучения «народной психологии» – «Volkerpsychologie» и оставившей после себя двадцать томов журнала под тем же названием². Во Франции к исследованиям этого рода принадлежат многие труды Тарда и прежде всего его знаменитые исследования «Les lois de l'imitation» и «La foule criminelle», переведенные по-русски. Но что важнее всего, – во всех, почти социологических исследованиях разбросана масса

¹ Теперь первое из вышеназванных сочинений Г. Зиммеля переведено на русский язык. См.: Г. Зиммель. Социальная дифференциация. Социологическая и психологическая исследования. Перев. Н. Н. Вокач и И. А. Ильина со вступительной статьей Б. А. Кістяковского, Москва, 1909 г. Остальные названия в тексте; сочинения Г. Зиммель переработал и издал в одной книге. См. G. Stimmel. Soziologie. Untersuchungen uber die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig, 1908.

² Непосредственно продолжателем этого научного направления явился Вундт. См. W. Wundt. Volkerpsychologie. 3. Aufl. Leipzig 1911–1914. 5 B-de.

отдельных замечаний или даже более обстоятельных попыток определить Українська історіософія

значение социально-психических явлений в общем потоке социального процесса. Это главным образом и заставляет нас сосредоточивать все свое внимание исключительно на методологической стороне этого вопроса.

Лучше всего можно показать, насколько различная социологическая исследования бывают обыкновенно проникнуты отдельными теоретическими замечаниями социально-психологического характера, взяв некоторые сочинения Маркса. В данном случае это будет особенно уместно, потому что, желая уяснить гносеологические и методологические принципы социально-научного знания, мы избрали исходной точкой своего исследования экономический материализм. В своем сочинении «Восемнадцатое брюмера Людовика Бонапарта» Маркс, характеризуя две из политических партий, с которыми ему приходится иметь дело, замечает: «Как в частной жизни обыкновенно проводя различие между тем, что человек сам о себе думает и говорить, и тем что он есть в действительности, и что он делает, так, еще в более сильной степени необходимо при исследовании социальной борьбы (in geschichtlichen Kampfen) отличать фразы и иллюзии (Einbildungen) общественных классов от их действительных организмов и их действительных интересов, их представления о себе от их реальной сущности»¹. Наивные марксисты увидят, пожалуй, в этом суждении, высказанном Марксом, лишнее подтверждение экономического материализма в его наиболее примитивном виде, так как реальные интересы поставлены в нем рядом с представлением. Но именно в нем реальные интересы и представления не сопоставлены, а противопоставлены. Маркс требует, чтобы между ними проводили строгую границу, мотивируя это тем, что люди вообще, а тем более целые партии, иначе чувствуют и ведут себя в обществе, где на них влияют другие люди, чем в одиночку, когда они подчинены влиянию только материальных условий. Таким образом, высказанное им положение касается самых глубоких социально-психологических проблеме и не имеет никакого отношения к экономическим явлениям и материальным интересам, в противность которым оно формулировано. Значение влияния общества, как такового, т. е. простой совокупности людей, на то или другое направление политической и социальной жизни не подлежит

¹ *Karl Marx. Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 2 Aufl. Haburg, 1869. S. 26.* Характеризуя дальше третью, демократическую партию, К. Маркс утверждает: «Ни одна партия так сильно не преувеличивает своих средств, как демократическая, и никакая другая партия так легкомысленно не обманывает себя относительно своего положения». *Ibid.* 8. 31.

сомнению. Оно проявляется главным образом в замедлении или ускоре-

Богдан Кістяківський

нии темпа наступления событий и в той или иной окраске социальных антагонизмов. Даже если решить, что некоторые представления отдельных партий о себе, вызванные этим влиянием иллюзионны и не соответствуют действительности, как это отчасти хочет дать понять Маркс, то их все-таки нельзя признать только самообманом или желанием перехитрить других. Напротив с ними надо считаться как с реальной социально-психической силой. Немного выше Маркс сам утверждает, что «класс в целом создается и формируется из своих материальных основ (aus ihren materiellen Grunlagen) и из соответственных общественных отношений». При истолковании этой мысли Маркса представители ортодоксального марксизма могут, конечно, отождествлять понятие «общественных отношений» с производственными отношениями или даже с формами добывания материальных благ. Но в таком случае можно сближать и отождествлять решительно все понятия между собой. В противоположность этому для непредубежденного человека не подлежит сомнению, что под общественными отношениями нужно понимать по преимуществу всю совокупность представлений, чувств, стремлений и желаний, господствующих в данном обществе, т. е. всю сумму накопленных в этом обществе идейных благ, которые соответствуют капитализации материальных богатств. Иначе Маркс не выдвигал бы общественных отношений на самостоятельное место и не ставил бы их рядом с материальной основой, как равносильных ей.

Что касается самого Маркса, то надо заметить, что в его исследованиях подобные отклонения социально-психического характера не случайны. Они образуют неотъемлемую составную часть всего его анализа социальных явлений. Это только лишний раз подтверждает, что Маркс – один из глубочайших мыслителей и проницательных социологов¹.

Резюмируя все изложенное, мы можем свести наши рассуждения к следующим нескольким выводам: *при исследовании социальных явлений (т. е. материала, доставляемого историческими и социально-описательными науками) мы можем, применяя известные методы выделения, изолирования и отвлечения, установить определенные*

¹ Эти социально-психологические наблюдения и суждения К. Маркса, на которые я указал в этом очерке, появившемся в печати четырнадцать лет тому назад, долго не обращали на себя внимания. Теперь напротив некоторые авторы, может быть, склонные придавать им преувеличенное значение. Такт В. Зомбарт, по-видимому, находился под впечатлением от них, когда пять лет тому назад провозгласил, что заслуга К. Маркса не в теоретических построениях, а в ясновидении человеческой души. Ср. выше стр. 16–21.

общезначащие причинные соотношения, обладающие предикатом безусловности
Українська історіософія

ловной необходимости т. е. безпространственности и безвременности.

Такое причинное соотношение мы можем установить, как в области материально-производственных процессов, о чем свидетельствует теория экономического материализма, так и в области социальных, процессов в более тесном смысле, как показывают социально-психологические и социологические исследования. Между этими двумя областями социальных явлений, т. е. между материально-производственным процессом, в одной стороне, и возникновением, а также обобщением известных социальных, чувств и стремлений, приводящих впоследствии к формулировке правовых норм – с другой, можно в свою очередь установить определенные причинные соотношения, обладающие тем же характером безусловной необходимости. Таким образом, вся совокупность социальных явлений, благодаря научной обработке их, будет исчерпана определенным количеством формул, вполне тождественных по своей логической структуре с абстрактными формулами, устанавливаемыми естествознанием. Имея все эти социологические формулы в руках, остается при исследовании всякого конкретного процесса социального развития только следить за тем индивидуальным сочетанием и комбинацией этих причинных соотношений, которое имело место в данном процессе. В таком случае, т. е. при знании качественного характера всех действующих сил, вопрос может возникать только относительно количественного определения каждой из них. Поэтому и точность выводов относительно каждого отдельного явления или процесса будет зависеть от точности количественных при статистических исследований.

III

КАТЕГОРИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ЯВЛЕНИЙ

До сих пор мы рассматривали социальные явления лишь постольку, поскольку они доставляли нам материал для установления безусловно необходимых причинных соотношений между явлениями. Это значить, что нас интересовал вопрос о применении естественно-научных методов к исследованию процессов, совершающихся в социальном мире. Мы спрашивали себя, какой научной обработке мы должны подвергнуть социальные явления для того, чтобы разложить их на такие соотношения, в которых, одно явление необходимо следовало бы за другим. Иными словами, мы рассматриваем социальные явления с точки зрения их необходимости, или применяли к ним категорию необходимости.

Часто думают, что необходимость – это нечто внешнее, присущее
Богдан Кістяківський

вещам и процессам в конкретном мире и воспринимаемое человеком путем наблюдения при посредстве органов чувств. Это взгляд всех наивных реалистов, и в том числе сторонников ортодоксального марксизма, убежденных в тождестве мышления и бытия. Даже новейшей критике некоторых сторон, экономического материализма Эд. Бернштейн высказал себя недавно сторонником этого мировоззрения. Свою книгу он открывает заявлением, что «вопрос о верности материалистического понимания истории сводится к вопросу о *степени* исторической необходимости».

В противоположность этому взгляду высказывается другой. На оснований его человек путем наблюдения посредством органов чувств не воспринимает и не воспроизводит в себе, как в зеркале, все происходящее во внешнем мире в таком виде, как оно есть, а только некоторые черты его, напр., краски, звуки, формы, движения, твердость, упругость, тяжесть и т. д. Все эти черты человек перерабатывает в своем сознании, а затем группирует и комбинирует их, следуя известным правилам умозерцания и мышления. Одно из таких правил выражается в утверждении, что мы понимаем только то, что мы представляем себе необходимым. Это утверждение является по преимуществу требованием нашего разума, формулировкой известного логического постулата. Только то, что мы представляем себе совершающимся в известном порядке, по известным правилам, происходящим закономерно или имеющим свою причину, понятно для нас. Поэтому, чтобы понять что-нибудь происходящее, мы прежде всего должны установить, насколько оно необходимо, т. е. в какой причинной связи оно состоит.

Из всего изложенного выше, несомненно, следует, что этот последний взгляд безусловно верен. Наша наука, как она сложилась в виде современного естествознания, прежде всего стремится установить безусловно необходимое, а безусловно необходимо именно то, что не обусловлено пространством и временем. Между тем во внешнем мире все связано с определенным пространством и временем. Всякая вещь существует в каком-нибудь месте и в какое-нибудь время, всякое явление, движение или действие происходит где-нибудь и когда-нибудь. Следовательно, о существовании в какой-нибудь части природы или в социальном мире той безусловной необходимости, которая выражена в естественно-научных формулах, *не может быть и речи*.

Но естественно-научные формулы выводятся из материала, взятого из природы. Как выражение известных законов они заключают в себе общезначимые определения по отношению к природе. Действительно, мы видели, что если рассматривать даже отдельные конкретные процессы и

явления природы с точки зрения комбинации и стечения различных опре-
Українська історіософія

делений, выраженных в причинных, соотношениях, то каждое звено в этом ряду является посредственно или непосредственно причинно-связанным со всеми другими и потому необходимым в этой цепи. Однако, как это уже видно из самого способа доказательства, необходимым данное явление нам представляется, именно, благодаря точке зрения, примененной к нему. Если, напротив, мы применим к тому же отдельному явлению другую точку зрения, если мы посмотрев на него, как на неопределенный пункт пересечения тысячи причинно-обусловленных рядов, или обратим внимание на его индивидуальную физиономию и его особенности, если мы вспомним, напр., что среди тысячи листьев одного и того же дерева нет двух абсолютно одинаковых и среди миллионов песчинок не существует, двух безусловно тождественных, если мы, одним словом, хоть на минуту представим себе все бесконечное разнообразие и сложность всех форм, видов и индивидуальностей, которые порождает природа, *то тогда а каждое явление покажется нам какою-то случайностью, совсем непонятной загадкой и глубочайшей тайной.*

Все это только доказывает, что *природа сама по себе не знает необходимостей и случайностей. Это абстрактные понятия, общие схемы, мертвые масштабы, непосредственно чуждые миру бесконечного разнообразия красок, форм и звуков. Мы сами вносим эти понятия, схемы и масштабы в природу, а не черпаем их из нее.* Желая что-нибудь понять в этом движении взад и вперед, называемом природой, в этом вихре и путанице явлений и происшествий, мы говорим: посмотрим на все, как на необходимое, или применим ко всему категорию необходимости.

Эти указки, которые мы даем природе, сами по себе не составляют какой либо части ее. Это своего рода аршины или фунты и все другие роды мер и весов, термометры, гальванометры, электроскопы, удельные и атомные веса, которые сами по себе не стоят ни в какой связи с измеряемыми и взвешиваемыми предметами. Но, как *условные знаки*, они оказывают нам громадную пользу, давая нам возможность определять то или иное вещество и то или иное его количество. Наконец, это те несуществующие треугольники, которые мы конструируем между крайними точками земной орбиты и какой-нибудь звездой или планетой для определения их величины и расстояния от земли, те спектры, которые мы получаем на экране только для того, чтобы ничтожное стеклышко, преломляющее световые лучи в наших руках, рассказало нам, какой химический элемент испустил известный луч на какой-нибудь звезде за тысячи лет до нашего времени, когда мы увидели его.

Рассмотрение вещей и явлений с точки зрения их необходимости ничем не отличается от всех перечисленных приемов исследований, *кроме*

большой всеобщности и всеобъемлемости этого мерила. Применяя этот
Богдан Кістяківський

масштаб, не приходится переходить от аршина и сажени, когда дело не идет больше о садах и домах, к версте и миле, когда вопрос подымается о реках, озерах и горах. Кроме того, по отношению к категорий необходимости не надо уславливаться и сговариваться, как, например, по отношению к некоторым меркам. Напротив, как только возможность объяснить явления, рассматривая их с точки зрения необходимого сцепления между ними, была открыта и признана, как все должны были признать ее всеобщезначимость. Конечно, и тут не обошлось без противоречий, жестоких душевных коллизий и внешних столкновений. Не один Джордано Бруно, как мы знаем был сожжен на костре, и не одному Галилею пришлось провести полжизни в тюрьме. Впрочем, и до сих пор, уже по другим, более существенным мотивам, чем тогда, при переходе к новому времени, против этого приема исследования подымаются голоса, как против негодного инструмента, которые пора сдать в музей человеческих переживаний. Мы уже слышали приблизительно такое мнение от Э. Маха. Но критики, как это часто бывает, слишком высоко оценивают достоинство критикуемого и сражаются с ветряными мельницами думая, что они имеют перед собой великанов и богатырей.

Ведь по существу категория необходимости и связанное с нею представление о причинной связи между явлениями – это лишь общезначимое средство для понимания всего, совершающегося в данном нам мире. Это не более как стеклышко, как призма, через которую мы смотрим на вещи и их движение. Если будет позволено выразиться намеренно утрированным словами Ницше, – это «величайшая ложь, дающая возможность достичь величайшей правды». Однако, в данном случае Ницше не только был парадоксален, – он извращал. Большинство человечества всегда останется на стороне Канта, который первый из мыслителей неизбежно установил, что *истина не вне нас, а внутри нас*. Она – в конструктивных элементах нашего мышления и в творческих (spontan) созданиях нашего разума, которые Кант, к сожалению, назвал очень неудачно «априорными». Тем не менее постоянно будут существовать также люди, которые всецело будут сосредоточивать свой жизненный интерес на том, что Кант определил термином «Spezifikation der Natur». Для этих людей все заключается в красках, звуках и формах, а волнообразная колебания, о которых столько толкуют естествоиспытатели, хотя их никто не видели, будут жалкой схемой, мертвой буквой, танцем скелетов.

Из всего вышесказанного надо сделать в высшей степени важное теоретическое заключение. *В системе наших знаний необходимо строго отличать элементы, привносимые мышлением и рассудком органов*

чувств из природы. Чем сознательнее мы будем относиться к характеру Українська історіософія

нашей умственной деятельности, чем резче мы будем выделять различные элементы, входящие в нее, тем мы будем ближе к истине.

Прежде всего мы должны признать, что категория необходимости – это элемент конструктивной деятельности нашего мышления, привносимые нами в природу, а неизвлекаемые из нее. Составляя часть нашего мышления, *категория необходимости является лишь средством для добывания истины, а не самой истиной. Средство это однако неотъемлемо от нашего мышления, – оно общеобязательно для нашего разума.* Неотъемлемость и общеобязательность категорий необходимости, как средства для нашего понимания явлений природы, составляют основную черту ее. Невнимание к этой особенности ее порождает два крупных недоразумения относительно истинного характера самой категории, именно ошибочного проектирования ее в природу и предположения, что, она единственна. Последнее предположение так же неосновательно, как и первое. Выше мы уже показали, что мы можем рассматривать все явления в природе также с точки зрения случайности, или применяя к ним категорию случайности.

Если наука этим не занимается, то только потому, что эта точка зрения совершенно бесплодна. Кроме никому не нужны рассуждения о бесконечном разнообразии, поразительном богатстве и неисчерпаемой индивидуализации всех форм, кроме пессимистически-резонерского углубления в сущность индивидуального и единичного, эта точка зрения ничего не может нам дать. Поэтому она оказывается совершенно непригодной для научного познания. Но, конечно, в непосредственном переживании, в эстетической интуиции и в художественном воспроизведении мы можем постичь этим путем то нечто неопределимое, несказанное и невыразимое, что совершенно не доступно для науки.

Здесь мы, однако, рассматривали не природу, а общество с точки зрения естествознания. т. е. приравнивали к социальным явлениям категорию необходимости, которая дала такие плодотворные результаты при объяснениях явлений природы. Мы приводили пример из естественных наук и из мира естественных явлений только для уяснения тех методов и средств исследования, которыми должны пользоваться социологи для того, чтобы достичь тех же плодотворных результатов, по отношению к пониманию социальных, явлений. На основании целого ряда соображений мы пришли к выводу, что экономические материалисты и социальные психологи, поступая так, же, как естествоиспытатели, действительно могут достигать одинаковых с ними результатов.

Но, может быть, при исследовании социальных явлений точка зрения естествоиспытателя не единственно неотъемлемая в

общеобязательная? Может быть, при рассмотрении социальных явлений,

Богдан Кістяківський

кроме суждений о причинных соотношениях, необходимо обуславливающих их, есть еще другое суждение также *неотъемлемо приущие человеку?*

Вникнув в этот вопрос мы должны будем признать, что такой другой точки зрения для социальных явлений окажется их справедливость и связанная с ее идеей долга вносимая нами в обсуждение их. Мы постоянно судим о справедливости социальных отношений, т. е. постоянно применяем к ныне категорию справедливости, постоянно решаем вопрос, что должно быть и чего быть не должно в социальном мире.

В противоположность категории необходимости, которая *одинаково применима* и к естественным, и к социальным явлениям, категорий справедливости, постоянно применяемая в суждениях о социальном мире, не приманила к естественным явлениям. Если бы мы рассматривали, например, солнечное затмение или процесс разложения калия в воде или бурю на море с точки зрения справедливости, то мы вызвали бы только недоумение и недоверие к нашей умственной дееспособности. По отношению к этой несоизмеримости природы с идеей справедливости не имеет никакого значения соображение, приносит ли отдельное явление пользу или вред человеку. Было бы смешно обвинять море за то, что в нем тонут корабли в бурю, или град за то, что он уничтожает посевы. Вообще совершенно неуместно ставить вопрос, справедливо ли или несправедливо какое-нибудь явление природы, т. е. судить о нем, смотря по тому, причиняет ли оно боль, страдание и несчастье, или приносит благоденствие и счастье живым существам. Это было подмечено очень давно. Еще в Евангелии сказано, что солнце одинаково греет добрых и злых, а дождь одинаково льется на поля праведных и грешных.

Совсем в другом отношении стоит идея справедливости к социальному меру. О каждом общественном явлении можем судить с нравственной точки зрения. Всякий раз, когда мы имеем факт из общественной жизни, мы можем спрашивать: удовлетворяет ли он идее справедливости, или нет?

Даже самые крайние сторонники материализма, вероятно, не будут отрицать этого теперь. Правда, в период неопитства и наибольшего увлечения экономическим материализмом, как философской системой, постоянно приходилось слышать боевые голоса: «напрасно нам толкуют о том, что тот или другой процесс, напр., экспроприация мелких собственников, несправедлив: он не обходим, вот и все!» Однако глашатай этих новых идей, отказываясь от суждений о социальных явлениях с нравственной точки зрения, совсем не замечали, что они

нисколько не разрешали вопроса, а просто устраняли его. Они только зая-
Українська історіософія

вляли в своем нежелании думать о вопросе, насколько осуществляется справедливость или несправедливость в каждом отдельном социальном явлении. Их суждения, следовательно, были, если определить их языком Ницше, – jenseits von Gut und Bose, т. е. суждениям вне добра и зла.

Конечно, они были вполне в своем праве. Всякий исследователь в праве заявить, что он желает рассматривать явления только с одной определенной точки зрения. Притом это *право на односторонность, подобно многим другим правам, обладает свойством обращаться в обязанность* того, кто им желает воспользоваться. Так как сама по себе естественная необходимость не имеет никакого отношения к добру и злу, то социолог, желающей ограничиться только ею, не должен примешивать рассуждений постороннего характера. Ведь процесс экспроприации мелких собственников, рассматриваемый исключительно как необходимое явление, вызванное известными причинами, так же мало справедлив или несправедлив, как справедливо или несправедливо действие луны, заслоняющей солнце во время затмения, града, уничтожающего посевы, или бури, губящей корабли. Социолог должен в этом случае поступать так же по отношению к социальным явлениям, как врач, который лечит больного, не спрашивая, хороший ли это или дурной человек, нравствен ли он или безнравствен. Может быть, перед ним лежит величайший злодей, преступник, убийца загубившей много жизней; но врач справляется только со своей наукой и спасает больному жизнь не спрашивая, достоин ли он или не достоин жить по нравственным соображениям. Так же точно социолог не должен расплываться в нравственных осуждениях или предаваться благородному гневу по поводу исследуемых им социальных явлений, а спокойно исследовать причинную связь их.

Но это не значить, что нравственный мир уже совсем отменен, и более не существует. Только в данном случае, т. е. для медицины и социологии, как специальных наук, и для медика и социолога, как специалистов, нравственные положения совершенно непригодны. Однако тот медик и тот же социолог не только специалист своих наук, но и люди; последнее, конечно, гораздо важнее первого. С другой стороны, социальные явления – это явления группировки и борьбы между людьми; все они разыгрываются всегда и исключительно между людьми. *А обо всем, что касается людей и совершается среди них, можно и должно судить с нравственной точки зрения, устанавливая справедливость или несправедливость того или другого явления.*

Может быть, напр., кулаки-капиталисты, направляющие свою деятельность на экспроприацию мелких собственников, только орудия

социальной необходимости; может быть, они действуют всецело под влиянием непреложной необходимости; может быть, они даже не замечают пагубного влияния, причиняемого их деятельностью, и они, так сказать, «без вины виноватые», если, благодаря их деятельности, которая, как причинно-обусловленная, необходима, сотни людей остаются без имущества, без крова и без пищи. Тем не менее голос общечеловеческой совести говорить, что несправедливо, когда людей лишают их последнего имущества, когда они остаются без последних средств своей разумной деятельности, когда они, не будучи в состоянии приспособиться к новым условиям жизни, принуждены даже голодать и погибать от всякого рода лишений. Таким образом, можно судить решительно о всяком общественном явлении, т. е. рассматривать его с точки зрения справедливых или несправедливых результатов его. Но выше мы выяснили, что всякое явление можно рассматривать также с точки зрения необходимости. Следовательно, параллельно с этим способом, рассмотрения вполне правомерно также рассмотрение социальных явлений с точки зрения справедливости. Иными словами, необходимость какого-нибудь социального явления в естественно-причинной связи его совсем не исключает суждения о нем с точки зрения справедливости.

Подобно тому однако, как социолог при своих исследованиях говорит: мне нет дела до того, справедливо ли, или несправедливо какое-нибудь явление, я рассматриваю его только постольку, поскольку оно необходимо, и чем обусловлена эта необходимость; так, судящей о явлении с точки зрения справедливости или несправедливости его результатов безусловно обязан сказать: мне нет дела до его причинно-обусловленной необходимости, мое дело нравственный приговор над ним. Итак, суждения первого является – *jenseits von Gut und Bose*, т. е. по ту сторону или вне суждений о добре и зле; суждения второго – суждениями *jenseits von Ursache und Wirkung*, т. е. по ту сторону или вне суждений о причине и действии.

Таким образом мы получаем два ряда суждения об одних и тех же социальных явлений. Оба они одинаково логически безупречны, оба они одинаково важны для человека и человечества. Было бы странно даже предположить, что суждения о том, как, благодаря естественному, т. е. причинному, сцеплению социальных явлений, в социальном мире что-нибудь необходимо совершилось, совершается или совершится, были бы важнее для человека, чем суждения о том, что из совершившегося справедливо и что несправедливо, что с этической точки зрения должно было быть и чего не должно было быть. Несомненно, оба эти вида суждений одинаково нужны для понимания социальных явлений. Ведь и те, и другие суждения заключают в себе истину.

До сих пор, мы брали суждения только о справедливости или не-
Українська історіософія

справедливости единичного социального явления. Но мы можем поставить вопрос шире и рассматривать социальный процесс в его целому или все историческое развитие с точки зрения справедливости. Составляя себе такие суждения мы несколько не погрешим против логики и будем безупречны в научном отношении. Когда же мы будем составлять суждения о всем историческом развитии с точки зрения справедливости, то мы придем к совершенно новому заключению, что в истории как в целом, несомненно, осуществляется идея справедливости. Даже самый крайний и непримиримый скептик признает до известной степени правильность этого заключения. Никто, напр., не станет отрицать, что современный социальный строй, основанный на системе наемного труда, несмотря на все присущие ему уродливые явления, все-таки справедливее, чем феодальный уклад жизни, покоящийся на крепостничестве, а феодальный строй, в свою очередь, справедливее, чем античный, державшийся рабством. Правда, и теперь можно натолкнуться на массу декламаций на тему о наемном труде, как о современном рабстве. Но ведь всякий знает, что это только гиперболы и утрировки, имеющие цель вызвать стремление к еще большему улучшению и наших социальных, условий¹. Именно наиболее ортодоксальные экономические материалисты, высказывающие подобные взгляды, являются обыкновенно самыми крайними идеалистами, так как они, будучи сторонниками социализма, утверждают, что следующая стадия в социальном развитии будет *гораздо справедливее*, чем все предыдущие, вместе взятые, и даже что она будет *абсолютно справедлива*. Надо, впрочем, признать, что и для приувеличенного идеализма нет пока места. Ведь в единичных случаях и теперь встречаются явления, в высшей степени несправедливые, и теперь отдельные личности и социальные группы погибают от всякого рода лишений, причины которых коренятся в самом социальном строе. Тем не менее все это не подрывает правильности нашего заключения, что в общем жизнь и человечество гуманизируются, что нормы справедливости все больше осуществляются, что, напр., целый ряд наиболее варварских учреждений, как-то пытки, костры, всякого рода квалифицированные

¹ Чрезвычайно характерно, что именно те, к кому относится эта утрировка и сгущение красок при характеризовании современного угнетения и несправедливости, – рабочие (хотя бы, напр., в Германии) крайне отрицательно смотрят на определение их отношения к работодателям, как рабских. В частности они терпеть не могут слезливых описаний несчастных и обиженных людей в художественных произведениях (так назв. «Armeleumteroesie»), которые были очень распространены в известный период в нашей народнической литературе.

смертные казни совсем уничтожаются.

Богдан Кістяківський

Этот процесс осуществления справедливости в социальном мире объясняется тем, что человеку всегда и везде присуще стремление к справедливости. По этому для всякого нормального человека существует известное принуждение не только судить о справедливости или несправедливости того или другого социального явления, но и признавать, что идея справедливости должна осуществляться в социальном мире. Принуждение это объясняется неотъемлемостью стремления к справедливости от нашего духовного мира и всеобщностью или общеобязательностью его для всякого нормального сознания. Такими образом, суждения на основании категории справедливости не только стоят параллельно с суждениями по категории необходимости, но и обладают такою же неотъемлемостью и общеобязательностью для нашего сознания, как и эти последние.

На основании факта, что мы постоянно высказываем суждения о все большем осуществлении справедливости в социальном мире, что эти суждения обладают безукоризненною правильностью в логическом отношении, так как они неотъемлемы и общеобязательны для нашего сознания, и что они поэтому могут целиком, во всей своей полноте, войти в науку, мы можем разрешить два чрезвычайно важных вопроса. Первый вопрос заключается в определении значения эволюции (или развития) для нравственной идеи, а второй – в гносеологическом характере нравственных суждений.

Обыкновенно утверждают, что нравственные идеи – это лишь отражение существующих материальных отношений. Последние, как известно, развиваются вместе с усовершенствованием техники и ростом производства, а параллельно с ними, следовательно, развивается также представление о нравственном и безнравственном.

Но когда нам говорят о развитии чего-нибудь, то должны также определить, что именно развивается. Мы ставим вопрос: что же развивается, когда нравственная идея совершенствуется, когда представление о справедливости растет? На это, с точки зрения крайнего эволюционизма, может последовать лишь один ответ – «ничто!» Последовательный эволюционист прежде всего разворачивает картину первобытных нравов дикарей, абсолютно противоположных даже примитивным представлениям о нравственности. Таким образом он показывает сперва, как никакой нравственности не существовало. Затем он следит, каким образом на почве этого первобытного состояния, лишённого всякого зерна того, что мы называем нравственностью, постепенно появляются зародыш нравственных отношений и представлений. Последние, наконец, развиваются постепенно в целую

систему нравственных воззрений.

Українська історіософія

Эволюционисты очень последовательны в применении своего метода. В данном случае, когда им надо объяснить появление и роль нравственности, они поступают так же как и по отношению ко всем остальным областям явлений. В психологии они показывают, как из некоторой, более чувствительной оболочки примитивных организмов, которая сама по себе еще не имеет никакого отношения к психическим явлениям, постепенно развиваются все органы чувств, способствующее созданию целой сложной системы душевных явлений. В биологии они следят, как из протоплазмы, или первичной клеточки, лежащей еще на границе с неорганическим миром, постепенно развиваются сложные организмы. Одним словом, для последовательного эволюциониста все проблемы сводятся к этому показыванию различных стадий чего-то откуда-то взявшегося. *Формула последовательного эволюционизма гласит – сперва не было ничего, потом что-то появилось и, наконец, все стало существовать. Между этими «не было» и «было» лежит только «постепенно».* Таким образом всякий последовательный эволюционист, часто не сознавая того, является сторонником старого учения Гегеля о тождестве «бытия» и «небытия», «чего-то» и «ничего» (Etwas und Nichts).

Ошибка эволюционистов, следовательно, заключается в их уверенности, что они что-нибудь объяснили, если показали, как это «что-нибудь» появилось сперва в виде слабого зародыша и затем постепенно развилось. *При этом они забывают, что из ничего не может произойти что-нибудь.* Ведь путь и процесс развития не дает еще никакой возможности судить о самом развивающемся и не указывает на то, что собственно развивается. Должен существовать какой-нибудь субстрат, уже заключающий в себе, хотя бы в потенции, элементы того, что впоследствии разовьется. Если мы даже признаем, что все развилось из первоначального недифференцированного состояния атомов материи, то все-таки еще не будем в состоянии вывести из движения этих атомов явления и образования совсем другого порядка. Нельзя отрицать, что животные организмы и их жизненные функции представляют из себя уже нечто совершенно новое, отличное, не имеющее ничего общего с первоначальным хаосом атомов. Еще меньше похожи на последние психические функции. Что касается социальных явлений, то даже трудно понять, что может быть у них общего с движением атомов. Между тем по теории эволюционизма развитие всех явлений из первоначального бесформенного состояния и движения атомов не подлежит сомнению. Столь же непреложным для них является положение, что в силу того, что все явления и образования развиваются одно из другого, все они тождественны между собою. Поэтому последователи эволюционисты

должны отказываться от столь излюбленного ими метафизического материализма и возвращаться к метафизической системе Лейбница, т. е. переносить жизненные и психические функции в сами атомы.

Богдан Кістяківський

Гораздо важнее, чем отказ эволюционистов от решения вопроса, *эволюционируют ли только формы и виды, или также и сущности*, является их нежелание вообще определить границы эволюции.

Увлеченные своим принципом, они готовы утверждать безусловную всеобщность эволюции. Между тем законы неумничтожаемости материи и сохранения энергии устанавливают неизменяемость количества той и другой. Следовательно, эти количества не могут эволюционировать. Но еще менее могут эволюционировать законы, как таковые. В самом деле, эволюционирует ли положение, что сумма углов треугольника равняется двум прямым, или логический закон, тождества, или механические законы движения, или физический закон тяготения, или химические законы соединений и т. д.? Очевидно, что все эти принципы не стоят ни в какой связи с движением атомов и со всеобщей эволюцией форм и видов. Естественный закон *по самому своему понятию* противоположен эволюции. Он представляет то, что при известных условиях *везде и всегда* непреложно совершается, и потому он безусловно исключает всякое передвижение или изменение во времени.

В противоположность этому эволюционисты, повторяя свою обыкновенную логическую ошибку, принимают процесс, путем которого постепенно уясняются и осознаются человечеством известные принципы, за развитие самых этих принципов. Они совсем не обращают внимания на то, что для пифагоровой теоремы, как для таковой, решительно все равно, открыл ли ее Пифагор, или кто-либо другой, была ли она известна за сто лет до Пифагора, или была открыта спустя сто лет после его смерти и только позже ему приписана. Сама эта теорема имела одно и то же значение и одинаковый смысл и до ее открытия, когда она еще не была известна ни одному человеку, и после него. От открытия она ничего не приобрела и не утратила, как, напр., она не теряет даже минимальной доли своего значения от того, что о ней ничего не знают русские крестьянине. Ясно, что от этого теряет только последний. То же надо сказать и о всяком другом принципе, как, напр., о законе тяготения, содержание и смысл которого совершенно не зависит от тех условий, при которых открыл его Ньютон. Значение его было совершенно тождественно до и после его открытия; подобным же образом электричество ничего не приобрело от того, что оно стало в прошлом веке известно человечеству. От того, что человечество узнает какой-нибудь факт, а тем более принцип, приобретает только само человечество, а не принцип; так же точно теряет от незнания их только оно.

Из всего сказанного можно, следовательно, вывести заключение, Українська історіософія

что законы математического и логического мышления и законы природы нисколько не подвержены эволюции. Они могут быть лишь в то или другое время открыты; те или другие обстоятельства могут способствовать их открытию и применению. В историческом развитии человечества могут наступать моменты и периоды, когда необходимость их нахождения и значение их навязывается всем и каждому, но сами по себе они не имеют ничего общего с историческим развитием. Они ничего не приобретают и не утрачивают от благоприятных или неблагоприятных условий в человеческой истории для возникновения или умаления их связи с человеческим сознанием.

Все вышесказанное, несомненно, имеет силу и по отношению к нравственным принципам. Этические предписания, хотя бы – не делай другому того, чего себе не желаешь, – не эволюционируют и не могут эволюционировать. Определенное, нравственное предписание может быть только в известный момент открыто, так или иначе формулировано и затем применяться в различных обществах. Но само значение его совершенно не зависит от того или другого применения. То, что какие-нибудь ашанти или зулусы, что дети или идиоты ничего не знают об этом принципе, так же мало, касается его, как нравственного предписания, как то, что о нем не знают животные, или то, что о нем никто еще не мог знать, когда наша солнечная система являлась хаотической массой атомов¹.

¹ Высказанные здесь положение встретили живой отклик в русской философско-правовой литературе. По поводу них сочли нужным высказаться такие видные представители нашей научной мысли как П. И. Новгородцев и Г. Ф. Шершеневич. П. И. Новгородцев уже раньше пишущего эти строки отстаивал самостоятельность этических принципов. Поэтому он приветствовал развиваемые в этом очерке методологические и научно-философские взгляды и, процитировав вышеприведенные положения, отметил, что в них, по его мнению, удачно сформулированы родственные ему идеи. Ср. *П. И. Новгородцев. Нравственный идеализм в философии права. «Проблемы идеализма»*. Москва, 1902 г., стр. 267 и 287. Напротив, Г. Ф. Шершеневич, как сторонник чистого позитивизма, счел нужным выступить с возражением против высказанных здесь идей. К сожалению, однако, он прежде всего недостаточно осведомил своих читателей об отстаиваемой здесь научно-философской точке зрения. Вышеприведенные положения он процитировал не со слов – «Определенное нравственное предписание может быть только в известный момент открыто» и т. д., как это сделать П. И. Новгородцев, а лишь со слов – «То, что какие-нибудь ашанти или зулусы, что дети или идиоты ничего не знают об этом принципе». К тому же, очевидно, в следствии

Таким образом мы должны возвратиться к воззрению, раньше являвшемуся господствующим, что нравственные принципы, как таковые, представляют из себя нечто постоянное и неизменное. Они не только не зависят от бесконечного разнообразия и взаимно-исключающей друг друга противоположности действительных нравственных воззрений у различных народов, но и от непрекращающихся споров, представителей самых развитых народов, о том, что же является основой нравственности. Мы, можем быть, еще не в состоянии найти вполне соответствующую формулу для голоса нашего нравственного сознания. Мы можем еще не удовлетворяться вышеприведенным самым общим нравственным требованием или считать недостаточно категорическим императив Канта для обоснования системы нравственности. В основных вопросах, однако, мы не будем сомневаться по поводу того, что нравственно и что безнравственно. Это нравственное чутье всегда присуще нам, хоть иногда только к потенции. Оно руководит нами даже тогда, когда оно не настолько еще создано, чтобы быть вполне ясно высказанным.

Существует, однако, очень распространенное мнение, что все нравственные представления совершенно субъективны. Согласно ему и

недосмотра слово «принципе» им пропущено. Затем свои возражения против отстаиваемых здесь положений он формулировал в следующих словах: «Таким образом нравственное сознание существовало, когда не было еще на земле человека. С интуитивной точки зрения это последовательно, хотя все-таки неясно, чье же это было сознание, где оно находилось и можно ли при таком предположении выводить нравственное сознание из природы человека». Ср. *Г. Ф. Шершеневич. Общая теория права*. Москва, 1910–12 г., стр. 178. Но всякий, кто сравнит это возражение Г. Ф. Шершеневича с отстаиваемой здесь точкой зрения, должен будет признать, что Г. Ф. Шершеневич не вник в истинный смысл защищаемых здесь идей и не понял их. Ведь здесь доказывается не существование нравственного сознания отдельно от человека, а, наоборот, самостоятельное значение нравственных принципов независимо от того, существует ли нравственное сознание и их носитель, культурный человек, или нет. Нельзя также не отметить, что Г. Ф. Шершеневич неправильно отождествляет научно-философские принципы с интуитивными. Между ним очень мало общего, ибо научная философия, отстаивая общезначимость нравственных начал и всех основных норм, утверждает их полную независимость от каких бы то ни было психических процессов. Свидетельство нравственного чутья, вводимое научной философией в систему ее идей, имеет совсем другой смысл, чем интуитивное прозрение, отстаиваемое защитниками интуитивизма. В виду всего этого нельзя признать возражение Г. Ф. Шершеневича основательно продуманным и правильно аргументированным. Общая оценка научного значения «Общей теории права» Г. Ф. Шершеневича дана в моей критической заметке в «Юридическом Вестнике». Москва, 1913 г. кн. IV, стр. 281–289.

всякое суждение об осуществлении идеи справедливости в истории необходимо должно носить вполне субъективный характер. Уверенность в правильности этого мнения настолько коренится в некоторых кругах позитивистов и эволюционистов, что, как мы видели, на нем была даже основана особая субъективная школа в социологов. Метод, которому следовала эта школа, был, действительно, совершенно субъективен, и как таковой он не только сам был лишен всякого научного значения, но и дышал какой бы то ни было научной ценности все выводы, к которым оно приводило. В основу его клался законченный и установленный во всех своих мелочных подробностях идеал, носивший все случайные и индивидуальные черты, характерные для его автора; затем постулировалось его осуществление в действительности. Что касается объяснения пройденного уже хода социального развития, то из того факта, что в социальном развитии можно констатировать известное выше указанное осуществление идеи справедливости, делался ничем не обоснованный вывод, что эта идея сама – двигатель или причина социального развития. Говорилось и говорится о так называемом идейном факторе в истории. При этом субъективисты воплощали эту идею опять в конкретный образ своих идеалов, которые пока не осуществились, но непременно осуществляются в будущем.

Во всяком случае наличие самых разнообразных индивидуальных окрасок, которые идея справедливости принимает в единичном или субъективном сознании, еще не доказывает, что идея справедливости сама по себе необходимо должна быть субъективна. Придерживающиеся противоположного взгляда на этот вопрос обыкновенно избирают себе совершенно неправильный критерий для установления различия между субъективным и объективным. Они исходят из обыденного воззрения, по которому все связанное с субъектом уже в силу этого является субъективным, а все лежащее вне его – объективным. Научная точка зрения на субъективное и объективное не совпадает, однако, с обыденной. С научной точки зрения вся система наших, знаний, как известная конструкция представлений и идей, сложившихся в целом ряде личностей, заключает к себе все черты того, что в обыденной речи называется субъективным. Это особенно имеет отношение к тем причинным соотношениям, которым присущ предикат необходимости. Как мы выяснили раньше, мы не извлекаем категорию необходимости из природы, а вносим ее в природу для объяснения единичных явлений ее; установление же того, что безусловно необходимо, является основной задачей естествознания и социальной науки. Принимая, следовательно, обыденный критерий для определения субъективизма, пришлось бы все естествознание и всю социологию признать субъективным построением.

Однако, та наука, которая признает, что всякое знание состоит из представлений и идей, а последние возникаю и существуют только в сознании субъектов, установила также другой критерий для определения «объективного». Критерий этот заключается в *неотъемлемости и общеобязательности* (Allgemeingultigkeit) для нашего мышления и сознания, или для всякого нормального сознания вообще. Такой неотъемлемостью и общеобязательностью при уразумении естественных и социальных, явлений, с одной стороны, и при суждении о социальном процессе – с другой, и обладают *категории необходимости и справедливости*. А потому надо признать всякое суждение, основанное на этих категориях, объективные, несмотря на то, что сами эти категории мы почерпаем не из объектов.

Но если категории необходимости и справедливости обладают *общими чертами* в том смысле, что они *одинаково безусловно присущи и общеобязательны* для нашего сознания и потому составляют основу всякого объективного знания, то во всем остальном он прямо противоположны. Категория необходимости – это категория *познания*; мы применяем ее тогда, когда хотим понять или объяснить что-нибудь. Напротив, категория справедливости – это категория *оценки*. Она ничего не может нам объяснить. Мы ничего не поймем и не скроем, если будем применять ее. На основании ее мы можем сделать только *нравственный приговор*, т. е. определить, что хорошо и что дурно. Этот приговор мы произносим благодаря тому, что пользуемся нашим, правом отвлекаться от причинного сцепления явлений. И так, чтобы высказать его, мы отказываемся объяснять явления с естественно-научной точки зрения или в их причинной связи.

Несмотря, однако, на то, что категория справедливости, являясь только критерием для оценки результата социального развития, не может служить основанием для его объяснения, еще нельзя заключить, что она совсем не участвует в этом процессе. Конечным звеном всякого социального процесса вообще и социально-психического в частности является выяснение какого-нибудь нравственного требования или определение какой-нибудь правовой нормы. Это последнее звено, как и все остальные, несомненно обусловлено всем ходом причинно-связанных явлений. С этой точки зрения оно вызвано только необходимостью. Но после признания необходимости какой-нибудь нормы возникает вопрос о наиболее справедливой формулировке ее. Это, впрочем, не только вопрос формулировки. Сама эта причинно-обусловленная необходимость *проникает в сознание людей в виде требования определенной справедливости* и получает свое выражение в установлении известного должествования. Все важнейшие действия людей в культурных обществах

определяются теми или иными представлениями о должном, т. е. теми или иными нормами; благодаря же совокупности единичных действий отдельных членов общества сама общественная жизнь получает то или иное направление. Этим путем нормы вообще и в первую очередь нормы права сообщают соответствующее направление всей общественной жизни. Последнее обусловлено уже не причинными соотношениями, а целями, которыми выполнены в нормах¹.

Такое завершение всего процесса вполне понятно, если принять во внимание, что как социальный процесс вообще, так и социально-психический в частности есть процесс, обнимающий совокупности людей, а людям присуще стремление к справедливости. Стремление это, как мы уже установили, даже неотъемлемо и общеобязательно для них. Поэтому, как бы отдельные сторонники экономического материализма ни старались доказать, что следующая стадия в социальном, развитии необходимо должна наступить в силу естественного хода вещей или случайного сцепления между явлениями, всякой из них все-таки должен признать, – если он хочет остаться честным и добросовестным мыслителем, – что кроме того он требует наступления этой стадии, основываясь на идее справедливости, и признает своим долгом борьбу за нее. Последнее даже важнее первого. Наступление какой-нибудь высшей стадии развития, как и всякого конкретного явления, не может быть безусловно необходимо, так как оно всегда будет результатом пересечения многих причинно-обусловленных рядов в определенном пункте пространства и в известный момент времени. Оно всегда будет находиться в противоречии с безусловной необходимостью, как внепространственностью и вневременностью. Следовательно, безусловную уверенность в необходимости наступления следующей стадии развития экономическому материалисту может сообщить его нравственное чутье и вера в то, что стремление к наиболее справедливому социальному строю присуще всякому и обязательно для всякого. Итак, конечная стадия всякого социального процесса, выраженная в нравственном постулате, правовой норме или юридическом учреждении, является всегда одинаково результатом как естественного хода необходимо обусловленных явлений, так и присущего людям стремления к осуществлению справедливости.

1900 р.

¹ Интересная попытка выяснить соотношение между различными категориями и идеей права сделана в небольшом исследовании Г. В. Демченко. Идея права с точки зрения категорий возможности, необходимости и долженствования. Киев, 1908 г., стр. 1–15.

АНДРІЙ ТОВКАЧЕВСЬКИЙ
(1885–1965)

УТОПІЯ І ДІЙСНІСТЬ¹

Утопізм завжди відіграв велику роль у суспільному житті.

Розвиток форм суспільного життя слідує не поруч, а за психічним розвитком, одиниці через це суспільний устрій ніколи цілком не задовольняє людину, а навпаки – дізгармонізує її психіку, спричиняється до душевних мук. Природна потреба щастя змушує людину стремитись до того, щоб або форми суспільного життя прилаштувати до вимог своєї психіки, або самій прилагодитись до існуючого суспільного устрою. Розуміється, людей останньої категорії, це-б-то таких, що мають занадто еластичну психіку і занадто мало творчого інстинкту, далеко більше, ніж людей з революційною натурою. Ці люди не мають, звичайно, ніяких утопій; вони реалісти в найгіршому значінню цього слова, люде «меры и веса», «здравого смысла» і інших корисних річей; в історії вони відіграють роль гальми (тормоза) – не тим, щоб ця роль справляла їм приємність, а тим, що вона, при великому числі «мішанствующих», не вимагає від людини ніякого напруження ні ума, ні волі.

Утопістами, а разом і движучою силою в історії, являються ті люде, котрі мають занадто тверду волю, щоб без ніякого змагання скоритись перед незадовольняючою їх дійсністю, котрі хочуть не психіку звунити відповідно до існуючих форм життя, а навпаки – перебудувати суспільний устрій так, щоб він відповідав найширшим вимогам їх психіки. Коли б суспільні науки були так само точні, як і природничі, тоді б, очевидно, ніяка утопія не мала місця: людина, яка хотіла б поліпшити суспільний устрій, поводитися б так само, як будівничий при будові нового дому: вона з математичною точністю вираховала б, що можливе до здійснення, а що неможливе і тільки так робила-б, як вказував обрахунок.

Але в історії, разом з постійними космічними законами, чинять ще й інші невідомі нам закони суспільного життя, і наслідків ділання цих законів людина поки що не в силі завбачити. Історія, як казав Герцен, є нездійснена можливість. І власне через те, що можливостей багато і вони не надаються до завбачення, людина була і лишиться утопістом, доки в її грудях житиме «святе незадоволенне».

Оскільки утопізм, при існуючій психічній розвитку одиниці і рівній суспільно-наукового знання, є кінцевим, остільки він властиво не заслуговує на назву утопізма. Властивий утопізм починається там, де людина розминається з здобутою уже правдою, йде всупереч з наукою.

¹ Стаття подається за: *Товкачевський Андрій. Утопія і дійсність: До характеристики української інтелігенції.* – К., 1911. – С. 13–29.

Українська історіософія

Такий утопізм, заслонюючи від людей дійсний стан річей, спрваджуючи їх на хибну дорогу, ослаблює силу активних творців культури; його можна і треба, викривати. Тільки такий утопізм, котрий можна викрити і котрий через одно це вже не є кінечним, я і буду мати на меті в цій статті.

В своїм стремлінні пристосувати форми суспільного життя до вимог власної натури, людина зустрівається з одною неприємною для неї річчю, а саме – з повільним розвитком суспільного життя. Суспільне життя не підлягає раптовій зміні, а людина хоче зараз бути щасливою, щасливою не щастем прийдешніх поколінь, а своїм власним. Рятуючись перед гіркою дійсністю, сильні, дійсно творчі натури кидаються в бій з несприятливими обставинами во ім'я свого ідеалу, слабші – заспокоюються думкою, що людство і без них дійде куди йому треба. Так маємо активних утопістів – революціонерів, реформаторів то що, котрі своєю діяльністю виправдовують свій утопізм, і пасивних.

Джерелом пасивного утопізму все є безсильність людини перед дійсністю. Чим гостріші суперечності існуючого ладу, тим більший порив до утопії; чим менше надії змінити його, тим більше розвивається пасивний утопізм.

Здавалось би, що зріст і поширення наукового знання повинні вплинути на розвій утопізма; і наука дійсно вплинула – тільки не на роллю, а на форму утопізма. Давніше людина була до певної міри свідомо свого утопізму; вона знала, що її утопія, її «рай» для будучих поколінь є тільки утопією, гарною казкою, яку варто було б здійснити; таким чином здійсненне своєї утопії сам утопіст ставив в залежність від волі суспільности. Тепер, з поширенням наукового знання, людина більше не хоче задовольнятися казкою; їй хочеться чогось позитивного, опертого на об'єктивні данні – і вона для своєї утопії послуговується науковими здобутками. Прибравши свої мрії в наукову форму, людина сама не помічає, як підмінює бажане – неминучим, суб'єктивне – об'єктивним, і стає таким чином несвідомим утопістом. Тепер утопіст свою утопію зове не утопією, а ідеалом, до якого стремиться людство, і здійсненне її ставить в залежність не від волі людства, а від об'єктивного ходу історії. Розуміється, від того, що людина покликуюється на «об'єктивні» данні її утопії нічого не тратить на утопічності, але за те з одного боку утрудняється можливість викрити утопізм там, де він дійсно є, а з другого – людина, переконана в тім, що її ідеал *мусить* здійснитись, стає більш інертною.

Розвинені до апогея суперечности існуючого ладу; зведенне до *minimum*'а ролі одиниці в усіх сферах суспільного життя і рівночасно розбудженне її творчої свідомости; пригнобленість мас, що лягає важким тягарем на сумління інтелігента – все це причини того, що науковий уто-

пізм в наш час дуже поширився. Людина почуває себе морально зобов'язаною допомогати витворенню нових форм життя, а обставини, або краще полохливість, слабкість натури засуджують її на бездіяльність. Щоб виправдатись сама перед собою, людина «на досуге» витворює різні quasi-наукові теорії суспільного розвитку. Так маємо з одного боку фаталістичний оптимізм, з другого – фаталістичний песимізм, віру в фатальне стремління людства до кращого і зневіру в сили людства здійснити ідеали, виплекані кращими одиницями його.

Утопістом стає людина тоді, коли замислиться над будучністю людства, над силами, що кермують розвитком людства, над власною ролею в процесі цього розвитку. Таким чином, вихідною точкою утопізму є утопічність поглядів на поступ. Викрити утопічність поглядів на поступ значить тим самим викрити утопічність основних поглядів на суспільність і на відношенні одиниці до загалу.

Яке ж поняття про поступ має загал наших утопістів і в чім властиво виявляє він свій утопізм?

Відповісти на ці питання не легко. З питанням про поступ так чи інакше зустрівається кожна мисляча людина, але ближше означити собі, що властиво є поступом, ніхто не дає собі труда. З поступом у кожного вяжеться поняття чогось кращого взагалі – і цього вистарчає. Ходить головню не о те, щоб визначити, що саме вважати кращим, а о те, які сили провадять до кращого і чи провадять взагалі. Таким чином єдиної відповіді на питання: що таке поступ? ми не почуємо: скільки осіб, стільки понять поступу. Питанням про поступ цікавляться остільки, оскільки воно сполучене з проблемою особи. Виходячи з цього проблему, можемо в головному сформулювати думки загалу і про поступ – не про його сутність, а про його формальний бік.

Сумлінне сучасного інтелігента обтяжене свідомістю, що він мусить для когось і для чогось жити, що життя його є не само в собі цілею, а засобом до здійснення якоїсь іншої цілі. Цілею являється здійснення певного суспільного ідеала. Дух часу, а власне – незвичайно поширений нахил до критики – вимагає, щоб цей ідеал мав певну стійність, щоб він видержав перевірку на фактах. Людина звертається до історії, як до найвищого критерія всякого ідеалу, і оцінює не ідеал з погляду історії, а історію з погляду ідеалу і приходить до переконання, що в історії є тенденції до здійснення власне її ідеалу, що таким чином її особистий ідеал є разом ідеальною цілею, до якої стремиться історія. Наближенне до цієї ідеальної цілі вона вважає прогресом, а віддаленне від неї – регресом. Віднайшовши ціль історії інтелігент тим самим знаходить ціль не лишень свого власного життя, але кожного чоловіка. Таким чином «служення поступу» стає моральним обов'язком.

Українська історіософія

Цим самим неначе визнається, що історія (принаймні будуча) залежить і від нас, від нашої діяльності, в противнім разі до чого потрібна наша праця? Але справді так не є. Коли людина шукає в історії підпори своєму ідеалу, то історія представляється їй процесом наскрізь об'єктивним, результатом діяльності якихсь сліпих сил, що фатально провадять людство до певної мети помимо її (людини) волі. Історія протиставляється ідеалу як об'єктивне суб'єктивному, і ціла річ в тім, щоб з'єднати об'єктивне з суб'єктивним, бажане з неминучим. Буває так, що людина не знаходить в історії тенденції до здійснення свого ідеалу; тоді вона стає соціальним песимістом, і цілком заперечає поступ.

Таким чином маємо:

- 1) Поступ як ідеальна ціль історії, а разом і кожної людини.
- 2) Поступ як критерій для оцінки історії.
- 3) Визнання фатальности поступу і
- 4) стремління з'єднати в одній формулі елементи бажаного і неминучого.

Погляди загалу на поступ, як я вже сказав, дуже невиразні, не провірені критичною думкою і через те мають в собі багато суперечностей; але питання про суб'єктивізм і об'єктивізм в історії, про відношенне особи до загалу і т. д. не лишились і без літературної обробки. Те, що невиразно бродить в голові кожного інтелігента, в літературі знаходимо систематизованим, до певної міри очищеним від суперечностей. Я обмежусь на одній цитаті з Лаврова. Зупиняючись над потребою знайти «узагальнюючу формулу сенсу історії», формулу історичного поступу, в яку б однаково входили і елемент неминучого, і елемент ліпшого і висшого, Лавров пише: «Задачею подібної узагальнюючої формули було б дати можливість історикові відрізнити в об'єктивнім процесі подій те, що відбувається неначе автоматично, з найменшою долею ілюзійної автономії мислячих і волевих індивідуальних апаратів, від явищ, в яких, для наукового зрозуміння епохи, конче треба взяти на увагу власне форми згаданої ілюзійної автономії і їх звязок з течією подій. Її задачею було б встановити, які явища при цім доводиться визнати здоровими, а які паталогічними, перше – з погляду об'єктивного існування, усилення, ослаблення і зруйнування колективних організмів; друге – з погляду втілення в життє данної епохи звичок, афектів, інтересів і переконань реальних особ, складаючих ці громади; третє – з погляду розвиненої особи *нашого часу*, яка з мусу прикладає до минулого своє об'єктивне знання або відгадування можливого і неможливого в данну епоху, своє суб'єктивне розуміння історії як в частях так і в цілому. Задачею цієї формули було б, з рештою, дозволити не тільки суб'єктивну оцінку особ і подій на ґрунті об'єктивного знання і з погляду розвитку історика, але і

вказати особам нашого часу і можливе, і бажане для їх діяльності, як розвинених і єдино-реальних двигателів історії» (Арнольд: «Задачи понимания истории» 126–127).

В цій цитаті зібрано і зформульовано все те, що й досі не дає покою інтелігентові, над чим працює його мозок, чим хвилюється його душа; zarazом тут виявляється і увесь той утопізм, уся та «смесь предразсудков», яку містить в собі психологія загалу наших інтелігентів.

Наперед усього мета історії. Поняте мети історії, принаймні в наш час, стоїть в тіснім звязку з хоробливим шуканнем мети власного життя. Ми звикли дивитись на себе як на жертву, яка мусить бути принесеною якомусь Молохові, як на «гній для будучих поколінь». Ми не живемо, а обсервуємо житте; само житте, як таке, стратило для нас свою вартість. Житте, як я сказав попереду, стало для нас не цілею, а засобом до досягнення якоїсь іншої цілі. Ми об'єктуємо житте, відріжняємо його від суб'єкта, виріжняємо в йому сам процес життя і його ціль, неначе це дві ріжні річи. Ми не помічаємо, що ціль в протиставленню життю є абстракція. Раз дано житте, значить тим самим дана його ціль Людина пише, читає, ходить за плугом, провадить словесні турніри в парламенті – словом – ділає; це діланне є zarazом і цілею життя, і самим життем. Відріжнити житте від його і цілі – ділання – абсолютно неможливо. Таке шуканне мети життя – явище очевидно ненормальне; воно мусить скінчитись, як тільки закінчиться процес емансипації особи.

Так звана мета історії є не що інше, як ідеальна мета життя, яку ставить собі новітній Гамлет-інтелігент. Вона – результат стремління новочасного інтелігентного чоловіка сотворити собі фетіш, перед яким можна було б впадати навколішки, результат . об'єктивації історії. Справді ж ні поступ, ні що інше не є метою історії, бо історія взагалі ніяких цілей немає. «Ви подумайте тільки до ладу – писав колись Герцен – що таке ця мета? програма чи що? чи приказ? Хто його уложив, де він оголошений, обов'язковий він чи ні? Коли так, то що ми – кукли чи люде, справді вільні істоти чи колеса в машині?» «Коли поступ – ціль, то для кого ми працюємо? Хто цей Молох, що в міру того, як наближаються до нього працівники, замість нагороди відступає і на потіху знесиленим і засудженим на погибель товпам, які кричать йому: *morituri te salutant*, тільки і уміє відповісти гіркою насмішкою, що після їх смерти буде прегарно на землі. Невже і ви засуджуєте сучасних людей... на те, щоб бути нещасними робітниками, які по коліна в болоті, тягнуть барку з таємничим написом на прапорі: *«поступ в будучности»*. Втомлені падають на дорозі, інші з свіжими силами беруться за бичовки, а дороги лишається стільки ж, як і спочатку, бо поступ... безконечний. Це одно повинно було насторожити люде: ціль безконечно-далека не ціль, а

Українська історіософія

коли хочете «уловка»; ціль повинна бути ближче, принаймні зарібна плата або насолода в праці».

Наколи поступ є метою історії, яка неминуче буде здійснена, то очевидно, що формула поступу – розуміється дійсна, а не фальшива – може бути тільки одна. Але поняття поступу по самій своїй суті – і суб'єктивне; конструкція його залежить від часу і від особи, – і найліпшим доказом цьому є те, що кожний, хто займається теорією поступу, має свою формулу поступу. Таким чином змагання відшукати єдину формулу поступу є утопічне.

Ще більше утопічним треба визнати бажання сполучити в одній формулі об'єктивний і суб'єктивний моменти, представлення поступу рівночасно і як чогось бажаного, і як чогось неминучого. Сказати, що поступ є бажаним значить тим самим визнати, що він є можливим, а не неминучим, а сказати, що він є неминучий значить тим самим визнати, що категорія бажаного тут зайва. Справді, при чім тут наші особисті симпатії і антипатії, коли однаково поступ мусить відбутись? Чи не смішними ж були б наші жалі з приводу того, що сонце що-раз більше теряє свою теплоту і колись цілий наш сонцевий систем мусить завмерти з тої простої причини, що забракне теплової енергії.

Поняття поступу має в собі елемент оцінки. Оцінку взагалі ми робимо тоді, коли нам з кількох можливостей треба вибрати вигіднішу. Значить теорія поступу не зайва тільки тоді, коли вона пристосовується до історичних можливостей, а пристосовувати її до того, що неминуче, по меншій мірі нелогічно. Теоретичний марксизм, визнаючи процес історії до подробиць обусловленим діланнем певних законів, цілком послідовно виганяє з науки саме поняття поступу; але те, що можливо в сфері логіки, не все можливо в сфері звичайного життя. Теоретично зовсім відмовляючись від поняття поступу, фактично марксизм визнає фатальність поступу. Фаталізм в історії – це недуга нашого часу, «конек» всіх сучасних утопістів. А де підстави для такого фаталізму? Єдина підстава – слабкість вслі сучасної людини, її неумінне опанувати процесом суспільного життя. Наука не дає підстав для фаталізму в історії, для всяких кінцевих цілей і т. д. При всій нерозробленості науки соціології, сучасний стан її дозволяє зробити такі висновки:

В історії ділають певні постійні закони, наслідків ділання яких не можна уникнути. Оскільки історія визначається цими законами, вона є, що так скажу, – пасивна. В сфері ділання цих законів панує повний фаталізм. Тут поняття поступу зайве; є тільки еволюція, тенденції якої можна скупчити в одній формулі. Але по за сферою неминучою є ще сфера можливого, яка що раз поширюється, є активна історія. Це – сфера боротьби поодиноких осіб, груп, класів; результат цієї боротьби ніколи не призначається з-гори, – він завше

залежить від «соотношення борючихся сил». І тут власне в сфері історичних можливостей, відобрає свою роллю ідеал і боротьба за нього, тут потрібна оцінка, тут місце теорії поступу. Але така формула поступу, пристосована до можливого, а не до неминучого, не є єдиною, придатною для всіх людей і на всі часи; вона потрібна тільки тимчасово для данного індивіда чи групи індивідів і для даного часу. Формула поступу являється таким чином не чим іншим, як бойовим гаслом тієї чи іншої з борючихся сторін. Народяться нові покоління, вони будуть мати інші потреби, ніж ми, іншу формулу поступу.

Де границі можливого і неминучого в історії – ми поки що не знаємо, і доки не знатимемо, доти нам *все можливо*, все дозволено, навіть бути утопістами, аби тільки ми були *активними* утопістами; не можна тільки, покликуючись на фатальну обумовленість хода історії одвічними законами, покірно схиляти голову перед грядущим, *не можна бути пасивними утопістами*.

1911 р.

БІОГРАФІЧНІ ДАНІ ПРО АВТОРІВ

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Костомаров Микола Іванович (16.05.1817–19.04.1885) – відомий українсько-російський історик, письменник, етнограф, суспільно-політичний діяч.

Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (тепер – Воронежська обл.). Навчався у Воронежській гімназії.

1833–1836 – навчання на історико-філологічному ф-ті Харківського університету, де став цікавитись ідеями Гердера, Шеллінга, єнських романтиків.

1839–1841 – українською мовою видає дві драми, кілька збірок віршів та перекладів під псевдонімом Ієремія Галка.

1844 – захист магістерської дисертації «Про історичне значення російської народної поезії», опісля працював учителем гімназій у Рівному та в Києві.

1846–1847 – ад'юнкт кафедри російської історії Університету Св. Володимира в Києві.

1845–1847 – один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор «Книг буття українського народу» (1846).

1847 – арешт та річне ув'язнення в Петропавлівській фортеці.

1848–1855 – на засланні у Саратові.

1859–1862 – екстраординарний професор Петербурзького університету.

1861–1862 – бере участь у виданні журналу «Основа».

1860–1885 – член Археографічної комісії.

1864 – здобуває ступінь доктора російської історії в Університеті Св. Володимира.

1874 – обирається членом-кореспондентом Петербурзької АН.

1884 – почесний член Університету Св. Володимира. Помер у Петербурзі, похований на Волковому кладовищі.

На формування історіософських поглядів Костомарова великий вплив мали принципи просвітницького раціоналізму у поєднанні з романтичним світоглядом та ідеями християнської філософії.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Куліш Пантелеймон Олександрович (07.08.1819–14.02.1897) – відомий український письменник, поет, фольклорист, етнограф, перекладач, видавець.

Народився у містечку Вороніж тодішнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (зараз сел. Вороніж Шосткинського р-ну Сумської обл.) у родині нащадків козацької старшини.

У 1839 році був зарахований на історико-філологічне відділення фі-

лософського факультету Київського університету як студент-вільнослухач. У грудні 1840 році змушений був залишити університет, оскільки не мав на руках документів, що підтверджували його дворянство.

З 1841 року вчителює в Луцьку, Києві, Рівному.

З 1845 року працює в освітніх закладах Санкт-Петербургу.

1845–1846 рр. – пише роман «Чорна рада».

1847 рік – арешт у Варшаві у справі Кирило-Мефодієвського братства. Членство Куліша в цьому товаристві слідством доведене не було. Кілька місяців перебував ув'язненим у Петропавлівській фортеці.

1847–1859 рр. – на засланні в місті Тулі із заборону друкуватися.

Підготував шеститомне видання творів та листів Миколи Гоголя.

1856 р. – Куліш отримав дозвіл на друкування своїх творів.

1856–1857 рр. – двоухтомна збірка «Записки о Южной Руси», яка була написана «кулішівкою» – створеним Кулішем першим українським фонетичним правописом, який, до речі, ліг в основу сучасного українського правопису.

У 1858 та 1861 рр. – мандри по Європі.

1861–1862 рр. – бере активну участь у виданні журналу «Основа».

1863–1867 рр. – на державній службі у Варшаві.

1867–1871 рр. – жив у Львові та Відні. Редагував разом з А. Вахнянином львівський народовський журнал «Правда».

1874–1877 рр. – видав три томи «Истории воссоединения Руси», яка викликала обурення української громадськості.

1877 р. – назавжди залишає державну службу і разом з дружиною оселяється на хуторі Мотронівка поблизу села Оленівка, що на Чернігівщині.

1879 р. – збірка «Хуторская философия и удаленная от света поэзия», яку цензура забороняє і вилучає з продажу.

1881 р. – Куліш на деякий час переїжджає до Львова, де видає другу збірку віршів «Хуторна поезія», в якій уміщує «Зазивний лист до української інтелігенції» із закликом до культосвітньої роботи всупереч усім несприятливим обставинам.

1882 р. – на деякий час зрікся російського підданства.

1883 р. – Куліш відходить від громадської діяльності й, усамітнівшись у маєтку дружини на хуторі Мотронівка (тепер у складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської області), присвячує себе літературній та науковій праці. Здійснює переклади українською мовою з Біблії, В. Шекспіра, Дж. Байрона, Й.В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гейне.

1888–1890 рр. – «Отпадение Малороссии от Польши», три томи.

1893 р. – у Женеві виходить збірка поезій «Дзвін».

1897 р. – вийшла збірка поезій «Позичена кобза».

Українська історіософія

14 лютого 1897 року пішов з життя на своєму хуторі Мотронівка.

Як український мислитель Куліш є фігурою досить суперечливою.

На рівні свого філософського світогляду Куліш непогано з молодих років був обізнаний з ідеями німецького класичного ідеалізму, зокрема з працями Шеллінга й Гегеля. Симпатизував також пантеїзму Б. Спінози. Пізніше, у 60-х роках, у його світоглядній еволюції відбувається перехід від романтизму до поверхневим чином засвоєного позитивізму.

ВОЛОДИМИР ЛЕСЕВИЧ

Лесевич Володимир Вікторович (15.01.1838–13.11.1905) – український та російський філософ, літературознавець, фольклорист та громадський діяч.

1837 р. – народився в с. Денисівці Лубенського повіту Полтавської губернії у дворянській сім'ї, що вийшла з козацької старшини.

1845 р. – вступає вчитися до Київської гімназії, а потім до артилерійського училища, після закінчення якого проходить три роки службу на Кавказі. Повернувшись вступає до Петербурзької Військової академії.

1862 р. – подає у відставку і оселяється у рідному селі.

1864 р. – заснував у с. Денисівці початкову школу з українською мовою викладання, яку незабаром було закрито (цей акт адміністративної сваволі набув широкого розголосу; зокрема, про це з'явилося кілька публікацій у герценівському «Колоколі»; пізніше Лесевич зустрівся з О. Герценом у Лондоні).

1868 р. – друкує в журналі «Современное общество» свою першу роботу «Очерк развития идеи прогресса».

Кінець 60-х рр. – зближується у Петербурзі з редакцією журналу «Отечественные записки», в якому протягом кількох років друкує свої філософські праці.

1869 р. – Философия истории на научной почве; Позитивизм после Конта (№ 1).

1870 р. – Общие геологические вопросы и их решение (№ 7).

1870 р. – Новейшая литература позитивизма (№ 12).

1871 р. – «Эмиль» девятнадцатого столетия (№ 5).

1873 р. – Первые провозвестники позитивизма (№ 2).

1874 р. – Классики XIV и XV столетия (№ 2).

1875 року заснував у Петербурзі Літературний фонд ім. Тараса Шевченка та Українське видавничє товариство, в якому мав намір надрукувати роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та низку інших книжок – проте, вони були заборонені цензурою згідно з Емським актом 1876 року.

1877 р. – публікація книги «Опыт критического исследования основ начал позитивной философии».

1878 р. – вихід книги «Письма о научной философии».

1879–1882 рр. – як неблагонадійного без суду і пред'явлення офіційного звинувачення вислали до Сибіру, де він живе в Єнисейську та Красноярську. Пізніше місце заслання було змінено на європейську частину імперії. Лише у 1888 році Лесевичу було дозволено повернутися до столиці.

Ще під час перебування в Сибіру познайомився з сибірським обласництвом. Ці зв'язки зміцнилися в Петербурзі, де на той час перебував один з ідейних лідерів цієї ідеологічної течії Микола Ядринцев.

1882–1888 рр. – живе у Казані, Полтаві, Твері.

1886 р. – у журналі «Северный Вестник» (№ 5) виходить робота «Буддийский нравственный тип».

1887 р. – у журналі «Русская мысль» (№ 8) виходить стаття «Новейшие движения буддизма».

1888 р. – повертається до Петербургу, працює в журналі «Русское богатство», зближується з гуртком народника Михайловського.

1897–1898 рр. – разрыв із гуртком Михайловського, читає публічні лекції в провінційних містах півдня Росії.

З 1901 року жив в Україні, підтримував творчі та особисті відносини з І. Франком та М. Грушевським.

1901 р. – підписується під протестом письменників проти розправи козаків над протестантами на Казанській площі за що й висилається владою із столиці на два роки. Виїжджає за кордон (Італія, Франція).

1905 р., 13 листопада – смерть у Києві.

Лесевич був одним із перших у Російській імперії популяризаторів філософії позитивізму.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Грушевський Михайло Сергійович (29.09.1866–26.11.1934) – видатний український історик, організатор науки, політичний діяч та мислитель.

Народився у місті Холмі (нині територія Польщі) у родині вчителя.

1880–1886 рр. – навчання у Тифліській гімназії.

1886–1890 рр. – студент Київського університету Святого Володимира (історико-філологічний факультет), де навчався у відомого українського історика Володимира Антоновича.

1890–1894 рр. – професорський стипендіант кафедри російської історії.

1894 р. – захистив магістерську дисертацію «Барське староство».

Українська історіософія

1894 р. – у Львівському університеті очолює новостворену кафедру «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи».

1897–1914 рр. – очолює Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

1898–1936 рр. – «Історія України-Руси» (10 томів у 13 книгах).

1904 р. – «Очерк истории украинского народа».

1912 р. – «Ілюстрована історія України».

1915 р. – звинувачений у шпигунстві на користь Австро-Угорщини, заарештований і висланий до Сибірська.

1917 р., березень – повернення до Києва, очолює Центральну Раду.

1918 р., 29 квітня – обирається президентом Української Народної Республіки.

1919 р. – виїзд за кордон. У Відні створює Український соціологічний інститут.

1921 р. – «Початки громадянства».

1923–1927 рр. – «Історія української літератури» (у 5 томах).

1924 р. – з дозволу ВУЦВК повертається до Києва, обирається академіком ВУАН і очолює кафедру історії України Академії наук.

1929 р. – дійсний член Академії наук СРСР.

1931 р. – заарештований у справі так званого Українського національного центру, але за відсутністю доказів був звільнений.

1934 р., 26 листопада – смерть у Кисловодську.

На формування світогляду Грушевського великий вплив мали традиції радикального українського народництва (М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов), позитивізму та вчення соціалізму. В основі історіософської концепції лежить ідея про самостійність українського історичного процесу.

ІВАН ФРАНКО

Франко Іван Якович (27.08.1856–28.05.1916) – великий український письменник, вчений, громадський діяч.

Народився у с. Нагуєвичі (нині Дрогобицький р-н, Львівської області) у сім'ї сільського коваля.

1867–1875 рр. – навчання у Дрогобицькій гімназії.

1875 р., жовтень – зарахований до складу студентів філософського факультету Львівського університету.

1876 р. – зустріч з М. Драгомановим, під великим духовним впливом якого знаходився досить значний час.

1877 р. – заарештований за соціалістичну пропаганду і кілька місяців провів у в'язниці. Захоплюється вченням марксизму.

1880 р. – заарештований знову і висилається у с. Нагуєвичі під жандармський нагляд. Всього пережив чотири арешти.

1881р. – перевівся до Чернівецького університету.

1890 р. – разом з М. Павликом заснують Радикальну партію.

1891 р. – закінчив Чернівецький університет після перерви.

1893 р. – у Відні захистив докторську дисертацію «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман». підготовлену під керівництвом В. Ягича і отримав в ступінь доктора філології, але через політичну неблагодійність не був допущений до викладання у Львівському університеті.

1895, 1897, 1898 рр. – балотувався на виборах у депутати Державної ради у Відні, але невдало.

1896 р. – стає почесним доктором філології Харківського університету.

1897 р. – кандидатура Франка була висунута в академіки Петербурзької Академії наук, але царський уряд заборонив це обрання.

1916 р. – помер у Львові і похований на Личаківському цвинтарі.

Свої філософські погляди Франко називав раціоналізмом. Своєрідність такого раціоналізму полягала в тому, що він досить добре уживався у нього із позитивізмом та марксизмом, як світоглядними концепціями.

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ

Кістяківський Богдан Олександрович (16.11.1868–29.04.1920) – український теоретик права, соціолог, публіцист.

Народився у сім'ї професора карного права Київського університету Олександра Кістяківського, члена Київської Громади.

1888 р. – склав іспит на атестат зрілості у Рівненській гімназії та вступив до історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира.

1890 р. – виключений з університету за зв'язки з революціонерами-емігрантами, організацію підпільних гуртків та розповсюдження нелегальної літератури.

1890 р. – вступає на юридичний факультет Дерптського університету, але у зв'язку з участю у соціал-демократичному русі закінчити його не зміг.

1895–1897 рр. – навчання у Берлінському та Страсбурзькому університетах (під керівництвом Г. Зімеля вивчав філософію і право).

1898 р. – під керівництвом В. Віндельбанда написав і захистив дисертацію «Суспільство і індивід. Методологічне дослідження».

1899 р. – доктор філософії.

1904 р. – бере участь у заснуванні партії конституційних демократів.

Українська історіософія

1905–1906 рр. – у Гейдельберзі завершив видання творів М. Драгоманова. Після повернення до Росії активно співробітничав у журналах «Вопросы философии и психологии», «Русская мысль».

1907–1908 рр. – редактор журналу «Критическое обозрение».

1909 р. – приват-доцент юридичного факультету Московського університету.

1911–1914 рр. – читає лекції з філософії права у Демидівському юридичному ліцеї (м. Ярославль), куди перейшов на знак протесту проти відміни університетської автономії.

1917 р. – захистив магістерську дисертацію «Соціальні науки і право» у Харківському університеті.

1917 р. – професор, а згодом і декан (1919 р.) юридичного факультету Київського університету Св. Володимира.

1919 р. – академік ВУАН.

1920 р. – помер у Катеринодарі.

В молоді роки Кістяківський знаходився під великим впливом марксистської ідеологічної доктрини, його навіть вважають родоначальником марксизму в Україні. Пізніше, під час навчання в Німеччині переходить на позиції неокантіанства. Як філософ права відстоював ідею правової держави.

АНДРІЙ ТОВКАЧЕВСЬКИЙ

Товкачевський Андрій Іванович (10.12.1885–25.11.1965) – український публіцист та літературний критик модерністського спрямування.

Народився в козацькій сім'ї на Чернігівщині.

Навчався в чотирикласному училищі в Борзні, яке підпорядковувалося Ніжинському історико-філологічному інституту. Після закінчення – заробляв гроші репетиторством. У 18 років стає юнкером Чугуївського військового училища. Тут він вступає до партії російських соціалістів-революціонерів (есерів).

1906 р. – засуджений на два роки арештантських рот за відмову стріляти в демонстрантів та за виступ на мітингу робітників м. Грозного. Після відбуття покарання дізнається, що його товариш по Чугуївському училищу Микита Шаповал (М. Сріблянський) разом з П. Богацьким почали видавати журнал модерністського спрямування «Українська хата» (1909–1914). Стає активним «хатянином».

За допомогою Миколи Федюшка (Євшана) оселяється у Львові, де відвідує університетські лекції як вільний слухач.

1910 р. – дебютує як критик та публіцист в «Українській хаті» та «Молодій Україні». Переїзд до Києва. Стає провідним публіцистом

«Української хати».

1911 р. – перша книга статей «Утопія і дійсність», що раніше публікувалися в «Українській хаті».

1913 р. – друга книга статей «Г. С. Сковорода», після чого Товкачевський припиняє свою літературну творчу діяльність.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Александр Македонський 215
(Αλέξανδρος Γ' ὁ Μέγας) 112, 142
Аменофіс (Аменхотеп) IV Ехнатон,
фараон 137, 138
Антонович, Володимир 9, 239, 240
Анфантен, Бартеlemi Проспер
(Barthélemy Prosper Infantin) 163,
164
Арнольди див. Лавров, Петро
Артюх, В'ячеслав 2
Астон 152

Б

Бабеф, Гракх (Gracchus Babeuf) 163
Базар, Сент-Аман (Bazard) 163, 164
Байрон, Джордж Гордон (George
Gordon Byron) 237
Балланш, П'єр Симон (Ballanche)
37
Бауэр, Бруно (Bruno Bauer) 30
Бергсон, Анрі (Henri Bergson) 18
Берклей (Берклі), Джордж (George
Berkeley) 54
Бернгайм, Ернст (Ernst Bernheim)
14
Бернштейн, Едуард (Eduard
Bernstein) 213
Бестужев-Рюмін, Костянтин
(Константин Бестужев-Рюмин) 74
Блан, Луї (Луї) (Louis Jean Joseph
Blanc) 163, 205
Блох, Йозеф (Joseph Bloch) 12
Бляйхредер, Герсон фон 152
Богацький, Павло 242
Бокль (Бокл), Генрі Томас (Henry
Thomas Buckle) 12, 33, 37, 43, 54, 82
Бональд, Луї Габріель де (Louis-
Gabriel-Ambroise de Bonald) 37
Борецький, Іов 63

Бруно, Джордано (Giordano Bruno)
215

В

Вандишев, Валентин 2
Вассиян, Юліан 5
Вахнянин, Анатоль 237
Вебер, Макс (Max Weber) 16
Віндельбанд (Виндельбанд),
Вільгельм (Wilhelm Windelband) 15,
173, 241
Владимирський-Буданов, Михайло
(Михаил Владимірський-Буданов)
71, 74, 75
Вокач, Н. Н. 209
Володимир Великий, князь 61, 241
Володимир Мономах, князь 61
Вольтер, Франсуа-Мари Аруе
(François Marie Arouet; Voltaire) 83
Вундт, Вільгельм (Wilhelm Wundt)
14, 209

Г

Галілей, Галілео (Galileo Galilei)
33, 215
Ганно, Мишель 32
Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх
(Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 31,
37, 176, 177, 222, 238
Гедимін (Gediminas), князь 69
Гейне (Гайне), Христіан Йоган
Генріх (Christian Johann Heinrich
Heine) 237
Геккель, Ернст Генріх (Ernst
Heinrich Philipp August Haeckel) 156
Гекслі, Томас Генрі (Thomas Henry
Huxley) 84
Гердер, Йоган Готфрід фон (Johann
Gottfried von Herder) 7, 37, 236

Гервінус, Георг Готфрід (Georg Gottfried Gervinus) 79
Гершель, Фрідріх Вільгельм (Friedrich William Herschel) 33
Герцен, Олександр (Александр Герцен) 194, 229, 233, 238
Гете, Йоган Вольфганг фон (Johann Wolfgang von Goethe) 79, 84, 172, 179, 237
Гизо, Франсуа (François Guizot) 37, 205
Гірш, Моріс де (Maurice de Hirsch) 152
Гоголь, Микола 237
Грабовський, Михайло (Едвард Тарша) (Michał Grabowski) 64
Грушевський, Михайло 9, 14, 67, 239, 240

Д

Даниил Заточник 68
Данило Галицький, князь 71
Дарвін (Дарвин) 84, 86, 92, 95, 104, 155, 156, 190, 194, 196
Декарт, Рене (Rene Descartes) 52, 53
Демченко, Г. В. 228
Джордж, Генрі (Henry George) 168, 169, 170
Дідушицький, Володимир (Włodzimierz Działoszki) 136
Дільтей (Дильтай), Вільгельм (Wilhelm Dilthey) 18
Ді-Прель (Дюпрель), Карл (Шарль) (Charles du Prel) 86
Донцов, Дмитро 5
Драгоманов, Михайло 4, 9, 158, 240, 242
Дрепер, Джон Вільям (John William Draper) 37, 46–48

Е

Енгельс, Фрідріх (Friedrich Engels) 12, 167, 169, 184, 185, 187, 188, 190–192, 206, 207

З

Загоскін, Михайло (Михаил Загоскин) 71
Зиммель див. Зіммель, Георг
Зіммель, Георг (Georg Simmel) 209, 241
Зібель, Генріх фон (Heinrich von Sybel) 79
Зороастр (Ζωροάστρης) 49

И

Ильин, И. А. 209
Ирвинг (Irving) 32

І

Іван IV, Грозний (Иван IV, Грозный), цар 25
Ієремія Галка див. Костомаров, Микола
Іларіон, митрополит 4
Іловайський, Дмитро (Дмитрий Иловайский) 74
Іоанн, митрополит 67
Ісус Христос (Ἰησοῦς Χριστός) 8, 21–24, 139, 140–142, 147, 153, 163

Й

Йосипенко, Сергій 2

К

Кабе, Етьєн (Étienne Cabet) 163
Казимир III Великий (Kazimierz III Wielki) 69
Кампанелла, Тома (Томас) 163

Українська історіософія

- Кант, Іммануїл (Immanuel Kant) 15, 53, 102, 176, 183, 215
- Катрфаж, Брео де (Quatrefagesde Bréau) 91
- Катерина II (Екатерина II), імператриця 27
- Каутський, Карл (Karl Kautsky) 188
- Кеплер, Йоган (Johannes Kepler) 33, 52
- Кирило (Костянтин) (Κύριλλος) 25
- Кістяківський (Кистяковский), Богдан 5, 14, 16–18, 173, 184, 209, 241, 242
- Кістяківський, Олександр 241
- Колумб, Христофор (Cristoforo Colombo) 137, 139
- Конашевич-Сагайдачний, Петро 26
- Кондорсе, Марі Жан Антуан Нікола (Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marquis de Condorcet) 37, 194
- Конт, Огюст (Auguste Comte) 9, 10, 11, 12, 14, 32, 33, 34, 27, 44, 48, 189, 238
- Коперник, Миколай (Mikołaj Kopernik) 33
- Корсаков, Д. А. 73
- Костомаров, Микола 6, 7, 8, 19, 236, 240
- Кронаветтер, Фердинанд (Kronawetter) 130
- Кропоткін, Петро (Петр Кропоткин) 158
- Куліш, Пантелеймон 4, 9, 60, 64, 236–238
- Кульчицький, Олександр 4
- Л**
- Лавров, Петро (Арнольд) (Петр Лавров) 232, 233
- Лаплас, П'єр-Симон (Pierre-Simon Laplace) 33
- Лассаль, Фердинанд (Ferdinand Lassalle) 167
- Леббок, Джон (John Lubbock) 82, 100, 106
- Левєррьє, Урбен Жан Жозеф (Urbain Jean Joseph Le Verrier) 33
- Леккі, Вільям (Lecky, William Edward Hartpole) 82
- Лейбниц (Ляйбніц), Готфрід (Gottfried Wilhelm von Leibniz) 223
- Лесевич, Володимир 4, 9, 29, 238, 239
- Лессинг, Готгольд Ефраїм (Gotthold Ephraim Lessing) 37
- Липинський, В'ячеслав (Вацлав) 5
- Литтре, Максимилиан Поль Еміль (Paul-Maximilien-Emile Littré) 37
- Лоран (Антуан Лоран Лавуазьє) (Antoine Laurent de Lavoisier) 37, 41
- Людовик I, Бонопарт (Louis Bonaparte) 210
- Людовік XIV (Louis XIV) 113
- Лютер, Мартін (Martin Luther) 23
- Лявлей 106
- М**
- Маблі, Габріель Бонно де (Gabriel Bonnot de Mably) 163
- Магеллан (Магалієнс), Фернан (Fernão de Magalhães) 139
- Магомєт (محمد) 49
- Мазєпа, В. 11
- Мазєпа, Іван 63
- Макарій (Булгаков, Михайло) (Макарий), митрополит 67
- Мак-Леннан, Джон Фергюсон (John Ferguson McLennan) 82, 106

Маркс, Карл (Karl Marx) 12, 82, 85, 122, 123, 167, 169, 183–185, 187, 190–192, 205, 210, 211
Мах, Эрнст (Ernst Mach) 180, 181, 215
Мен 82, 106
де Местр, Жозеф (Joseph de Maistre) 83
Мефодій (Μεθόδιος) 25
Милль див. Міль, Джон Стюарт
Михайловський, Микола (Николай Михайловский) 239
Мілюков, Павло (Павел Милуков) 71
Міль, Джон Стюарт (John Stuart Mill) 11, 37, 53, 55, 56
Мірчук, Іван 4
Міцкевич, Адам Бернард (Adam Bernard Mickiewicz) 8
Могила, Петро 63, 64
Мойсей (

О
Овідій (Публій Овідій Назон) (Publius Ovidius Naso) 82
Ожеховський (Оріховський), Станіслав (Stanislaw Orzechowski) 4
Олександр Великий див. Александр Македонський
Оуен, Роберт (Robert Owen) 163, 164

П
Павлик, Михайло 241
Павло (Παύλος), апостол 142, 164
Палій, Семен 63
Панас Мирний (Рудченко) 238
Пифагор Самосский (Πυθαγόρας ὁ Σάμιος) 223
Платон (Πλάτων) 128, 129, 139, 163
Погодін, Михайло (Михаил Погодин) 72
Прудон, П'єр Жозеф (Pierre-Joseph Proudhon) 37, 40, 41, 158

Р
Раденгаузен, Христиан (Christian Radenhausen) 37, 45
Реклю, Елізе (Jean Jacques Élisée Reclus) 158
Ренан, Жозеф Ернест (Joseph Ernest Renan) 57, 58
Ренувье, Шарль Бернар (Charles Bernard Renouvier) 37, 41
Рікерт, Генріх (Heinrich Rickert) 15, 16, 173
Рикерт див. Рікерт, Генріх
Росс (Уильям Парсонс, лорд Росс) (William Parsons, 3rd Earl of Rosse) 33
Ротшильд, Маєр Амшель (Mayer Amschel Bayern Rothschild) 152

Українська історіософія

Рузвельт, Теодор (Theodore Roosevelt) 170
Руссо Жан-Жак (Jean-Jacques Rousseau) 83, 152, 153, 163
Тюрго, Ан-Робер-Жак (Anne Robert Jacques Turgot) 29, 37, 194
Тьерри, Огюстен (Augustin Thierry) 205

С

Сагайдачний див. Конашевич-Сагайдачний, Петро
Самуїл (

У

Уоллес, Альфред Рассел (Alfred Russel Wallace) 104
Устрялов, Микола (Николай Устрялов) 74

Ф

Федюшко, Микола (Євшан) 242
Фейербах, Людвиг Андреас фон (Ludwig Andreas von Feuerbach) 34
Фихте, Йоганн Готлиб (Johann Gottlieb Fichte) 31, 176
Філевич, Іван (Іван Филевич) 71
Філіп II Македонський (*Φίλιππος Β΄ ο Μακεδών*) 112
Франко, Іван 9–13, 79, 132, 239–241
Фур'є, Шарль (François Marie Charles Fourier) 163

Х

Хмельницький, Богдан 64, 71
Христос див. Ісус Христос

Ч

Чижевський, Дмитро 6

Ш

Шакия-Муни (Будда) (

Шевченко, Тарас 67, 71, 75, 238, 240

Шеллинг див. Шеллінг, Фрідріх Вільгельм Йозеф фон

Шеллінг, Фрідріх Вільгельм Йозеф фон (Friedrich Wilhelm Josef von Schelling) 31, 36, 176, 236, 238

Шершеневич, Габриэль 224, 225

Шеффле, Альберт (Albert Eberhard Friedrich Schäffle) 85

Шіллер (Шиллер), Йоган Кристоф Фрідріх фон (Johann Christoph Friedrich von Schiller) 237

Шлемкевич, Микола 4

Шляпкін 68

Шокало, Олександр 60

Штраус, Давид Фрідріх (David Friedrich Strauß) 30

Я

Ягич, Ватрослав (Vatroslav Jagić) 241

Ядринцев, Микола (Николай Ядринцев) 239

Ящук, Тамара 2

Е

Engels, Fr. див. Енгельс, Фрідріх

К

Kistiakowski, Th. див. Кістяківський, Богдан

М

Marx, Karl див. Маркс, Карл

S

Simmel, G. див. Зіммель, Георг

Spinoza, B. див. Спіноза, Барух (Бенедикт)

W

Wundt, W. див. Вундт, Вільгельм

Наукове видання

Артюх В'ячеслав Олексійович

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОСОФІЯ
(XIX–XX століття)**

АНТОЛОГІЯ
У двох частинах
Частина 1

Стиль та орфографія авторів текстів збережені.

Відповідальний за випуск В. М. Вандишев
Редактор В. О. Артюх
Художнє оформлення обкладинки В. О. Садівничого
Комп'ютерне верстання В. О. Артюха

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк. Наклад 350 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.